

דאריוש ליביונקה

“איגוד המאבק המזוין” של

“צבא המולדת” (ZWZ-AK)

ונציגות הממשלה (הדלגטורה) של

הרפובליקה הפולנית מול השמדת יהודי פולין

יחסה של המדינה הפולנית, שפעלה במחותרת במלחמת העולם השנייה, אל השמדת אזרחיה היהודים ואל “הסוגיה היהודית”, בשנים 1939-1945, היא אחת הבעיות המרכזיות ביחסיהם יהודים-פולנים. אף שסוגיות אלה כבר נדונו בעבודותיהם של היסטוריונים פולנים ואחרים,¹

1. ראו, למשל: W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej: Polacy z pomocą Żydom 1939-1945* (Kraków, 1969); W. Bartoszewski, “Polska Podziemna a walka warszawskiego getta”, *Biuletyn ŻIH*, 1973, no. 2-3; B. Mark, *Walka i zagłada warszawskiego getta* (Warszawa, 1959); B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim: Nowe uzupełnione wydanie i zbiór dokumentów* (Warszawa, 1963); K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie: Polacy i Żydzi 1939-1945* (Londyn, 1968); T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939-1944* (Warszawa, 1978); T. Strzembosz, *Rzeczpospolita Podziemna* (Warszawa, 2000); T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942-1945* (Warszawa, 1982); K. Kersten, *Polacy, Żydzi, komunizm: Anatomia półprawd 1939-1968* (Warszawa, 1992); A. Friszke, “Publicystyka Polski Podziemnej wobec zagłady Żydów”, in: E. Grzeškowiak-Łuczyc (ed.), *Polska-Polacy-mniejszości narodowe* (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992); A. Friszke, “Publicystyka Polski Podziemnej wobec zagłady Żydów 1939-1944”, *Biuletyn ŻIH*, 2000, no. 4; P. Szapiro, “Problem pomocy dla warszawskiego getta w publicystyce Polski Podziemnej”, in: D. Grinberg, P. Szapiro (eds.), *Holocaust z perspektywy półwiecza* (Warszawa [b.d.w]); D. Stoła, *Nadzieja i zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940-1945)* (Warszawa, 1995); P. Matusak, “Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w akcji pomocy Żydom”, in: K. Dunin-Wąsowicz (ed.), *Spółczesność polskie wobec martyrologii i walki Żydów w II wojnie światowej: Materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11. III. 1993* (Warszawa, 1996), pp. 95-129; I. Gutman, *Żydzi warszawscy 1939-1943: Getto, podziemie, walka* (Warszawa, 1993); I. Gutman, *Walka bez cienia nadziei* (Warszawa, 1988); I. Gutman, S. Krakowski, *Unequal victims: Poles and Jews during World War Two* (New York, 1986); S. Krakowski, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland 1942-1944* (New York-London, 1984); I. Gutman, S. Krakowski, “Podziemie polskie a Żydzi w latach drugiej wojny światowej”, *Biuletyn ŻIH*, 2000, no. 2, pp. 171-180; M. Borwicz,

טרם נכתבה עליהן מונוגרפיה מקיפה. יתרה מזו, על מחקריהם של היסטוריונים פולנים האפיל צלו הפוליטי והאינטלקטואלי של המשטר הנוקשה בפולין הקומוניסטית, מה גם שבשל צנזורה ופיזור של חומר הראיות נאלצו החוקרים להתמודד עם מגבלות גישה קשות למקורות רלוונטיים.

מאמר זה אינו אלא ניסיון לשרטט את הבעייתיות שצוינה בכותרתו. הטקסט מתרכז בטיפול של המחותרת הפולנית והעיתונות המרכזית של פולין ביהודים ובעניינים היהודיים, מתחילת ההשמדה ההמונית (אביב 1942); בתגובות המחותרת הפולנית על התעצמותה של השמדת היהודים; בנסיבות הקמתה של המחלקה היהודית במפקדה הראשית של "איגוד המאבק המזוין" (ZWZ) ב"צבא המולדת" (AK); בנוכחותה של הסוגיה היהודית בעיתונות של "צבא המולדת" ושל הדלגטורה – נציגותה של ממשלת הרפובליקה הפולנית בפולין (DR), ובהעברת המידע על השמדת יהודי פולין לממשלת פולין הגולה בלונדון.

המאמר עוסק גם במגעים בין המחותרת הפולנית לבין "הארגון היהודי הלוחם" (אי"ל) (ŻOB) בווארשה, במטרה לסייע למחותרת הגטו בנשק; בעמדה שנקטו המוסדות האזרחיים והצבאיים הפולניים במחותרת כלפי מרד גטו וארשה, ובמקרים של התנגדות מזוינת בגטאות בערי השדה, הן בדרג הפיקוד והן בדרגיו בשטח – כלפי יהודים שנמלטו מהגטאות ופרטיזנים יהודים; בסוגיית קבלתם של יהודים ואנשים ממוצא יהודי ל"איגוד המאבק המזוין" ב"צבא המולדת" ובאופייה ובפעילותה של המחלקה היהודית שליד הדלגטורה. מקום נפרד מוקדש במאמר זה לניתוח יחסם של "צבא המולדת" והדלגטורה לסחטנות, ולמגוון הדעות בקרב חוגי המחותרת הפולנית על יחסי פולנים-יהודים ו"הסוגיה היהודית". המאמר סוקר את התקופה שעד 1 באוגוסט 1944, לאור העובדה שיחסו של "צבא המולדת" ליהודים במהלך מרד וארשה הפולני ראוי לדיון נפרד.

המאמר נסמך על מקורות שפורסמו² ועל חיפוש שנערך בארכיונים הבאים: ארכיון המסמכים בני זמננו (AAN) שבווארשה; מחקר על פולין במחותרת (SPP) שבלונדון; ארכיון המכון הפולני

"Factors Influencing the Relations between the General Polish Underground and the Jewish Underground", in: *Jewish Resistance during the Holocaust* (Jerusalem, 1971); R. C. Lucas, *Zapomniany Holocaust: Polacy pod okupacją niemiecką 1939-1944* (Kielce, 1995); D. Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government in Exile and the Jews, 1939-1942* (Chapel Hill-London, 1993); F. Golczewski, "Die Heimatarmee und die Juden", in: *Die polnische Heimatarmee, Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg* (München, 2003); K. P. Friedrich, *Der nationalsozialistische Judenmord in Polnischen Augen: Einstellungen in der polnischen Presse 1942-1946/7* (Köln, 2003)

Armia Krajowa w dokumentach, vol. 1-6 (Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk, 1990-1991) .2
 M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim Żegota: Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939-1945* (Warszawa, 1983); M. Tyszkowa (ed.), "Eksterminacja Żydów w latach 1941-1943 (Dokumenty Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej

והמוזיאון ע"ש הגנרל שיקורסקי (AIP i Muzeum im gen. Sikorskiego) שבלונדון; ארכיון המכון היהודי ההיסטורי בווארשה (ŻIH); ארכיון המכון לזיכרון לאומי (AIPN) שבלובלין; הארכיון המחוזי של המדינה (WAP) שבלובלין. החיפוש בארכיון יד ושם הוגבל לחומרים בשפה הפולנית. הגוף הבסיסי של המקורות מורכב ממסמכים של גופים צבאיים ואזרחיים של המדינה הפולנית במחלת, של ארגוני מחתרת יהודיים ושל עיתוני מחתרת מרכזיים. סיפורים וחומרים אוטוביוגרפיים שנכתבו לאחר המלחמה נוצלו במידה פחותה.³

יהודים ועניינים יהודיים בעיני המחתרת הפולנית בתקופה שבין ספטמבר 1939 לפברואר 1942

"הסוגיה היהודית" בפולין בתקופה שלפני המלחמה

עם קריסת היחסים בין פולין לגרמניה, באביב 1939, נדחקו הקונפליקטים הפנימיים בפולין לקרן זווית. אחת הבעיות המרכזיות שהעסיקו הן את האליטות הפוליטיות והן את דעת הקהל במחצית השנייה של שנות השלושים, הייתה מה שקרוי "הסוגיה היהודית". בלי להיכנס לסיבות המורכבות למדי של מצב עניינים זה, ניתן לטעון שערב המלחמה זנחו המחנה הממשלתי ומרבית הסיעות הפוליטיות – למעט הימין הקיצוני – את הרטוריקה האנטי-יהודית. המפלגות היהודיות, מצדן, הצהירו חד-משמעית על נאמנותן לאינטרס הפולני העליון, והתייצבו למערכה על עצמאותה של פולין. האוכלוסייה היהודית הצטרפה במסירות למסע ההתרמה ל"קרן ההגנה הלאומית", אולם כל זה אין פירושו שבכל הנוגע ל"סוגיה היהודית" חל שידוד מערכות כלשהו.

לפי תוצאות מפקד האוכלוסין משנת 1931 בפולין, המיעוט היהודי במדינה מנה כ-3.1 מיליון נפש, כלומר קרוב ל-10% מכלל האוכלוסייה בפולין. רשמית נהנה מיעוט זה משוויון זכויות המעוגן בחוקה, ומתנאי "חווה המיעוטים" – לפחות עד לביטולו.

המחנה הפוליטי שהתגבש סביב המרשל יוזף פילסודסקי (Piłsudski) צידד במתן שוויון זכויות מלא למיעוטים הלאומיים, בתמורה לנאמנות למדינה. בקוטב השני מצאו את עצמן סיעות ימין (בתחילה "הסיעה הלאומית", ולאחר מכן "המחנה הלאומי הרדיקלי פלנגה"), שמשנות ה-30 ואילך הציעו באינטנסיביות רבה תוכניות שהיו אמורות לחולל שינויים מרחיקי לכת בנושא היהודי. תוכניות הימין הקצינו ככל שהמשבר הכלכלי של שנות ה-30 העמיק,

ze zbiorów Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)", *Biuletyn ŻIH*, 1992, no. 2-3; P. Szapiro, *Wojna żydowsko-niemiecka: Polska prasa konspiracyjna 1943-1944 o powstaniu w getcie Warszawy* (London, 1992); A. K. Kunert, *Polacy-Żydzi, Polen-Juden, Poles-Jews 1939-1945* (Warszawa, 2002); A. K. Kunert (ed.), *Żegota Rada Pomocy Żydom 1942-1945 Wybór Dokumentów* (Warszawa, 2002).

3. המשמעותיים ביותר בהקשר זה הם זיכרונותיו של יצחק צוקרמן, בתוך: M. Turski (ed.) *Nadmiar*. (במקור: שבע השנים ההן). *Pamięci: Siedem owych lat. Wspomnienia* (Warszawa, 2000).

ובמקביל להתפוררותו של המחנה השולט, לאחר מותו של פילסודסקי במאי 1935. מראשית שנות ה-30 הושמעה ברבים תוכנית לחרם כלכלי על היהודים ולהוצאתם אל מחוץ לגבולות הקולקטיב האזרחי; משנת 1931 ואילך הפכו האוניברסיטאות למוקדי תבערה, כאשר קבוצות מן הימין ניסו ליישם בהן את עקרון ה"נומרוס קלאוסוס", ומאוחר יותר ה"נומרוס נולוס". לאחר שהניסיונות הללו נכשלו, לחם הימין בהצלחה בעד "ספסלי הגטו", והסיסמה שקראה לפתרון כולל של "הסוגיה היהודית", באמצעות חקיקת חוקים נגד יהודים שהיו אמורים לשמש הקדמה למימוש תוכניות להגירה, נשמעה יותר ויותר. נגד המיעוט היהודי הועלו טיעונים בעלי אופי דתי, כלכלי ופוליטי; יהודים תוארו כמכשול להתפתחותה הטבעית של פולין, כאיום תרבותי וכדוברי הקומוניזם ומפיציו. משנת 1932 ואילך פרצו באזורים שונים בפולין מהומות ופוגרומים נגד יהודים.

לאחר מות פילסודסקי החלו חלק מחסידיו לחפש לגיטימציה לאידיאולוגיה לאומנית ואנטישמית. כבר ב-1935 החל משרד החוץ הפולני בהכנות אינטנסיביות לגיבוש אסטרטגיה לפתרון "הסוגיה היהודית" באמצעות הגירה המונית, מתוך הנחה שהקונפליקט בין פולנים ליהודים, שנתפסו כיסוד זר וכאיום על האינטרס הלאומי של המדינה, ילך ויעמיק. בנאומו בפרלמנט ביוני 1936 גינה אמנם ראש הממשלה פליציאן סלאבובי סקלאדקובסקי (Składkowski) את יוזמי המהומות נגד היהודים, אך מאידך גיסא תמך בלגיטימיות של "המאבק הכלכלי" נגדם. הקמתה של הסיעה "מחנה האיחוד הלאומי" (OZN), היוותה נקודת מפנה בגישת הסיעה השלטת ל"סוגיה היהודית". בבסיס ההצהרה הרעיונית שסיעה זו פרסמה בפברואר 1937, עמד העיקרון הלאומני לפיו "העם הפולני הוא בעל בית במדינה הפולנית", בעוד המיעוט היהודי זוהה כאיום כלכלי ותרבותי. בהקשר זה חשובה ביותר העובדה, שיהודים לא הורשו להשתייך ל"מחנה האיחוד הלאומי" בטענה – כפי שהסביר העיתון *Gazeta Polska* – שגם פולנים אינם יכולים להשתייך לארגונים ציוניים.⁴ עיקרון זה חל גם על ותיקי המלחמות, שמאז 1929 היו מאוגדים ב"איגוד יהודים שהשתתפו במערכות על עצמאות פולין",⁵ אם כי ברעיון של המועצה הראשית של "מחנה האיחוד הלאומי" הובעה נכונות לאפשר ליחידים שתרמו תרומה למדינה להשתייך לקולקטיב הלאומי הפולני. במקביל שקד משרד החוץ הפולני על מציאת דרכים להגביר את הגירת היהודים, שצמצום מספרם בפולין הוצג כסיכוי לפיתוח המדינה ולקידום חברתי עבור מיליוני תושביה. אף שסידרת חוקים אנטי-יהודיים לא הובאה להצבעה,⁶ הלכו וגברו הקולות בשנים של ערב המלחמה בעד הגירת היהודים מפולין, הן בקרב חוגים

4. "Czy Żyd może należeć do OZN", *Gazeta Polska*, 1937, no. 110.

5. הנהלתו של איגוד זה אסרה על חבריו להצטרף למחנה האיחוד הלאומי. למרות זאת הפך חבר האיגוד, זדזיסלב ז'מיגרידר-קונופקה (Żmigryder-Konopka), לחבר בסנאט הפולני, מתוקף מינוי מטעם נשיא הרפובליקה הפולנית.

6. עם זה, יש לציין שהתקבלו כמה החלטות בדבר חוקים הפוגעים במיעוט היהודי: החוק לביטול שחיטה כשרה (1936) וכן החוק המאפשר שלילת אזרחות מאנשים השוהים בחוץ לארץ (1938). בלחץ

ממשלתיים והן בקרב האופוזיציה של המרכז והימין, ושררה בה הגישה כי המיעוט היהודי מהווה "גוף זר" באורגניזם המדיני של פולין – מיעוט המתאפיין בחוסר נאמנות למדינה, או לפחות באדישות כלפי העניין הפולני.⁷ כדי להבין את אופי הטיפול בענייני היהודים מצד חוגים צבאיים ואזרחיים של המחתרת הפולנית אחרי ספטמבר 1939, יש להביא בחשבון את האווירה האנטי-יהודית בשנים שקדמו למלחמה.

עמדות היהודים תחת הכיבוש הסובייטי מנקודת מבטה של המחתרת הפולנית

עם פרוץ המלחמה בין פולין לגרמניה הצהירו מיד פוליטיקאים יהודים, בישיבת ה"סיים" ב-2 בספטמבר 1939, על תמיכתם המלאה במדינה הפולנית. חבר ה"סיים" סלומון זיידמן הצהיר בשם החוגים היהודיים את הדברים הבאים: "האוכלוסייה היהודית מעמידה את עצמה לרשות הפיקוד העליון, ומתייצבת למסדר מתוך נכונות להקריב כל קורבן שיירש ברגע היסטורי זה. פולין כמעצמה אדירה הינה אידיאל עבור האוכלוסייה היהודית, שהיא שוות זכויות במדינה הפולנית". האולם הגיב במחיאיות כפיים.⁸ באותו יום קראו מנהיגי ה"בונד" להגן על עצמאותה של פולין עם נשק ביד, ולצאת למאבק "נגד התוקפנים הפשיסטים – למען עצמאות, חירות וצדק חברתי לכל אזרחי המדינה".⁹ מתוך כמאה אלף אזרחי פולין ממוצא יהודי ששירתו בצבא הפולני (כ-10%), נפלו בקרב כ-7,000 חיילים ו-100 קצינים. אלפי יהודים נפלו בשבי הגרמנים והסובייטים.¹⁰

הסולידריות הפולנית-יהודית בלטה במיוחד בעת ההגנה על וארשה,¹¹ ולפי עמנואל רינגלבלום "יהודי וארשה נסחפו בהתלהבות שהזכירה את שנת 1861, עידן האחוה הפולנית-

ארגונים אקדמיים לאומניים נוסד "גטו הספסלים", וכן "הסעיף הארי" בארגונים מקצועיים. ראו: S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej* (Warszawa, 2004).

7. בנושא מצבו של המיעוט היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם מטפלת ספרות מחקר ענפה. ראו, למשל: J. Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939* (Berlin-New York-Amsterdam 1983); E. Mendelson, M. Jachimczyk, A. Polonsky, "Poland: good for the Jews or bad for the Jews", in: E. Grześkowiak-Łuczyk (ed.), *Polska-Polacy-mniejszości narodowe*; E. Mendelson, M. Jachimczyk, A. Polonsky, "Niepodległa Rzeczpospolita", in: J. Tomaszewski (ed.), *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej* (Warszawa, 1966), pp. 145-146.

8. שמעון רודניצקי (Rudnicki) קובע שזו הייתה הפעם היחידה באותה קדנציה שבה זכה ציר פרלמנט יהודי למחיאיות כפיים (Rudnicki, *Żydzi w parlamencie*, p. 407).

9. כפי שמצוטט בתוך: A. K. Kunert (ed.), *Żydzi Polscy w służbie Rzeczypospolitej 1939-1945: Wybór źródeł* (Warszawa, 2002).

10. S. Zwoliński, "Żydzi w polskich regularnych formacjach wojskowych podczas II wojny światowej", in: J. Tomaszewski, *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej* (Warszawa, 1996), pp. 145-146.

11. T. Prekerowa, "Wojna i okupacja w Polsce", in: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie* (J. Tomaszewski — ed., Warszawa, 1993), p. 273.

יהודית".¹² אולם במהרה התברר שלא הקורבנות המשותפים במלחמה נגד הגרמנים ולא זיכרון מעורבותה של האוכלוסייה היהודית בהגנה על עיר הבירה הכתיבו את אופי היחסים בין הפולנים ליהודים, אלא האגדה האפלה על עמדות האוכלוסייה היהודית בשטחי פולין במזרח, שהיו נתונים לכיבוש סובייטי למן 17 בספטמבר 1939 ועד ל"ברברוסה" ביוני 1941.¹³ הדבר התגלה במלוא עוצמתו לאחר כמה הצהרות כלליות, אף כי משמעותיות, של הגנרל שיקורסקי, שהוכתבו ממקום מושבו בגולה לגורמים הפולניים שפעלו במחתרת, בשל הצורך להתרחק מן המדיניות שנקטה פולין כלפי המיעוטים האתניים לפני המלחמה – מדיניות שזכתה להדים שליליים ביותר במערב אירופה. בין ההחלטות שקיבלה ועדת השרים לענייני פולין ב-28 בנובמבר 1939, נמצאה גם הצהרה שהבטיחה צדק, התפתחות לאומית ללא הגבלות, והגנה משפטית למיעוטים לאומיים, אשר "נטלו חלק במאבק יחד עם העם הפולני ונתרו נאמנים למדינה הפולנית". הצהרה זו נכללה גם בקול קורא מטעם הממשלה הפולנית, שהתפרסם ב-18 בדצמבר 1939.¹⁴ דגשים דומים נמצאו גם בהנחיות למחתרת כיצד להתארגן בפולין הכבושה: "כל אזרחי המדינה הפולנית, בלא הבדל שפה או דת, חייבים לשתף פעולה זה עם זה ברגעים קשים אלה, תוך הכוונת כל המאמצים למאבק נגד הכובשים... הממשלה הפולנית מדגישה את יחסה האוהד לתביעות הצודקות של המיעוטים הלאומיים, תוך השארת הסדר ענייניהם לעתיד ולהחלטת העם עצמו".¹⁵

הצהרות אלה נתקלו בהתנגדות עיקשת מצד הגורמים שפעלו בפולין. ארבעה נושאים תפסו מקום מרכזי בדיווחים על עניינים פולניים-יהודיים, שזרמו לממשלה הגולה מפולין הכבושה: (1) "בגידה" מצד היהודים בשטחי המזרח של המדינה; (2) האנטישמיות המעמיקה בקרב הציבור הפולני, לא רק בשטחי המזרח אלא גם בגנרלגוברנמן; (3) ביקורת על עמדת הממשלה בנושא המיעוטים הלאומיים; (4) פעולות נחוצות בקשר ל"סוגיה היהודית".

12. E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowski w czasie drugiej wojny światowej: Uwagi i spostrzeżenia*, (A. Eisenbach — ed., Warszawa 1988), p. 41. כתבים אחרונים – יחסי יהודים פולנים, חלק ב'.

13. הפולמוס בנושא יחסי פולנים-יהודים בשנים 1931-1941 מתועד בספרות מחקרית ענפה ביותר. ראו, למשל: J. T. Gross, "Żydzi polscy pod panowaniem sowieckim w przededniu Holokaustu", in: Szapiro, *Holocaust z perspektywy półwiecza*; A. Żbikowski, "Jewish Reaction to the Soviet Arrival in the Kresy in September 1939", *Polin*, 2000, vol. 13, pp. 62-72; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim: Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją (1939-1941)* (Warszawa, 2001); K. Jasiewicz, *Pierwsi po diable: Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939-1941* (Białostoczczyzna, Nowogródzczyzna, Polesie, Wileńszczyzna) (Warszawa, 2001).

14. החלטות ועדת השרים לענייני המדינה, בתוך: AKD, vol. 6, p. 6. מדובר בהתייחסות לסעיף 7 של חוקת אפריל, הקובע ש"זכויותיו של האזרח להשפיע על עניינים ציבוריים תימדדנה לפי ערך מאמציו ומעלותיו למען רווחת הכלל" (Stoła, *Nadzieja*, pp. 77-80).

15. הנחיות לנאמנים, הוראה מס' 1 (23 נובמבר 1939), בתוך: AKD, vol. 6, pp. 3-4.

מעניין לבדוק את דעותיהם של אנשי צבא בכירים ושליחים, שבדקו את המצב בפולין בשליחות הממשלה הגולה. רובם המוחלט של דיווחים אלה כלל מידע – אף כי בפרשנויות שונות – בדבר התנהגויות אנטי-פולניות של יהודים. הערכות פסקניות ביותר ניסח אחד ממקימי המחתרת בלבוב, הגנרל מריאן ז'גוטה-יאנושייטיס (Żegota-Januszajtis), שמונה על ידי שיקורסקי למפקד מרחב לבוב של "איגוד המאבק המזוין". דיווחו על המצב באזור שהסובייטים קראו לו אוקראינה המערבית, לא הותיר מקום לספק שיהודים הם הנהנים העיקריים מההסדרים הסובייטיים החדשים. איש מחתרת זה כלל אזהרה מפחידה כדלקמן: "היהודים מענים בצורה מחרידה את הפולנים ואת כל מה שקשור לפולניות תחת הכיבוש הסובייטי... עד שהפולנים תחת כיבוש זה, כולל קשישים, נשים וילדים, ינקמו בהם בהזדמנות הראשונה נקמה כה מחרידה, ששום אנטישמיות עוד לא היה לה מושג עליה". על רקע זה, ההצהרות של הממשלה הפולנית הגולה בדבר הענקת זכויות שוות ליהודים, או מתן "פיצוי על העוולות [שנגרמו להם]", יצרו דיסוננס חריף ובלתי מובן, גרמו לספקות ולהתמרמרות, ותרמו להחלשת יוקרתה של הממשלה הפולנית בגולה.¹⁶ מן הראוי לציין שיאנושייטיס היה פעיל בולט ב"סיעה הלאומית" (SN), והניסוחים המכלילים שנקט נגזרו במידה רבה מהשקפת עולמו. אדם צ'יולקוש (Ciołkosz), חבר ה"סיים" וראש המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS) במאלופולסקה (Małopolska), שהצליח לברוח לרומניה אחרי שהות של כמה שבועות בלבוב הכבושה בידי הסובייטים, ומשם שיגר דיווח לשלטונות הפולניים בצרפת, תיאר בדיווחו מצבים שונים בתכלית. בניתוחו את עמדות האוכלוסייה היהודית כלפי הסובייטים הוא כמעט אינו מזכיר את נטיותיהם הפרו-סובייטיות של היהודים. לעומת זאת, הדגיש צ'יולקוש שאפשרויות התעסוקה הפתוחות בפני הנוער היהודי "גדולות לאין שיעור מאלה ששררו תחת השלטון הפולני", והפנה את תשומת הלב למדיניות האנטי-יהודית של מחנה האיחוד הלאומי וה"אנדציה". להערכתו, תחת הכיבוש הסובייטי חלקים משמעותיים מן האוכלוסייה היהודית חוששים מפני העתיד, ובקרב הדור המבוגר פולין נזכרת "בדרך כלל לטובה, למרות הכול". הוא הצביע גם על הלחצים המופעלים על יהודים המסרבים לקבל אזרחות סובייטית, וכן על המקרים של סיוע שהושיטו יהודים לפולנים שסכנת מעצר ריחפה מעל ראשם.¹⁷

מידע – בדרגות שונות של פירוט – על המצב תחת הכיבוש הסובייטי, הגיע לממשלה הפולנית בגולה באמצעות פליטים, שליחים ומפקדים של המחתרת המתהווה. רק מיעוט הדעות דמה לזו של צ'יולקוש. להערכתו של השליח יז'י פליקס שימנסקי "קונארסקי", ששהה בפולין בנובמבר 1939, ביחסי פולנים-יהודים חלה התדרדרות פתאומית בהשפעת הידיעות שהגיעו משטחי המזרח; הראיה לכך הייתה "התפשטות משמעותית של מגמות אנטישמיות" במפלגה הסוציאליסטית הפולנית וב"סיעה העממית". גם שימנסקי היה בטוח ש"יתרחש טבח

16. ראו: Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939-1945, Warszawa 2006, p. 140, fragment 1.

17. A. Ciołkosz, "Raport z okupowanej Polski" (A. Friszke – ed., *Zeszyty Historyczne*, 1991), no. 97, pp. 144-147.

ספונטני של המיעוט היהודי בשטחי הכיבוש הסובייטי, בדומה לטבח האוקראינים והמיעוט הגרמני.¹⁸ דברים ברוח דומה מופיעים במזכר המיועד לראש הממשלה, אותו חיבר קולונל טדאוש ושילבסקי (Wasilewski) על סמך דיווחים שהגיעו מפולין ושלוקטו מפי פולנים. תפקיד היהודים במזרח פולין תואר כ"מחפיר": "כמעט בכל האזור קיבלו היהודים את פני הצבא הסובייטי בראוותנות ובהתלהבות. מרבית השוטרים וממלאי התפקידים בשלטון המקומי באו תחילה מקרב היהודים, והם הפכו גם בסיס לפעילות הנ.ק.וו.ד. (מלשינים וכדומה). היהודים הציקו לפולנים ולאוקראינים כל כך, עד שכיום שוררת שנאה גדולה כלפיהם. בכל האזור נשמעים איומים שאחרי הגירוש יתייחסו אליהם בדיוק כמו אל הבולשביקים. הידיעות על גישה זו של היהודים הגיעו לשטח הכיבוש הגרמני ויצרו הלכי רוח לא ידידותיים, בלשון המעטה". מחבר המזכר הצביע גם על תופעות חיוביות, כגון "מתן סיוע לפליטים שלנו על ידי היהודים", אף שהתייחס אליהם כאל יוצאים מן הכלל, שלא היה בהם כדי להשפיע על הערכות כלליות.¹⁹ עם זה, נציג מרחב לבוב של "איגוד המאבק המזוין", סגן רומן טטרסקי "לודה" ("Luda" Tatarski), שהגיע בסוף מאי תחילת יוני 1940 לבלגראד, לכנס שכנס המפקד הראשי של "איגוד המאבק המזוין", הגנרל קאז'ימייז' סוסנובסקי (Sosnkowskiego), לא ייחס לסוגיה זו חשיבות, וציין רק ש"החוגים היהודיים מאופיינים בהבדלים גדולים; השכבות הנמוכות עברו בולשביזציה, בעוד הלאומנים בעדנו".²⁰

לנושא המאמר חשובים ביותר דיווחים שכללו הערכות בחתימת מיכאל טוקאז'בסקי (Tokarzewski), ממקימי "השירות לניצחון פולין", וכן הדיווחים של סטפן רובצקי (Rowecki), סגנו של טוקאז'בסקי, לימים מפקד מרחב וארשה של "איגוד המאבק המזוין", ומ-30 ביוני 1940 ואילך המפקד הראשי של האיגוד. בדיווח ששיגר בראשית 1940, מסר טוקאז'בסקי על הפליה לטובה של היהודים תחת הכיבוש הסובייטי, ובעקבותיה על עליית האנטישמיות בקרב הפולנים והאוקראינים. התמונה שצייר הייתה מאוזנת, הדיווח כלל מידע רב על גילויי המדיניות האנטי-יהודית של הגרמנים בגנרלגוברנמן, ומסקנתו: "היהודים הם הקבוצה הפגיעה לכל שרירות לב מצד הגרמנים, מה גם שחובת ענידה של סימון... מכתימה באופן בולט את היהודי כפרט או כמפעל יהודי". בהתייחסו למצב בשטחי המזרח שסיפחו הסובייטים, ציין טוקאז'בסקי שהציפיות של היהודים עם כניסת הצבא האדום לפולין לא נבעו מאהדתם לסובייטים או לקומוניזם, אלא מתוך תקווה "לשפר את תנאי קיומם האישיים". לדעתו, תופעות מסוג זה ייעלמו "בהקשר של הכישלונות הצבאיים של הסובייטים" (ייתכן שמדובר במלחמה בין ברית המועצות לפינלנד). טוקאז'בסקי הצביע על "שרירות הלב ועל האלימות

18. SPP, A3.1.2.1.1, הדיווח מאת קונארסקי, 27 במארס 1940, k. 31.

19. AIPN, PRM, 15A/4, רשימה מאת קולונל טדאוש ושילבסקי: ידיעות על מצבם של היהודים בפולין, 7 בפברואר 1940.

20. קטעים מפרוטוקול של הכנס בבלגראד, שאותו כינס המפקד הראשי של איגוד המאבק המזוין, בתוך: AKD, vol. 1, p. 253.

של המשטרה הקומוניסטית, המורכבת לרוב מיהודים", וכן על העובדה שהן המשטרה והן גופי מינהל אחרים מורכבים באופן כמעט מוחלט מיהודים. עם זה הבחין במעצרים רבים של חברי ה"בונד" וארגונים ציוניים ה"לוחמים נגד הכיבוש הסובייטי", וכן במקרים של סולידריות בין אסירים פולנים ליהודים.²¹

חשיבות מיוחדת נודעת לדעות הכלולות במסמכים הנושאים את חתימתו של הגנרל סטפן רובצקי. בדיווח מפברואר 1940, מסכם רובצקי ואומר: "השנאה היוקדת כלפי הבולשביקים מצד המוני הכפריים והבורגנות הזעירה הפולנית, מופנית גם כלפי היהודים, בשל אהדתם לכובש... וכן בשל ההשתתפות ההמונית של היהודים בגופי מינהל והמשטרה הבולשביקית".²² מצד אחד מדובר אם כן בניתוח במונחים מעמדיים, ומן הצד השני במונחים פוליטיים.²³ בולט במיוחד היעדר התייחסות לעמדות אנטי-פולניות מצד האוכלוסייה היהודית בספטמבר 1939.

לדיון הנוכחי חשוב ביותר הדיווח מנובמבר 1940, ובו הקביעה שהפעילות המחתרית בשטחי הכיבוש הסובייטי נתקלת בקשיים רבים יותר מאשר בגנרלגוברנמן, בהתחשב ב"סיוע של היסודות המקומיים: האוקראינים, הבלורוסים, ובראש ובראשונה היהודים".²⁴ לא כאן המקום להעריך את נכונותה של קביעה זו,²⁵ אולם אין ספק שלגישה זו נודעו השלכות משמעותיות על יחסה של המחותרת הפולנית לאוכלוסייה היהודית.

בהנחיות עבור המחותרת הפולנית תחת הכיבוש הסובייטי, מספטמבר 1940, מודגש הצורך לקשור קשרים עם האוקראינים והבלורוסים: "יש ליצור עמם חוט של הבנה משותפת, לא רק

21. דו"ח כללי פוליטי-כלכלי, בתוך: AKD, vol. 1, pp. 68-69.

22. נספח B, המצורף לדיווח מס' 4 אל המפקד הראשי, האזרח גודז'ימבה (Godziemba) בפריז, בתוך: AKD, vol. 1, p. 107.

23. הניסוח המעמדי הופיע בדיווח של רובצקי על המצב בוויילנה, ובו המשפט הבא: "להוציא אנשי הכספים, היהודים אוהדים את הבולשביקים", דיווח מס' 51, 19 בפברואר 1941, בתוך: AKD, vol. 1, p. 461.

24. דיווח ארגוני מס' 37, 21 בנובמבר 1940, בתוך: AKD, vol. 1, p. 346.

25. לטיפול נרחב יותר בנושא זה, ראו: Wierzbicki, *Polacy i Żydzi*, p. 114. דיווח שכתב ליאופולג אוקולוצקי (Okulicki), ואשר נשלח ללבוב בתחילת 1941, ונתפס על ידי הנ.ק.וו.ד., הוא הראיה לכך שלא היהודים גרמו לקשייהם של הקושרים הפולנים באזורי המזרח. הקביעה שיהודים מהווים לא פחות מ-50% מסגל הגופים הסובייטיים, מלווה במסקנה שחשיפה מרחיקת לכת של גופי איגוד המאבק המזוין על ידי הנ.ק.וו.ד. התאפשרה בזכות סוכנים שגויסו משורות הארגון. יתרה מזו, המסמך מכיל את הטענה הבאה: "בדרך כלל היהודים מתלהבים מהמשטר, אולם במציאות הוא בגדר מגיפה בשבילם, משום שהוא אינו מסוגל לפקח על הגעשעפטים והספקולציות שלהם" (תרגום של דו"ח המצב מאת לאיופולד אוקולוצקי, המיועד לסטפן רובצקי, 15 בינואר 1941, בתוך: *Polak podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941*, [vol. 1, Warszawa-Moskwa, 2001], pp. 473, 475).

במישור המדינה הפולנית לשעבר, אלא גם במישור הפותח אפשרות להידברות בין אחים מול אויב משותף... יש לבצע פעילות זו בזהירות, בהתחשב בעובדה שאנו מעוניינים יותר במידע על המתרחש אצלם ובניצולם לפעולה משותפת נגד הבולשביקים מאשר... בשיתוף פעולה בעתיד".²⁶ ההתעלמות מהיהודים בחישובי תועלת אלה נבעה מן הסתם משתי סיבות: חוסר אמון שרחשו חוגי המחתרת כלפי היהודים, והתמצאות בהלכי רוח בקרב הציבור הפולני. באחת ההנחיות שנשתמרו מהתעמולה של "איגוד המאבק המזוין", נאמר במפורש כי "ב[בשטחי הכיבוש ה]סובייטי, שם יהודים מתייחסים בעוינות לאזרחיה האחרים של הרפובליקה הפולנית, ובמיוחד לפולנים, חייבים לעצב את דעת הקהל כך שבהזדמנות הראשונה תתנפל עליהם כל האוכלוסייה [הפולנית] להכחידם, עד האחרון שבהם". האסטרטגיה המומלצת בשטחי הכיבוש הגרמני הייתה אמורה להיות הפוכה: "יש להשמיע סיסמאות של שיתוף פעולה נגד התוקפן".²⁷

אולם אין פירושו של דבר שלא נעשו ניסיונות לשיתוף פעולה גם בשטחי המזרח, במיוחד עם חוגים שהתנגדו לסיסמאות התעמולה הקומוניסטית. מצב יוצא דופן מהבחינה הזו שרר בוולנה, שבספטמבר 1939 הועברה על ידי ברית המועצות לידי ליטא. למרות שאיפותיה של הממשלה הליטאית לסכסך בין הפולנים לבין מיעוטים לאומיים אחרים, במקרה של יחסי פולנים-יהודים לא נחלה מדיניות זו הצלחה מלאה. הארגונים היהודיים שטיפלו בפליטים, כגון הג'וינט, העבירו חלק מהכספים לטיפול בפליטים הפולנים, וגם פוליטיקאים קשרו ביניהם קשרים.²⁸ מיופה הכוח של הממשלה הפולנית בליטא, מיכאל טישקייביץ' (Tyszkiewicz), יחד עם אדם ז'ולטובסקי (Żółtowski), נפגשו עם חבר יהודי ב"סיים" הפולני, יעקב ויגודסקי, שהשלטונות הליטאיים הפעילו עליו לחצים כבדים בניסיונות כושלים להניאו מלהתערב נגד מהלכים אנטי-פולניים. הפעיל הסוציאליסטי פליקס גרוס, שהגיע לוולנה מקרקוב, קיים קשרים אינטנסיביים עם חוגים מ"פועלי ציון", מה"בונד", ואפילו מ"אגודת ישראל", ונציגי המפלגות היהודיות התייחסו בחיוב למאבק על עצמאות פולין. במקביל, בחוגים של "איגוד המאבק המזוין", שהיה אז בתהליכי הקמה, ננקטה פעולה רחבה יותר לקיום דו-שיח פולני-יהודי. בהשראתם של טישקייביץ' וגרוס הוחל בהכנות לניסוח הצהרה משותפת, פולנית-יהודית, נגד המהלכים האנטי-פולניים של הממשלה הליטאית. מגעים אלה נחלשו בעקבות המעצרים וחילוקי הדעות בין המפלגות היהודיות, ופסקו לגמרי בקיץ 1940, לאחר השתלטות הסובייטים על ליטא.²⁹ ממסמכי הנ.ק.וו.ד. עולה שבסוף 1939 ובתחילת 1940 פנה נציג של

26. AAK, AK 203/I-15, Meldunki i szyfrogramy, דיווח מס' 2 (43), 15 בדצמבר 1940, נספח 1. הנחיות עבור מרחבים ומחוזות של הכיבוש הסובייטי, 29 בספטמבר 1940, k. 91-92.

27. SPP, A2.2.2.2A, Sprawy krajowe 1940, k. 141.

28. P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940* (Warszawa, 1985), pp. 213-217.

29. עניינים אלה נידונים בטקסט קצר אך בעל משקל: A. Friszke, "Dialog polsko-żydowski w Wilnie", *Więź*, 1987, no. 4, pp. 88-90.

ארגון פולני פוליטי, ששמו לא מוזכר, למנחם בגין, מנהיג בית"ר, ששהה בוויילנה באותה עת, בהצעה "לשתף פעולה לקראת מאבק אנטי-סובייטי משותף". ההצעה הפולנית נחתה מסיבות של "היעדר אינטרסים טריטוריאליים בברית המועצות".³⁰ בלא מחקר נוסף קשה לקבוע אם כך אמנם היה, ואם כן, האם נמשכו הניסיונות למגעים גם לאחר סיפוחה של ליטא לברית המועצות, ביוני 1940.³¹

בסוף אוגוסט 1940 מסר מפקד מחוז וילנה של "איגוד המאבק המזוין", ניקודם סוליק (Sulik) דיווח בלי להזכיר במפורש את היהודים: "הן בכפר והן בעיר, כמעט כולם, בלא הבדל דת או לאום, מתפללים יום-יום לחזרה לפולין". יתרה מזו, הוא דיווח גם על היחס האוהד לבולשביקים מצד האוכלוסייה הפולנית, שראתה בהם משחררים מדיכוי הליטאים.³² נראה שאחרי מספר חודשים של הכיבוש הסובייטי בוויילנה לא נותר זכר למגעים בין הפולנים ליהודים. הראיה לכך היא דו"ח ששלח סוליק בסוף פברואר 1941, ובו הטענה שיהודים עשירים "שונאים את הבולשביקים", ואילו "יהודים משתפים פעולה עם הבולשביקים בלא סייג בתחום הכלכלה והפוליטיקה". לניתוח זה נוספו פרטים מהותיים ודרמטיים למדי: "כגורם המכיר היטב את השטח, הם [היהודים] הפכו לשוט רב ערך עבור הנ.ק.וו. נגד האוכלוסייה הפולנית. הדבר נכון במיוחד בנוגע לנוער יהודי, הן מקרב האינטליגנציה והן ממעמד הפועלים".³³

הערכות על מצבם של היהודים ויחסי פולנים-יהודים בגנרלגוברנמן

ב-3 בנובמבר 1940 פרסם שר העבודה והרווחה הפולני יאן סטאנצ'יק (Staćzyk) הצהרה ממשלתית על שוויון זכויות למיעוט היהודי בפולין שלאחר המלחמה.³⁴ ההצהרה עמדה בניגוד מובהק לתחושותיהם של חלקים נכבדים מחוגי המחתרת. ראוי לזכור שאף שבהצהרות של הממשלה הגולה הודגש שוויון זכויות לאוכלוסייה היהודית – אם כי לפעמים נעשה גם קישור זהיר לרעיונות ההגירה – הרי בפולין עצמה שלטה חשיבה במונחים של "פתרון הסוגיה היהודית" שמלפני המלחמה. לפי התכנים של החומר שזרם לממשלה הגולה, נראה שמרבית

30. *AIPN*, 185/380 (BI/516), דיווח מיוחד של הנ.ק.וו.ד. העוסק בפעילות מחתרית של ארגון הנוער היהודי, 1940, k. 2-3.

31. את הדיווח של הנ.ק.וו.ד. קיבלתי מד"ר רפאל וונוק (Wnuk), השרוי בעיצומה של כתיבת עבודה על המחותרת הפולנית למען העצמאות תחת הכיבוש הסובייטי, בשנים 1941-1939.

32. דיווח מאת ניקודם סוליק (Sulik) אל גנרל סוסנובסקי על המצב באזור וילנה, 28 באוגוסט 1940, בתוך: *AKD*, vol. 1, p. 283.

33. מצוטט לפי, J. Wołkonowski, "ZWZ-AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie", in: P. Niwiński, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej* (Gdańsk, 2003), p. 43. מסביבה כלשהי, המחבר אינו מתעכב על ההערה הנוגעת לעמדותיהם של יהודים אמידים. לעומת זאת, הערה זו כן מוזכרת אצל Wierzbicki, *Polacy i Żydzi*, p. 172.

34. על הנסיבות לפרסום הצהרה זו ראו: Stoła, *Nadzieja*, pp. 77-84; Engel, *In the Shadow of Auschwitz*, p. 55.

הציבור הפולני תבע את מימוש תוכנית ההגירה. גישה זו לא עמדה בסתירה להוקעת המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים.

המזכר העוסק במדיניות כלפי המיעוטים הלאומיים לאחר המלחמה, שאותו חיבר במארס 1940 רומן קנול (Knoll), מהווה את אחת ההצהרות החשובות ביותר בסוגיה זו, אף שאין מדובר בטקסט רשמי. קנול, דיפלומט בדימוס, נתן ביטוי לאמונה בכורח "לפתור" את הסוגיה היהודית לאחר הסיום – הקרוב לדעתו – של המלחמה. הוא סבר כי רק לאחר "הסתלקותם של המוני יהודים משטחי התפוצות העצומים נוכל לפתור את הסוגיה היהודית. או אז יהיה ניתן להפוך את קומץ האנשים ממוצא יהודי – בין שהם מתבוללים ובין שלא – ללא מסוכן עבור העמים הסובבים אותו", ובכך להבטיח ליהודים שוויון זכויות "מעשי". המעוניינים במימוש תוכניתו של קנול היו אמורים להיות הן החוגים היהודים והן פולנים, רומנים, הונגרים ואוקראינים, כלומר אומות שהמיעוט היהודי, התופס עמדה ספציפית במבנה החברתי שלהן, עמד להן למכשול בדרכן ל"התפתחות מודרנית".

בסתיו 1939 נהפכה "הסוגיה היהודית" ל"אקוטית באופן מיוחד", משום ש"האיזון הרופף והחלש זועזע בצורה כה עמוקה ומקיפה, והחזרה למצב הקודם היא בלתי אפשרית בעליל". עקב כך, האפשרויות היחידות הן מימוש הרעיון "הציוני" או "השמדה", וזאת משום שלדעת קנול "להמוני היהודים אין לאן או בשביל מה לחזור, והם אינם יכולים להישאר בשקט במקום שבו הם נמצאים... פלשתינה אינה יכולה לשמש עבורם יעד, יעדם יוכל להיות רק פיסת אדמה פורייה מתוך פירוק האימפריה הסובייטית", שסביב אודסה. להעלאתו של רעיון כזה בפורום בין לאומי תהא חשיבות בלתי רגילה עבור האינטרסים הפולנים: "זה מאפשר לנו לנסח תוכנית יהודית חיובית ולא שלילית... שנית [ניסוח תכנית כזאת] יחבר מבחינה פנימית בין ההתחדשות שלנו לבין התפוצה היהודית האמיתית... כך נגביר את האופטימיות בהמונים המעונים שלנו, ונלכד את דעת הקהל סביב מדיניות אחידה".³⁵

הדיפלומטיה הפולנית לא יכלה אמנם להיעזר בעצותיו והמלצותיו של קנול בלי שתסתכן בהבאשת ריחה של פולין בעיני בעלי בריתה, אבל דעותיו של קנול השתלבו בדיון ב"סוגיה היהודית", שהתקיים בקרב חוגים פוליטיים מסוימים בפולין ובתפוצות,³⁶ והוא עצמו נהפך עם הזמן לאחת הדמויות החשובות בדלגטורה.

35. בנושא זה ראו: Engel, *In the Shadow of Auschwitz*, pp. 65-66.

36. מסקנות זהות כלולות במכתבו של נציג המחנה הלאומי, שנשלח מווארשה בינואר 1941. הוא כתב על הקמת הגטו בווארשה, וקבע ש: "דעת הקהל הפולנית אינה משבחת את האלימות המופעלת כלפי היהודים, ומצד שני יש לקבוע בנחרצות שדעת קהל זו לא הייתה סובלת את שובם של יהודים לעמדותיהם ולהשפעותיהם מלפני המלחמה. היהודים איבדו את עמדתם הדומיננטית, במיוחד בחיי הכלכלה – במסחר סיטונאי ובתעשייה, והציבור הפולני לא היה משלים עם השבתן של עמדות אלה ליהודים. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski (eds.), *Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota* (Warsawa, 1989), p. 216.

ובכל זאת, מרבית הדיווחים, הדו"חות והידיעות שזרמו לממשלה הפולנית, כללו בראש ובראשונה מידע על מצבם הטרגי של היהודים באדמות פולין, במיוחד בווארשה. חיבור שכותרתו "פעילות שלטונית הכיבוש בטריטוריה של הרפובליקה הפולנית בתקופה שבין 1 בספטמבר 1939 ל-1 בנובמבר 1940", שהוכן על ידי חוגים המקורבים ל"וועד המרכזי של הארגונים למען העצמאות", והגיע ללונדון דרך הוותיקן, קבע ש"מאז ימי ספטמבר הראשונים עד לרגע זה, גורל היהודים בשטחים הכבושים הוא סיפור של סבל, השפלה, רדיפות והחרמת רכוש", המוציאים את האוכלוסייה היהודית אל מחוץ לחוק. במקביל צוין שיהודים סובלים פחות מהטרור של המשטרה הפוליטית, ואינם נשלחים לעבודות כפייה ברייך הגרמני. הבחנה זו בין מצבן של שתי הקבוצות הובילה לתפיסה לפיה גורלם של היהודים שפר עליהם לעומת הפולנים: "הכיבוש מבושר השמדת יהודים באירופה, ואילו בכל האמור באומה הפולנית מדובר בהרס מקומות יישוב, הרס אלים, עקוב מדם וכולל".³⁷

קנול לא היה קול בודד בדעתו. ערב סגירת גטו וארשה מסרה הנציגות הפולנית באיסטנבול, על סמך ידיעות שהגיעו מפולין, שפולנים "שואלים", ואפילו "שוכרים" מיהודים סרטי סימון, שהגנו על בעליהם מפני שילוח לעבודות כפייה, ואפילו מפני מעצר.³⁸

בדו"ח שחיבר יז'י פראצקי (Pracki) בפברואר 1942, ואשר הגיע ללונדון דרך בודפשט, תוארה סוגיה זו בצורה קיצונית ביותר: "יהודים. כרגע הם חוטפים מכות נמרצות, אם כי חיבים לציין שבמידה פחותה ממכות המונחתות על הפולנים. את היהודים לא שולחים לעבודות כפייה, לא כולאים בבתי סוהר בהמוניהם, לא מוציאים להורג, ולא מגרשים לאושוויץ... בגנרלגוברמן קיים הבדל עצום בין מצב היהודים לבין מצב הפולנים הנוצרים, לטובת היהודים. מצבם של היהודים טוב בהרבה בשל המזומנים הרבים שבעלותם, הסיוע הזורם אליהם בקביעות מחוץ לארץ, ומה שחשוב ביותר, בשל הסולידריות העצומה שלהם". עם זה מציין המחבר את יחסם החיובי של היהודים אל הפולנים, אף שבעיני היהודים הם תומכים של הקומוניזם. לא היה זה הגילוי היחיד של חוסר עקיבות מסוג זה. בשולי הידיעות על הקמת הגטו בווארשה, ציין פראצקי את הקצאות המזון הנמוכות, הרעב ויוקר המחייה – בסתירה לדברים שכתב לפני כן בדיווחו.³⁹

37. J. Gmitruk, J. Mazurek (eds.), *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie I. IX. 1939-I. IX. 1940: Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota* (Warszawa, 1999), pp. 174-177.

38. המידע התקבל מסוכנות השליחים הפולנית באיסטנבול, מפי פליטים מווארשה. על האווירה השוררת בבירה הכבושה, ראו: Gmitruk, Hemmerling, Sałkowski (eds.), *Materiały*, pp. 131-132.

39. הדיווח של יז'י פייקארסקי (Piekariski), 20 בפברואר 1941, בתוך: Gmitruk, Hemmerling, Sałkowski (eds.), *Materiały*, pp. 234-235.

בדיווח שחיבר נציג הממשלה, ציריל רטיסקי (Ratajski) בינואר 1941, ואשר נשלח באמצעות קאזימיז' אירנק-אוסמצקי (Iranek Osmecki), צוינו בקצרה הקמת הגטו בווארשה והתנאים השוררים בו. ידיעות מפורטות יותר בנושא זה כלולות בדיווח של רובצקי.⁴⁰ שני המסמכים לא הציגו את יחסם של הפולנים להקמת הגטו; ידיעות על כך כלולות בחומרים אחרים שנשלחו ללונדון. מיד לאחר הקמת הגטו, בד בבד עם דיווחים על חמלה שגילו הפולנים כלפי היהודים, נכתב גם: "מצד שני, היחס השלילי ליהודים מתעצם בשל דו-קיום עם הגרמנים מצד אחד של חגורת הביטחון, ועם הבולשביקים מצדה השני... כאן היהודים, כמעט באופן בלעדי עושים עסקים עם הגרמנים, קובעים את המחירים בשוק (סחר בלתי חוקי) באורח שרירותי בעצם, ורכשים כמעט את כל הסחורה כל יום, בעיקר מוצרי מזון, כך שהציבור המרושש אינו יכול להרשות לעצמו לרכוש אותם". מחבר הדיווח מביע את מורת רוחו מכך ש"פעמים רבות היהודים מעדיפים לתת לגרמנים להחרים את חפציהם במקום להעביר אותם לזמן-מה לשימוש הפולנים".⁴¹

סוגיית מצב היחסים בין הפולנים ליהודים עלתה גם בחיבור של הדלגטורה, שכותרתו "שנתיים של הכיבוש הגרמני בפולין". תיאור התנאים הטרגיים בגטו וארשה לא הוביל כלל לביטויי אמפתיה מצד הציבור הפולני כלפי היהודים הסובלים סבל נורא. הסיבות לכך נעוצות, כך נכתב, במידע בלתי מספיק המגיע לציבור – "החומה המפרידה את הגטו מהסביבה מאפשרת אך ורק מעבר של כספים וסחורות, ולא מעבר של ידיעות על העוני המזעזע", והתמקדות הפולנים בגורלם שלהם. "בסך הכול אנו סובלים ודאי לא פחות, ובצורה אחרת לגמרי". עם זה, המחברים הצביעו על התפשטות האנטישמיות בפולין הכבושה, וכהוכחה לכך ציינו שאפילו החוגים הליברלים והסוציאליסטיים מעלים הצעות להגירת היהודים.⁴²

הערות על אנטישמיות בשורות המפלגה הסוציאליסטית הפולנית כלולות גם בדיווח של נציג הממשלה בשטחים הפולניים שסופחו לרייך, אדולף בנינסקי (Bniński); עם זה טען בנינסקי שהסיעה הלאומית "למרות האנטישמיות שלה, מגלה רחמים כלפי היהודים בכל הנוגע לשיטות השמדתם".⁴³ בדיווחים מסוימים מפולין ניתן להיתקל גם בדעה, שלאחר הקמת הגטו בווארשה ניתן להבחין בצד הפולני "בירידה במגמות אנטישמיות, בעוד שבצד היהודי מתגבשת בקרב ההמונים גישה שלילית כלפי הפולנים, כמי שמנצלים את ההפליה הכלכלית של היהודים וכביכול מסייעים בכך". הסיעה היהודית היחידה שנוכרה בנימה אוהדת הייתה

40. דיווח של נציג הממשלה לתקופה שעד 10 בינואר 1941, בתוך: AKD, vol.1, pp. 385-386; דיווח על המצב הפנימי עד 30 בינואר 1941, בתוך: שם, עמ' 434-435.

41. ארכיון יד ושם, 0-25/89, דיווח על התקופה מ-15 באוקטובר.

42. AIP, PRM, 45c/23, שנתיים של הכיבוש הגרמני בפולין, k. 105.

43. א' בנינסקי (Bniński) למרכז: אפיון החיים הארגוניים בשטחי המערב, 5 באפריל 1941, בתוך: AKD, vol. 6, p. 190.

ה"בונד", אולם גם במקרה זה הוגדרה פעילותו של ה"בונד" למען העצמאות הפולנית כקטנה בהיקפה.⁴⁴

הערכות שונות בתכלית על ה"בונד" באו מחוגי הסוציאליסטים הפולנים. ביטאון המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, *Wolność-Równość-Niepodległość*, כתב בנובמבר 1940, ש"פועלים יהודים פתחו בפעילות מחתרתית רחבת היקף וכן פיתחו עיתונות מחתרתית. מהפרסומים שנשלחו אלינו, אנו למדים על שורה של כנסים ואסיפות של פועלים יהודים, המעידים על חיוניותה של תנועה זו. פניה הרעיונית של התנועה, כפי שהן מתגלות בהחלטות ומאמרים, מסתכמות בסיסמאות הבאות: (1) נאמנות לפולין העצמאית; (2) גישה עוינת כלפי הכובש הגרמני; (3) גישה עוינת כלפי הכובש הסובייטי; (4) האמונה שפולין העתידית המתחדשת תביא צדק חברתי ופוליטי, וכן שוויון זכויות ללאומים".⁴⁵ אף שיש להתייחס בהסתייגות להערכות אלה של יחסי פולנים-יהודים, אין ספק שהן ציירו את המציאות בצבעים קודרים.⁴⁶ חומרים אלה, ללא קשר למידת מהימנותם, חושפים את ראיית הדברים בקרב חוגי המנהיגות של "איגוד המאבק המזוין" ומרכזי השלטון האזרחי המתהווים.

מבין הדיווחים הרבים שהגיעו לממשלה הפולנית בגולה, הזהיר רק אחד מפני הסכנה שהגרמנים ינצלו הלכי רוח אנטישמיים בקרב הציבור הפולני.⁴⁷ מדובר בדיווח של יאן קארסקי (Karski), שחובר בפברואר 1940, ביוזמתו של השר סטניסלב קוט (Kot).⁴⁸ עם זה, יש לציין שחוגי המחתרת היו מודעים להשלכות השליליות של המדיניות הגרמנית, ששאפה לגייס פולנים לפעולות אנטישמיות, על האינטרסים הפולניים.⁴⁹ הכרה זו מצאה את ביטוייה

44. SPP, A3.1.1.1.1A, דו"חות ודיווחים 1939-1941, דיווח על המצב הפנימי עד 31 בינואר 1941.

45. WRN, 1-10 XI 1940.

46. על נושא זה כתבו, בין היתר, Kersten, *Polacy*, pp. 163-165; Engel, *In the Shadow of Auschwitz*, pp. 163-165; Stoła, *Nadzieja*, pp. 115-116, p. 17.

47. גם המחברים של הדיווח שהוזכר לעיל, *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczpospolitej w okresie I września 1939-I listopada 1940*, ציינו את התפקיד שמילאה תעמולת הכיבוש בהסתת הציבור הפולני נגד היהודים, אולם לא נתנו את הדעת על סיבות להשלכותיה של מדיניות זו. ראו גם: Gmitruk, Mazurek, *Działalność władz okupacyjnych*, p. 174.

48. ראו: A. Eisenbach, "Raport Jana Karskiego o sytuacji Żydów na okupowanych ziemiach polskich na początku 1940" *Dzieje Najnowsze*, 1989, no. 2, p. 197. לניתוח של מסמך זה ראו: A. Żbikowski, "Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką", בכרך שממנו לקוח מאמר זה.

49. דוגמה לכך היא הפעילות הדיפלומטית בהקשר של פוגרומים נגד יהודים ברחובות וארשה בתקופת חג הפסחא 1940. היועץ הכנסייתי בשגרירות הפולנית ברומא, הכומר ולדיסלב מיישטוביץ' (Meystowicz), הציג בוותיקן הסבר בנושא זה כבר ב-6 באפריל 1940. מההסבר עולה שאת התקרית ארגן הגסטאפו (*Actes et documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, vol. 1).

בעיתונות המרכזית של "איגוד המאבק המזוין". ביטאון הוועד המרכזי של האיגוד, *Biuletyn Informacyjny*, הזהיר כבר בינואר 1940, ש"כל שיתוף פעולה, ישיר או עקיף, עם הגרמנים ברדיפת יהודים מהווה חבלה, ככל שיתוף פעולה אחר עם האויב המושבע של פולין".⁵⁰ מאוחר יותר פורסמו גינויים להתקפות נגד היהודים ברחובות, נחשפו היוזמים הגרמנים והפולנים של המהומות, והומלץ לקוראים "לשפוך אור על הסוגיה בקרב השכבות הרחבות של החברה". כמו כן פורסמו תגובות למקרים שנצפו, לא נחסך שבט הביקורת מפולנים המשתפים פעולה עם הגרמנים, ופורסמו אזהרות מפני כניעה לתעמולה הנאצית.⁵¹ גם הביטאון הפוליטי המרכזי של משרד ההסברה והתעמולה של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" *Wiadomości Polskie*,⁵² התבטא בסוגיית ה"פוגרומים של חג הפסחא בווארשה".⁵³ העיתון הזהיר קודם כול מפני השלכותיהן של הפרובוקציות הגרמניות על דימויה של פולין בחוץ לארץ (הגרמנים "אינם מהססים להופיע בציניות בתפקיד מגיניה של האוכלוסייה היהודית, שהלכי רוח פוגרומיסטיים של הפולנים מאיימים עליה כביכול").⁵⁴

גם שיטות אחרות שבהן ניצלו הגרמנים את הפולנים, במסגרת המדיניות האנטי-יהודית, נתקלו בתגובות חריפות. שלטונות פולין במחתרת הגיבו במהירות רבה על הניסיון להקים יחידת משמר פולנית, שתיועד לשרת במחנות ליהודים. הכרזות שקראו לפולנים להתגייס

3; *Le Saint-Siège et la situation religieuse en Pologne et dans le payses baltics 1939-1945*, part 1 [Città del Vaticano, 1967], p. 234

50. *Wiadomości Warszawskie, Biuletyn Informacyjny 1939 i 1940*. כל הטקסטים של *Biuletyn Informacyjny*, part 1: "Przedruk roczników 1940-1941", *Przegląd Historyczno-Wojakowy* (2001), 1; *Biuletyn Informacyjny*, part 2: "Przedruk roczników 1942-1943", *Przegląd Historyczno-Wojakowy* (2002), 2; *Biuletyn Informacyjny*, "Przedruk roczników 1940-1941", *Przegląd Historyczno-Wojakowy* (2003), 3

51. "Wiadomości warszawskie. Młodzież", *Biuletyn Informacyjny*, 24. II. 1940; "Prowokowanie pogromów", *ibid.*, 29. III. 1940; "Żydzi w Guberni", *ibid.*, 5. IV. 1940; "Wyrostki w służbie Gestapo", *ibid.*, 19. VII. 1940; "Szkola im. Konarskiego", *ibid.*, 8. XI. 1940; "Nikczemny chwyt", *ibid.*, 20. III. 1941

52. Szarota, *U progu zagłady*, pp. 40-44. למקורות ולמהלך האירועים האלה ראו:

53. *Wiadomości Polskie* הוקם בנובמבר 1939 כביטאון של SZP. אנטוני ווייצ'ורקיביץ' (Wieczorkiewicz) שימש כעורך הראשי עד מארס 1940, והוחלף על ידי בולסלב סרוצקי (Srocki), ובהמשך על ידי וויטולד גיילו'ניסקי (Giełżyński). לטדאוש וורדיין-זאגורסקי (Werdejn-Zagórski) נודעה השפעה רבה על עריכת העיתון. ראו: G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP- ZWZ-AK 1939-1945* (Warszawa, 1987), p. 30; S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939-1945* (Warszawa, 1982), p. 66

54. "Przejawy wściekłości czy prowokacja", *Wiadomości Polskie*, 1. IV. 1940, no. 12; "Strzeżmy się", *ibid.*, 10. VII. 1940, no. 22

לשורות יחידה זו הופיעו כבר ב-1 במארכס 1941. ב-6 במארכס פרסם *Biuletyn Informacyjny* אזהרה, שהגדירה הצטרפות ליחידה הנ"ל כבגידה באומה הפולנית, ואסרה כל צורה של שיתוף פעולה מרצון ב"פעולה האנטי-יהודית שמארגנים הגרמנים".⁵⁵

הראיה ליחס רציני ביותר כלפי הלכי רוח אנטישמיים בפולין היא תוכנית המרד הכללי שעובד גרוט (Grot) (המפקד העליון גנרל רובצקי), ואשר נשלחה ללונדון ב-2 בפברואר 1942, בידי שליח מיוחד. התוכנית יצאה מנקודת הנחה שבהתחשב בהקשר הבין לאומי, אחת המטרות של גופי הביטחון של המורדים חייבת להיות "הבטחת ביטחון ליהודים", בשל "התפשטות הלכי רוח אנטישמיים בכל המדינה". הסיבות להלכי רוח אלה נעוצות, לדעת הכותב, הן בתעמולה הגרמנית, והן ביחסם העוין של יהודים כלפי פולנים בשטחי הכיבוש הסובייטי, והשתתפותם ההמונית בתנועה הקומוניסטית.⁵⁶

עמדותיהם של ביטאוני האיגוד למאבק מזוין ונציגות הממשלה ביחס לסוגיות יהודיות לפני יוני 1940

להטרדת היהודים ולרדיפתם נודעה רק השפעה מועטה על הגישה ל"סוגיה היהודית" בקרב חוגים פוליטיים בעלי תפיסה אנטי-יהודית, כך שעיתוניהם של חוגים אלה המשיכו לתאר את היהודים במונחים של זרים עוינים. למרות הבדלים ניכרים בנימה שנקטו פרסומיהם, שררה בקרב הכותבים בביטאונים הללו הסכמה שהחזרה למצב שלפני המלחמה אינה באה בחשבון, כי על "הסוגיה היהודית" להיפתר, וכי האמצעי לפתרון סוגיה זו הינו הגירה המונית.

הן *Biuletyn Informacyjny* והן *Wiadomości Polskie* לא התפלמסו עם הפובליציסטיקה האנטישמית של העיתונות המחתרתית שפרסמו חוגים וארגונים מן הימין. הימנעות זו נבעה מגישה א-פוליטית מוצהרת, ומבחינה זו בלט במיוחד הביטאון החשוב ביותר של המחתרת הפולנית, *Biuletyn Informacyjny*, בעריכת אלכסנדר קמינסקי, "הוברט" (Hubert). כאן התפרסמו ידיעות על מצב היהודים בשטחים הכבושים באופן סדיר, בלא שום פרשנות בעלת נימה אנטישמית, ופשעי הגרמנים כונו בשםם והוקעו באופן נחרץ. העיתון מסר ידיעות על יחסם של הגרמנים, הן כלפי היהודים והן כלפי הפולנים, על היחס כלפי שבויי מלחמה – חיילי הצבא הפולני, על הקשיים והצווים האנטי-יהודיים של הגרמנים, על מחנות עבודה,⁵⁷ על הקמת הגטאות (בעיקר לודז', וארשה וקרקוב), ועל המצב בהם. לאחר פרסום הצו על הקמת

55. *Biuletyn Informacyjny*, 6. III. 1941, p. 1.

56. נספח מס' 7 לדו"ח מבצעי מס' 54. ארגון העורף וההצטיידות של המרד, בתוך: AKD, vol. 6, p. 165.

57. ראו, למשל: "Okrucieństwa", *ibid.*, 19. I. 1940; "Tragizm szarych ludzi", *Biuletyn Informacyjny*, 19. I. 1940; "Powrót jeńców", *ibid.*, 8. III. 1940; "Jeńcy", *ibid.*, 22. III. 1940; "Odpowiedź na wywiad gen gub: Franka", *ibid.*, 22. III. 1940 (dodatek specjalny); "Żydzi", *ibid.*, 26. IV. 1940; "Obozy pracy", *ibid.*, 9. I. 1941.

הגטו בווארשה, צפה העיתון ש"השכונה היהודית... שצפיפות האוכלוסין בה היא ככל הנראה הגבוהה בעולם, תיהפך בלא ספק לשטח של סבל אנושי רב". שבע מאוחר יותר נכתב, שכמה צווים "הפעילו מכונה המשמידה את בסיס הקיום של מאות אלפי אנשים". במחצית אפריל 1941 נכתב על המצב בגטו לודז' כי הוא "עושה רושם של מחנה חולי דבר, שתושביו נידונו למוות".⁵⁸ הידיעות על המצב בגטו וארשה זרמו למשרד להסברה ולתעמולה (BIP) באמצעות ה"בונד", וכן אל יז' גרסברג (Grasberg), שנהפך לכתבו הבלתי רשמי לעניינים יהודיים של העיתון (לפני המלחמה היה גרסברג חבר בשבט "הצופים" שהיה כפוף לטיפולו של קמינסקי).⁵⁹ בגיליון מ-23 במאי 1941 פרסם *Biuletyn Informacyjny* חומר מקיף המסכם את המדיניות הגרמנית כלפי האוכלוסייה היהודית בגנרלגוברנמן. בסיום המאמר נכתב: "על ההיבט החוקי של הצווים של הכובש לא כדאי להתעכב – הם סותרים את חוקיה הבסיסיים של פולין, את החוק הבין לאומי, וכל חוק שהוא, הן של אלוהים והן של בני אנוש. יחסם של הגרמנים כלפי היהודים הוא הוכחה לחייתיות ולברבריות שאין כדוגמתן".⁶⁰

תהום עמוקה הייתה פעורה בין הגישה של הביטאון הראשי של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" לסוגיה היהודית, מצד אחד, לבין הפובליציסטיקה של עיתונים כגון *Walka* (ביטאון הסיעה הלאומית), שהאשים את היהודים עצמם באחריות לתנאים הטרגיים בגטו,⁶¹ או העיתון *Szaniec* של הארגון הלאומי הרדיקלי.⁶²

כיצד תואר מצבם של היהודים בכתבי עת אחרים של פולין במחתרת? הביטאון מטעם הדלגטורה, *Rzeczpospolita Polska*, שהחל להופיע במארס 1941,⁶³ כמעט לא הקדיש תשומת

58. "Getto w Łódź", *Biuletyn Informacyjny*, 10. V. 1940; "Różne", *ibid.*, 28. VI. 1940; "Wiadomości z Łodzi", *ibid.*, 2. VIII. 1940; "Warszawa, getto", *ibid.*, 23. VIII. 1940; "Dzielnice narodowościowe", *ibid.*, 25. X. 1940; "Zamknięcie getta", *ibid.*, 21. XI. 1940; *Z Łodzi*, *ibid.*, 17. IV. 1941.

59. ב' מרק (*Walka i Zagłada*, p. 20) מזכיר דיווחים (השמורים ב-*AŻIH*) שנשלחו לידי אלכסנדר קמינסקי. לא הצלחתי לאתר חומר זה.

60. "Żydzi", *Biuletyn Informacyjny*, 23. V. 1941.

61. R. Łętocha, *Katolicyzm a idea narodu: Kfi שמצוטט בתוך: "Getto", Walka*, 1941, no. 49. *Miejsce religii w myśli obozu narodowego lat okupacji* (Lublin, 2002), p. 241.

62. בתגובה למאמר ב-*Biuletyn Informacyjny*, בו כונתה הקמת הגטו בווארשה "פשע מונומנטלי", טען העיתון *Szaniec* שגורל הפולנים גרוע הרבה יותר (*Szaniec*, 6. XIII. 1940), "Przegląd prasy polskiej", no. 47, מצוטט בתוך: S. Rudnicki, *Stosunek propagandy NSZ do Żydów* (כתב היד בידי המחבר).

63. כותר זה הופיע עד יולי 1945. מדובר בדו-שבועון, ששימש מקור הנחיות ומידע עבור ארגונים פוליטיים-צבאיים, וכן עבור מערכות עיתוני המחתרת. כעורכו שימש תחילה סטניסלב קאוז'יק (*Kauzik*), ומאוחר יותר החליף אותו בתפקיד פרנצ'ישק גלוביניקי (*Głowiński*) מי שהיה גם הפובליציסט הראשי של העיתון. העיתון חולק לשישה מדורים: (1) רשמי (מסמכים, הצהרות וכדומה) של ביטאוני המדינה הפולנית במחתרת; (2) טקסטים המביעים את דעות נציגות הממשלה; (3) פעולות הממשלה; (4) ידיעות

לב כלשהי לעניינים יהודיים. *Wiadomości Polskie*, לעומתו, נדרש פעמים אחדות לגורלם של היהודים תחת הכיבוש הגרמני, לא רק בשטח הגנרלגוברנמן, אלא גם בשטחים שסופחו לרייך. כך, למשל, נמסר שבולוצלאבק (Włocławek) "היהודים המעטים שטרם ברחו מהעיר חיים כמו חיות ניצודות. משולשים צהובים על גבם, הם יכולים ללכת רק באמצע הכביש ולקנות רק בחנות אחת למוצרי מזון, שאין בה כמעט דבר". העיתון חזה גם את סילוק היהודים מהגנרלגוברנמן.⁶⁴ לעומת זאת, הידיעה הראשונה על הקמת הגטו בווארשה מעוררת תמיהה, משום שהיא מבליטה דווקא את סבלה של האוכלוסייה הפולנית: "בלי להיכנס להערכות של עצם העיקרון של הגטו, יש לציין שהקמתו בעת הזו אינה אלא הערמת קשיים מכוונת ומרושעת ביחס למספר העצום של תושבי הבירה... האוכלוסייה הפולנית המרוששת מצאה את עצמה במצב טרגי, כיוון שמשנחסמה גישה לשכונה היהודית היא לא יכלה למצוא לעצמה קורת גג במקום אחר. גם האינטרסים של הנהלת העיר נפגעו פגיעה רצינית, היות שזו מצאה עצמה במצב שבו היא נאלצת לחסל שורה של מפעלים ומוסדות הממוקמים בתחומי הגטו, או לחלופין להעבירם למקום אחר. צודקת דעת הקהל הרואה בצווים אלה של שלטונות הכיבוש – תוכניות לא מחושבות לכאורה, המשתנות בפתאומיות ותוך פרק זמן קצר, דרך להסיח לזמן-מה את דעתם של חלקים נכבדים מאוכלוסיית וארשה מעניינים ציבוריים, ולהעסיקה כל כך עד שלא תוכל לחשוב על מאום מלבד הדרכים להבטיח לעצמה קורת גג. ואולם מדובר כאן בחרב פיפיות, כיוון שבד בבד מתגבר גם גל השנאה לכובש המענה את כולנו".⁶⁵ אולם עד מהרה השתנתה תפיסה זו והעיתון כתב שמטרת הגרמנים היא בידוד היהודים, בדומה למה שנעשה בלודז'. נמסר שהשכונה היהודית "נהפכה לאתר פרעות מכל מיני סוגים מצד הנציגים לובשי המדים של שלטונות הכיבוש", והובעה הערכה ש"מדובר רק בסנונית ראשונה המרמזת על מה שמצפה לאוכלוסייה היהודית בעתיד הקרוב".⁶⁶

בכל האמור בהערכות בנוגע לעמדות היהודים תחת הכיבוש הסובייטי, מן הראוי לציין את אופן הצגת הסוגיה הזו מעל דפי *Biuletyn Informacyjny*. ידיעות על הלכי רוח פרו־סובייטיים של האוכלוסייה היהודית לא פורסמו כלל, או שלחלופין מסר העיתון תמונה מאוזנת: תיאורים הן של התעללות ביהודים, והן של מקרי שיתוף פעולה עם "השלטון החדש".⁶⁷ כך, למשל,

מהעולם; (5 מידע מאזורים שסופחו לרייך; 6) סקירת עיתונות המחתרת (Lewandowska, *Polska*)
(konspracyjna prasa, p. 6)

⁶⁴ "W ojczyźnie: Tereny anektowane", *Wiadomości Polskie*, 15. X. 1940, no. 30/31, p. 7.

⁶⁵ "W ojczyźnie: Generalna Gubernia: Przesiedlenia warszawskie", *Wiadomości Polskie*, 5. XI. 1940, no. 32, p. 78.

⁶⁶ "W ojczyźnie", *ibid.*, 1. XII. 1940, no. 34, p. 7.

⁶⁷ "Sytuacja w okupacji sowieckiej", *Biuletyn Informacyjny*, 7. VI. 1940; "Kraj", *ibid.*, 6. VII. 1940.

ברשימה מ-9 באוגוסט 1940, נמצאו רק ידיעות על רדיפות והגליות של יהודים אל תוככי ברית המועצות. בגיליון מ-30 במאי 1941 נקבע, שהלכי רוח אנטי-גרמניים מוצאים הד בשטחי הכיבוש הסובייטי בקרב היהודים והפולנים כאחד. רק ידיעה אחת עסקה בפעילותם של הקומוניסטים היהודים בווארשה – עניין תלוייתם של כמה דגלים אדומים בבתי יהודים ב-19 ביוני 1940. רק בינואר 1942 הופיע משפט על כך, שבלבוב שיתפו אמנים יהודים ואוקראינים פעולה עם הסובייטים.⁶⁸

תמונה אחרת במקצת מצטיירת מעיון בתכנים של *Wiadomości Polskie*, שהחל להתפרסם במארכ 1940 והפך לביטאון של המשרד להסברה ולתעמולה של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין". עיתון זה עסק בעיקר בסוגיות אידיאולוגיות וחברתיות-דקלרטיביות, וקהל היעד שלו היה מורכב ממנהיגים ואינטליגנציה. העיתון פרסם דברים מעטים בלבד על הכיבוש הסובייטי, והיה רחוק מלהבליט את עמדות המיעוטים הלאומיים – כולל יהודים – כלפי הסובייטים בשטחי המזרח ואת התפקיד שמילאו במנגנון הכיבוש. הטקסט הראשון שעסק בנושא זה (פברואר 1940) כלל את הידיעה החידתית הבאה: "תחילה נהג הצבא הסובייטי שנכנס לשטחי הרפובליקה הפולנית בצורה קורקטית; יתרה מזו, הוא פעל נגד כנופיות חבלניות של מיעוטים".⁶⁹ יש לציין שרשימות שעסקו בצעדי דיכוי של הסובייטים לא התעלמו מקורבנותיהם היהודים של צעדים אלה. נמסרו ידיעות על מעצרים של חברי ה"בונד" בביאליסטוק ועל גירושים של "יהודים אמידים" מלבוב.⁷⁰ בפרסום הגדול הראשון (שעסק בעמדות של תושבי שטחי המזרח ביוני 1940), לא נזכרה כלל האוכלוסייה היהודית: "למרות תנאים גרועים מאוד ורדיפות, הלך רוחה של האוכלוסייה הפולנית טוב בדרך כלל. להוציא קבוצה קטנה של האינטליגנציה הקומוניסטית, איש אינו מאמין כי הכיבוש הסובייטי יתקיים לאורך זמן. הן האיכרים והן הפועלים מתייחסים למשטר החדש בעוינות חריפה. הלכי רוח דומים כלפי המשטר הבולשביקי שוררים גם בקרב שכבות רחבות של האוכלוסייה הלא-פולנית, במיוחד המוני איכרים אוקראינים בוולהיניה ומאלופולסקה המזרחית".⁷¹ בנימה ניכר שינוי רק בספטמבר 1940. בטקסט שפורסם לרגל יום השנה לכיבוש לבוב, הוקדש מקום רב ליהודים. הכתוב הדגיש את ההתלהבות שבה קיבלו היהודים את הצבא הסובייטי שנכנס לעיר, ואת התנהגותם לאחר מכן ("כבר בימים הראשונים של הכיבוש, בהוראת השלטונות הסובייטיים והודות ללהיטותם של היהודים ושל יחידות אוקראיניות בודדות, לבשה לבוב

68. "Wieści z za Buga", *Biuletyn Informacyjny*, 9. VIII. 1940; "Okupacja bolszewicka", *ibid.*, 30. V. 1941; "Warszawa: Kanalie i głupcy", *ibid.*, 21. VI. 1940; "Artyści — Plastycy", *ibid.*, 8. I. 1942.

69. "W Ojczyźnie", *Wiadomości Polskie*, 10. II. 1940, no. 7.

70. "Sprawy bieżące", *ibid.*, 10. V. 1940, no. 16; "Okupacja sowiecka", *ibid.*, 1. VII. 1940, no. 21.

71. "Okupacja sowiecka", *ibid.*, 10. VI. 1940, no. 19.

הפולנית אדום בולשביקי של אינספור דגלים"). נטען ש"את אופי העיר קבעו היהודים, ששיעורם בעיר עולה על 60% – שיעור שגדל מאוד [בהשוואה למספר היהודים בעיר] לפני המלחמה", וכי "משפחות הפקידים ואנשי הצבא הסובייטים מונות כ-30,000 נפש". היהודים והאוקראינים תוארו כמי שהורסים את אופייה הפולני של העיר ושואפים להשתלט על האוניברסיטה.⁷² היו אם כן הבדלים ניכרים למדי בין *Wiadomości* ל-*Biuletyn Informacyjny* ב-*Polskie* בתיאור תפקיד היהודים תחת הכיבוש הסובייטי.

יחסה של המחותרת הפולנית כלפי היהודים ו"הסוגיה היהודית" לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות

עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות, בקיץ 1941, החל מידע על רצח היהודים בידי האינזאצורופן להסתנן באטיות לעיתונות הפולנית המחותרתית בגנרלגוברנמן. באוגוסט 1941, בשעה שהביטאון *Biuletyn Informacyjny* פרסם בהבלטה ידיעות על גטו וארשה,⁷³ החלו להתפרסם גם ידיעות בודדות הנוגעות למצבם של היהודים בשטחי המחוזות המזרחיים, והראשונות שבהן נגעו לרצח היהודים בביאליסטוק. מאוקטובר 1941 ואילך החלו לזרום ידיעות גם על הפשעים בליטא, ועל חלקם של הליטאים ברצח – ידיעה שזכתה להבלטה רבה.⁷⁴ דעת הקהל הפולנית למדה על היקפם האמיתי של פשעי הגרמנים רק בתחילת דצמבר 1941. תושב מזרח פולין שהגיע לווארשה נשאל על ידי *Biuletyn Informacyjny* על המצב שם, וענה: "הגרמנים מתייחסים לאוכלוסייה כאל חיות פרא, במיוחד ליהודים. אני מתפלא על כך שכאן, בווארשה, אינכם מודעים למה שהגרמנים מעוללים ליהודים בברית המועצות, ואפילו בשטחי המזרח שלנו. הרי שם מחסלים עיירות שלמות, אוכלוסייה שלמה – גברים, נשים, קשישים, ילדים ותינוקות. מאז ימי הביניים לא ראה העולם כדבר הזה". בגיליונות הבאים של העיתון פורסמו רשימות על "היעלמות" יהודים ביישובים רבים בברית המועצות, כגון בוריסלב (Boryslaw), ומוגילב (Mohylew), וכן על רצח המוני בביאליסטוק, ברובנה, בלוצק (Łuck) ובווילנה. ב-12 במארס 1942 התפרסמה בעיתון ידיעה על רצח כולל של 100 אלף

⁷² "Śmierć i choroby", *Biuletyn Informacyjny*, 3. VII. 1941; "Wiadomości z tygodnia", *ibid.*, 2. X. 1941; "Granice getta", *ibid.*, 9. X. 1941; "Getto", *ibid.*, 6. XI. 1941; "Jesień w miastach GG", *ibid.*, 27. XI. 1941; "Różne", *ibid.*, 11. XII. 1941

⁷³ "Śmierć i choroby", *Biuletyn Informacyjny*, 3. VII. 1941; "Wiadomości z tygodnia", *ibid.*, 2. X. 1941; "Granice getta", *ibid.*, 9. X. 1941; "Getto", *ibid.*, 6. XI. 1941; "Jesień w miastach GG", *ibid.*, 27. XI. 1941; "Różne", *ibid.*, 11. XII. 1941

⁷⁴ "Z ziem wschodnich", *Biuletyn Informacyjny*, 14. VIII. 1941; "Wileńszczyzna", *ibid.*, 20. XI. 1941

יהודים.⁷⁵ גם *Rzeczpospolita Polska* כתב על מעשי הטבח ביהודים, שנעשו בידי משתפי פעולה בוויילנה, תוך הדגשה שהמטרה הבאה תהא רצח הפולנים.⁷⁶

הביטאונים המרכזיים של העיתונות הפולנית במחתרת, לעומת זאת, לא פרסמו שום ידיעות העוסקות בהשתתפות האוכלוסייה הפולנית בפוגרומים וברציחות של יהודים בסוף יוני ותחילת יולי 1941, אף שידיעות כאלה דווחו בעלונים שהיו מיועדים לשימוש פנימי, ונערכו על ידי משרד ההסברה והתעמולה של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" – העלון המכונה *Aneks o Terrorze*, והעלון המכונה *Informacja Bieżąca*. יאן גרוס כתב ב־2004 שאת העובדה שהאחראים למדיניות ההסברה של פולין במחתרת "עברו לסדר היום" על הפשעים שביצע האספסוף הפולני, ניתן להסביר ב"מבנה ההיררכי, הפוסט-פיאודלי של החברה הפולנית".⁷⁷ קשה להסכים לצמצום כזה של הסוגיה. ידוע שאלימות של פולנים כלפי יהודים הייתה סוגיה רגישה וחשובה מאין כמוה בכל הנוגע לאינטרסים הפולניים בזירה הבין לאומית. הסטריאוטיפ של פולין כמדינה אנטישמית נוצר בהקשר של פוגרומים שהתרחשו בשנים 1918-1919 ושל גל תקריות אנטי־יהודיות במחצית השנייה של שנות ה־30. כבר בשלב ראשון של המלחמה הייתה מודעות, הן בפולין גופא והן בחוגי השלטון, לנזקים שהישנותן של תקריות דומות עלולה לגרום לעניין הפולני. לא מקרה הוא שבהנחיה ששלח שיקורסקי לנציג הממשלה הגולה בפולין, ב־25 ביוני 1941, שלושה ימים לאחר פלישת גרמניה לשטחי פולין המזרחיים שסיפחה ברית המועצות, הודגש "ההכרח להזהיר את הציבור שלא לשעות למסיתים הגרמנים הקוראים לפעול נגד היהודים באדמות ששוחררו מהכיבוש הסובייטי", וכן על כך שהדבר "חיוני מהבחינה העקרונית והטקטית, משום שתקריות כאלה יקשו מאוד על הממשלה הפולנית לנצל את המצב בזירה הבינלאומית".⁷⁸

החששות מפני התפרצות לא מבוקרת של אלימות אנטי־יהודית התממשו בשטחים המזרחיים. עקרונית, צודק גרוס כאשר הביע את פליאתו על היעדר התגובה לנוכח עובדות אלה, אולם את הסיבות לכך יש לחפש במקום אחר. הידיעות שהגיעו לווארשה על רצח היהודים בידי הפולנים בנפות לומז'ה (Łomża) וגראייבו (Grajewo), היו חלקיות וכלליות ביותר, אף שלא היו בהן סתירות מהותיות, אולם קשה היה מהן ללמוד על היקף התופעה.⁷⁹ השאלה

75. "Pod Moskwą", *Biuletyn Informacyjny*, 15. I. 1942; *ibid.*, 29. I. 1942; *ibid.*, 29. I. 1942, no. 4; *ibid.*, 5. II. 1942, no. 5; *ibid.*, 12. II. 1942, no. 6; *ibid.*, 12. III. 1942, no. 10.

76. המידע הראשון: 16. X. 1941, no. 15, p. 10; "Na ziemiach wschodnich", *Rzeczpospolita Polska*, 16. X. 1941, no. 15, p. 10; "Ziemie wschodnie", *ibid.*, 16. I. 1941, no. 16, p. 12; "Na Wileńszczyźnie", *ibid.*, 28. XI. 1941, no. 18, p. 11.

77. J. T. Gross, "Niepamięć zbiorowa" *Tygodnik Powszechny*, 2004, no. 32.

78. הנחיות עבור פולין [הכבושה], בתוך: AKD, vol. 2, p. 8.

79. צודקים פאבל מאחצביץ' ורפאל וונוק, כאשר הם מדגישים שהידע על הנעשה בשטחים, שנתפסו על

היא אם אכן הייתה מודעות לכך שבתקריות אנטי-יהודיות במחוז לומז'ה השתתפו אנשים הקשורים בגופי המחותרת האנטי-קומוניסטית.⁸⁰ לא מן הנמנע שההימנעות מלהעביר עובדות אלה לידיעת הציבור נועדה לשמור בסוד תופעות הפוגעות באינטרסים המדיניים הפולניים. בהקשר זה יש לציין גם את היעדרן של ידיעות על רדיפות היהודים בידי האוקראינים במזרח גליציה, אף שהיקף הפוגרומים בלבוב עלה על הפשעים שביצעו הפולנים. כזכור, העיתונות המחותרתית התמקדה בפשעים נגד היהודים שביצעו הליטאים, ברם בכל זה אין כדי להסביר את שתיקתם העיקשת של עיתוני המדינה הפולנית במחותרת בנושא זה במהלך 1942. רק

העיתון *Prawda*, בעריכת זופיה קוסק (Kossak) הפר שתיקה זו במאי 1942.⁸¹

בעיתונות של "איגוד המאבק המזוין" ושל נציגות הממשלה לא הופיעו אזכורים ביקורתיים על יהודים או אזכורים של הלכי רוח אנטי-יהודיים בקרב הציבור הפולני. לעומת זאת, אזכורים כאלה המשיכו להופיע במסמכים פנימיים ובהתכתבות עם הממשלה. כך, למשל, דיווח שחובר ב-1 באוגוסט 1941 כלל את ההערכה ש"כל אהדתם של היהודים נתונה באופן נחרץ לצד הבולשביקי, ושנאתם ותקוותם לתגמול על הרדיפות, ההשפלות והגטו, מקיפה לא רק את הכובש הגרמני, אלא גם, ובמידה שווה, את הציבור הפולני".⁸² בדין וחשבון אחר של הדלגטורה כלולה האזהרה, שלמרות דעיכת גל האנטישמיות, שהתגבר קודם לכן "בשל התנהגות היהודים תחת הכיבוש הסובייטי, האנטישמיות הפוטנציאלית הנטועה בציבור הפולני, שהתעמולה הגרמנית והפולנים הימניים של העיתונות המחותרתית מדרבנים אותה, היא בעיה רגישה ביותר העלולה להשפיע על הלכי הרוח הפוליטיים של הציבור. הדעה הרווחת ביותר גורסת כי את הסוגיה היהודית ניתן לפתור אך ורק באמצעות הגירה רחבת היקף ומאורגנת, בקנה מידה בין לאומי, של המוני יהודים מפולין. לאחר שמעמד הבכורה של היהודים בחיי הכלכלה יישלל מהם, יוכלו היחסים ההדדיים להתנהל על בסיס של פשרה ונאמנות מלאה של היהודים כלפי המדינה הפולנית".⁸³

נושא זה הובלט ביתר שאת בדין וחשבון של הדלגטורה מינואר 1942. כאן נטען שאף שכבר לפני המלחמה "הרוב המכריע של יהודי פולין תלה את כל יהבו ברוסיה הסובייטית", מגמה זו נעשתה נפוצה רק בימי תבוסתו של הצבא הפולני. כניסת הצבא האדום לאדמות במזרח פולין

ידי הסובייטים ביוני 1941, היה מועט ביותר, בשל חולשתם של הגופים המחותרתיים בשטחים אלה (P. Machcewicz, R. Wnuk, "Historyk ahistoryczny", *Tygodnik Powszechny*, 2004, no. 33).

80. על התמצאות חלשה באזור לומז'ה תעיד העובדה שהאזכור היחיד של ידובנה (Jedwabne), הכלול בעלון *Informacja Bieżąca* נוגע למעצרים של התושבים, ובהם ראש העיירה מריאן קרולאק (Karolak) בגין... פעילות פוליטית ב-1943 (!) (*Informacja Bieżąca*, 20. I. 1943, no. 3).

81. "Proroctwa się wypełniają", *Prawda*, May 1942, p. 5.

82. *AIP*, PRM 46A/12, *Raport*, 1. VIII. 1941, k. 140.

83. דו"ח מצב של הדלגטורה לתקופה ש-15 באוגוסט עד 15 בנובמבר 1941, בתוך: P. Machcewicz, K. Persak (eds.), *Wokół Jedwabnego*, vol. 2: Dokumenty (Warszawa, 2002), p. 146.

הייתה בבחינת ציון דרך ביחסי פולנים-יהודים: "17 בספטמבר 1939 נהפך ליום שבו התייצבו כלל היהודים בעד מגמה זו, ותקוות היהודים נקשרו לצעדת הצבא הסובייטי על אדמות פולין. באותו יום נותקו באופן סופי הקשרים – שעד אז היו ממילא רופפים – בין היהודים לציבור הפולני, שמבחינתו נהפכה הפלישה הסובייטית למימוש הסיוט של פירוק פולין, בשעה שהיהודים ראו בה ערובה לקיומם". בדו"ח זה נטען גם שלקראת סוף ספטמבר 1939, לפני הכיבוש הסובייטי הצפוי של השטחים בין הנהרות ויסלה ובוג, בערים כגון לובלין, שדלצה (Siedlce) ומינסק מאזובייצק (Mińsk Mazowiecki), התגלתה "פעילות סובייטית שנוהלה בידי יהודים", חולקו משרות ותפקידים, וכסף הוזרם בשפע. בהקשר זה מן הראוי לציין את ההערה הכלולה בדין וחשבון הנ"ל, לפיה לא פרטי ההתנהגות של הצבא הסובייטי הם אשר עוררו את זעמם של הפולנים בגנרלגוברנמן, אלא הידיעות על "היהודים המשרתים את הבולשביקים". בהשפעת הידיעות האלה נהפך היחס ליהודים ל"יותר לא נעים מהיחס לפני המלחמה", וזאת בלשון המעטה. מסקנת המחברים הייתה חד-משמעית: "בשום מקרה לא ניתן לצפות לדבר טוב כלשהו עבור פולין".⁸⁴

הפעיל האנדקי סטניסלב טבצ'ינסקי (Tabaczyński), נציג הממשלה הפולנית בשטחים המערביים של פולין, כתב בנובמבר 1941: "עם כל הצער על גורל היהודים, אין כמעט איש בפולין שאינו דורש תוכנית בסוגיה היהודית, במיוחד בתחום החלפת תפקידם בכלכלה על ידי פולנים". הוא הזהיר גם מפני מתן שוויון זכויות למיעוטים הלאומיים, כולל יהודים, ש"היה נתקל במכשולים גדולים מצד הציבור הפולני", אשר "ראה את שערי הניצחון שהקימו היהודים לכבוד הבולשביקים, ואת התנהגותם כלפי האוכלוסייה הפולנית תחת הכיבוש הבולשביקי".⁸⁵

הערכות אלה מצאו הד בתגובות על מדיניות הממשלה. לאחר המשבר הממשלתי בפברואר 1941, מונה לתפקיד שר המשפטים אדם ממוצא יהודי, הרמן ליברמן, אשר מ-1940 ואילך היה פעיל המפלגה הסוציאליסטית הפולנית וחבר המועצה הלאומית. מינוי זה עורר את מורת רוחם של חוגים מחתרתיים בעלי אוריינטציה ימנית.⁸⁶ ב-21 בספטמבר 1941, מסרו הגנרל שיקורסקי ואיגנצי שוורצברט (Schwarzbart) איחולים לרגל ראש השנה היהודי בשידורי הרדיו של ה-בי.בי.סי. תגובתו של גנרל "גרוט" לא איחרה לבוא. ב-25 בספטמבר 1941 דיווח כדלקמן:

84. ארכיון יד ושם, 0-25/82, דו"חות המצב מהארץ, כרך 2, 1941-1942, דו"ח על המצב בארץ בתקופה שמ-1 בספטמבר 1941 עד 15 בינואר 1942, pp. 24-27.

85. מיופה הכוח של נציג הממשלה בשטחים המערביים אל מיקולייצ'יק (Mikołajczyk): הערכת המצב הפוליטי והלכי הרוח בקרב הציבור בשטחים מערביים, 8 בנובמבר 1941, בתוך: AKD, vol. 6, pp. 212-213.

86. לדוגמה, בדו"ח נציגות הממשלה שצוטט לעיל כלולה ידיעה על היחס הביקורתי של הכמרים, הקשורים עם הסיעה הלאומית, כלפי ממשלתו של ולדיסלב מיקולאיצ'יק, בין השאר מסיבה זו בדיוק (דו"ח מצב של הדלגטורה, עמ' 146).

"כל המהלכים של הממשלה ושל חברי המועצה הלאומית, הנוגעים ליהודים בפולין, יוצרים בפולין רושם גרוע ביותר ומקלים מאוד על התעמולה הלא אוהדת, או העוינת, נגד הממשלה". מלבד העובדות הנ"ל, הזכיר "גרוט" גם את הכנס החגיגי של יהודי פולין, שהתקיים בנובמבר 1940, ועמד על כך שיש לקבל "כעובדה ממשית לחלוטין" שבקרוב "הרוב המכריע בארץ", כולל הסוציאליסטים, שורר "הלך רוח אנטישמי". ההבדלים בין הפלגים השונים נוגעים אך ורק ל"טקטיקות של הפעולות". לדעת "גרוט", הלכי הרוח האנטישמיים התגברו "לאחר התמונות של שני הכיבושים, ולאחר שהציבור הפולני למד על התנהגותם של היהודים במזרח". בסיום המברק כתב: "אינני יודע מהן הסיבות למהלכים אלה מצד הממשלה, אבל כאן, בפולין, הם מורידים במידה משמעותית את הפופולריות שלה ומנוצלים על ידי הפלגים של הסנאציה [sanacja – חסידי המרשל פילסודסקי אחרי 1926]".⁸⁷

בתשובה למפקד העליון, גנרל רובצקי, שנשלחה ב-12 בדצמבר 1940, נטען ש"במהלכה כלפי היהודים, נשענת הממשלה אך ורק על העקרונות הדמוקרטיים שבשם מנהלות מדינות הברית את המלחמה. הממשלה שומרת באדיקות על העקרונות האלה". מתחת לטקסט המברק נרשמה בעט, בכתב יד, הערה: "יש לזכור שעמדת העולם האנגלוסקסי ביחס לאנטישמיות היא בלתי מתפשרת, וכי סובלנות ושוויון זכויות הם תנאי לתמיכה חד-משמעית באינטרסים שלנו".⁸⁸ ראוי לציין שמוקדם יותר לא דן רובצקי בסוגיה בחריפות שכזו. כך, למשל, בתחילת 1941 מסר ש"דמורליזציה והסתגלות לתנאים הנוכחיים מתגלות ביתר שאת בקרב הבורגנות הזעירה ושולי מעמד הפועלים – קבוצות הנתונות להשפעת הסיסמאות של שנת יהודים, ואשר המדיניות היהודית של הכובש הגרמני יצרה עבורם אפשרויות פרנסה חדשות".⁸⁹

למרות הדעות שהעביר רובצקי, לא נסוגה הממשלה מהבטחתה לטפל בענייני המיעוטים הלאומיים ברוח דמוקרטית. ההצהרה הרעיונית של הממשלה הפולנית מ-1 בינואר 1942 כללה את ההבטחה הבאה: "פולין תהיה מדינה דמוקרטית, המבוססת על שוויון בין כל אזרחיה, בלא הבדל גזע, דת או לאום, בפני החוק וכל המוסדות, ועל כיבוד הזכויות הלאומיות של העמים הסלביים, של הליטאים ושל היהודים".⁹⁰ ההצהרה הפרוגרמטית של הממשלה, ששיקורסקי פרסם ברבים ב-24 בפברואר 1942, חזתה ש"פולין תבטיח לכבד את החירות והזכויות האזרחיות של כל האזרחים הנאמנים לרפובליקה הפולנית, בלא הבדל לאום, דת או גזע. למיעוטים לאומיים הממלאים את חובותיהם האזרחיות כלפי המדינה, תערוב פולין לזכויות שוות לצד חובות שוות, ותעניק להם אפשרויות התפתחות חופשית בתחום הפוליטיקה,

87. המסמך צוטט פעמים רבות. ראו, למשל: Kersten, *Polacy*, p. 15.

88. *SPP*, 3.1.1.13.4, *Depesza szyfr*, 12. XII. 1941, k. 10.

89. *SPP*, A3.2.2, דיווחי המפקד 1942-1944, העמדה הפוליטית של הציבור הפולני מ-1 בפברואר עד 31 במארס 1941, k. 49.

90. *Deklaracja ideowa rządu*, in: *AKD*, vol. 2, p. 172.

התרבות והחברה".⁹¹ ההבדלים בין הניסוחים במסמכים אלה חשובים פחות מהשוני שלהם מהצהרתו של הגנרל רובצקי אל חיילי "איגוד המאבק המזוין", שפורסמה בדצמבר 1941. אף שהצהרתו בישרה את הקמתה של פולין דמוקרטית וצודקת, לא נכללו בה אזכורים כלשהם למיעוטים לאומיים.⁹² בהתחשב בהערכות בדבר הלכי רוח בקרב הציבור, שתיקתו בסוגיה זו נראית הגיונית ומובנת.

הצהרות של "גורמים יודעי דבר" בנושא "הסוגיה היהודית" בביטאונים מרכזיים היו אירועים נדירים למדי ולעתים חידתיים. ביטאון הדלגטורה *Rzeczpospolita Polska* התבטא בנושא זה רק בינואר 1942, כאשר צפה את "הסדרת הסוגיה היהודית לפי מסורת נוצרית של המדיניות הפולנית, אבל גם באופן שבו לא תהווה עוד סוגיה זו גורם ההופך אותנו לאומה נכה, הסובלת באופן אקוטי מכך שהדיספרופורציה בתחומים רבים של חיינו נתונה בידיים זרות".⁹³ באותו זמן נדרש לנושא גם *Wiadomości Polskie*, שהתייחסותו לבעיה היהודית מעוררת תמיהה לנוכח העובדה שעבדו בו אישים מקרב האינטליגנציה, בעלי השקפת עולם ליברלית ושמאלית. העיתון צידד חד-משמעית בצורך בהסדרה "רדיקלית" של הסוגיה היהודית בכל אירופה המרכזית והמזרחית שלאחר המלחמה, כולל פולין. מדובר, כך נטען, במצב של אין ברירה: האפשרות היחידה העומדת על הפרק הייתה הגירה של "המוני יהודים" מפולין, הן עקב שינויים חברתיים-כלכליים בלתי הפיכים תחת הכיבוש הגרמני, והן עקב השינויים הצפויים במשטר הכלכלי בפולין אחרי המלחמה; אולם הטיעון החשוב ביותר היה פוליטי באופיו: "המלחמה הנוכחית, יותר מאשר בכל תקופה אחרת בתולדותינו, חשפה את הניכור של ההמונים היהודיים כלפי השאיפות הפוליטיות וההיסטוריות של האומה הפולנית". טענה זו חלה הן על שטחי המזרח – דבר שלא הצריך נימוקים מעמיקים – והן על מרכז פולין: "לא נתעכב כאן על מערך היחסים בשטחי הכיבוש הסובייטי לשעבר, שם גויסו אזרחיה היהודים של פולין בקנה מידה רחב לשיתוף פעולה עם האויב נגד פולין ונגד הפולניות. אפילו במערב המדינה, שם נהפכה תבוסת פולין גם לתבוסה רבתי של היהודים, לא השכילו המוני היהודים (ואיננו מתכוונים כאן לבודדים, במיוחד כאלה שהפכו לפולנים בנפשם), לקשור את גורלם מבחינה מעשית ורגשית עם מאבקה של האומה הפולנית להשבת חירותה". כאן ניתנה ההערכה שהיהודים ימשיכו להימנע מ"השתתפות אזרחית במאבק על חירותה של המדינה הפולנית העתידית", תוך שהם מתכוונים "להפתיע את הציבור הפולני ברגע מכריע, במאבק צדדי על הבטחה מלאה של הזכויות והאינטרסים של היהודים בפולין העתידית, ולא רק חזרה למצב הקודם".⁹⁴ הערכה זו נתפסה כתהליך בלתי הפיך: "קיימת התפצלות משמעותית,

91. Deklaracja programowa: ראו גם: "Deklaracja rządu", *Biuletyn Informacyjny*, 19. III. 1942, no. 11. rządu, in: *AKD*, vol. 6, p. 222.

92. נספח מס' 1 לדיווח מס' 95, בתוך: *AKD*, vol. 2, p. 172.

93. "Ku jakiej Polsce idziemy", *Rzeczpospolita Polska*, 22. I. 1942, no. 2, pp. 2-3.

94. T. Szarota, "Zagadnienie Żydowskie", *Wiadomości Polskie*, 1941, no. 57, pp. 2-4. ראו גם: T. Szarota,

ההולכת ומתעצמת בשיטתיות, בין קווי ההתפתחות של המגמות הפוליטיות הפולניות והיהודיות. תופעה זו איננה חולפת או מקרית. שורשיה נטועים עמוק מאוד בבסיסה של התפתחות לאומית-פוליטית מלאה של הכרה הולכת וגוברת בנפרדותם של המוני היהודים. הקושי להיות יהודי-פולני הולך ומתחדד יותר ויותר לנוכח הצורך לבחור בין פולניות ליהדות כעמדות לאומיות נפרדות". המסקנה הייתה אחת בלבד: בנסיבות אלה, הפתרון הרציונלי היחיד הוא הגירת היהודים מפולין.

אלו שתי ההתבטאויות היחידות על ה"סוגיה היהודית" שפורסמו בעיתונים הראשיים של פולין במחתרת. שתייהן התייחסו להצהרת הרעיונות של הממשלה מ-1 בינואר 1942, שהבטיחה לאוכלוסייה היהודית בפולין שאחרי המלחמה שוויון זכויות מלא.

המדינה הפולנית במחתרת לנוכח הסלמת הפשעים נגד היהודים הקמתה ומשימותיה של המחלקה היהודית ליד המפקדה הכללית של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת"

ענייני המיעוטים הלאומיים היו באחריותה של החטיבה להסברה במשרד להסברה ולתעמולה של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין", בהנהלתו של יז'י מזובייצקי (Mazowiecki), שכונה בשמות הצופן המחתרתיים "מליצקי" ו"טומאש". כבר ב-1940, במסגרת אחת משש תת-המחלקות (שם הצופן "Z", ומאוחר יותר "B"), בראשותו של לודוויג ווידרשטאל (Widersztal), שכונה בשמות הצופן המחתרתיים "קרישינסקי" (Krysiński) ו"פיסארצ'יק" (Pisarczyk), הוקמה מחלקה שהייתה אמורה לעסוק בסוגיית הלאומים (שם הצופן "Z3"). משנת 1941 ואילך, עמד בראש המחלקה סטניסלב הרבסט (Herbst), ובשם הצופן שלו "חרובוט" (Chrobot).⁹⁵

למחלקה זו זרם חומר משטח הגנרלגוברנמן, מהשטחים שסופחו לרייך, ומהאזורים שסופחו בידי הסובייטים. מקורן של הידיעות היו פרסומים שהתפרסמו באישור הגרמנים, פרסומים בעיתונות המחתרתית, אנשים פרטיים ואנשי קשר פוליטיים בחוגים יהודיים, וכן דיווחים ששלחו הנציגויות המקומיות של המשרד להסברה ולתעמולה. עובדי המחלקה עיבדו את הידיעות לשימוש בדיווחים שנשלחו ללונדון, לפרסומים לשימוש פנימי ("הסברה בענייני הלאומים") ולעיתונות. הראשון מבין המסמכים הידועים לחוקרי תא זה של המשרד להסברה ולתעמולה חובר בינואר 1941, ונוגע לגזרי דין מוות שביצעו הגרמנים נגד יהודים מאיזביצה קויאבסקה (Izbiца Kujawska), מוויילון (Wieluń), ומווארשה.⁹⁶ גוף זה גילה עניין

"Sprawozdanie kościelne z Polski za czerwiec i połowę lipca 1941 roku: Próba analizy dokumentu", in: J. Warzecha (ed.), *Słowo pojednania: Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin księdza Michała Czajkowskiego* (Warszawa, 2004)

95. Mazur, *Biuro Informacji*, p. 82.

96. ראו: Tyszkowa, *Dokumenty Biura Informacji i Propagandy*, p. 39.

לא רק בהיבטים שונים של המדיניות הגרמנית כלפי היהודים ותנאי חייהם, אלא גם בהלכי הרוח החברתיים של היהודים ובעמדותיהם כלפי הפולנים. לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות, התרחב היקף עבודתה של המחלקה; הרבסט הופקד על עיבוד החומר שנגע למצב האוכלוסייה היהודית בשטחים שנתפסו על ידי הצבא הגרמני.⁹⁷ ידיעות אלה התפרסמו ב-*Aneks o Terrorze i Informacja Bieżąca*, שיצאו לאור מטעם המשרד להיסטוריה של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת", בדו"חות ודיווחים ששלח הגנרל רובצקי ללונדון,⁹⁸ וכן בדיווחים ובדו"חות מצב שחוברו במחלקת ההסברה והעיתונות של הדלגטורה.

הידיעות שזרמו לווארשה על היקפה ההולך ומתרחב של רדיפת האוכלוסייה היהודית, הכריעו בעד הצורך ליצור תא נפרד, שיעסוק באופן בלעדי בענייני יהודים במסגרת המחלקה לענייני הלאומים של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת". ב-1 בפברואר 1942 הוקמה תת-מחלקה בראשותו של הנריק וולינסקי (Woliński), הידוע בשמות צופן מחתרתיים "וואצלאב" ו"זאקשבסקי" (Wacław, Zakrzewski), שעבד לפני המלחמה בתביעה הכללית הפולנית. איננו יודעים מי החליט להקים את המחלקה הזו ואיך לאישה, משום שכפי שטוענת החוקרת הפולנייה טרזה פרקרובה (Prekerowa), המחלקה הייתה בתחום אחריותו של וידרשאל (Widerszala),⁹⁹ אולם ייתכן שהחלטה התקבלה בדרג גבוה יותר. כפי שעולה מזיכרונוטיו של ראש המשרד להסברה ולתעמולה יאן ז'פצקי (Rzepecki), מנהל מחלקת ההסברה נהנה מחופש מוחלט, הן בהשגת עובדים והן בהכנסת שינויים כרצונו בתוך המחלקה. אישור נדרש רק במקרה של הגדלת תקציב ומהלכים ש"עלולים היו לזכות בהד פוליטי".¹⁰⁰ לאור חשיבותם של הנושאים היהודיים לא ניתן להוציא מכלל אפשרות שהדחף להקמת המחלקה יצא מגבוה. בדין וחשבון על פעילות מחלקתו, שנכתב בדצמבר 1944 בקרקוב, קבע וולינסקי עצמו רק ש"המחלקה אוישה". פרטים רבים יותר כלולים בתשובה לשאלה של ברנרד מרק (Mark), משנת 1957. וולינסקי, מתברר, לא השתייך ל"איגוד המאבק המזוין", והמגעים שלו עם הגטו נשאו אופי פרטי: "כמה מחברי היקרים ביותר מצאו את עצמם מאחורי חומת הגטו... הדירה שלי... שימשה מקום לשהות בו, לנוח ולפגוש אנשים". בראשית 1942, הציע וידרשאל לוולינסקי לעבוד במשרד להסברה ולתעמולה. הבחירה בו הייתה במידה מסוימת

97. ראו, למשל: AAN, DR, 202/II-29, Meldunek "Chrobotą", 30. IX. 1941.

98. במברק שנשלח ב-8 ביולי 1941, מסר רובצקי על הפוגרומים נגד היהודים בביאליסטוק, ובמברק מ-21 בספטמבר 1941 על רציחות המוניות בוויילנה, בביאליסטוק, ועל הפוגרומים נגד יהודים בלבוב (Gen.) Rowecki do Centrali: zagłada Żydów w Wilnie, Białymstoku, Lwowie i Warszawie, 21. IX. (1941 in: AKD, vol. 6, p. 200).

99. M. Ney-Krwawicz, על פעילותה של המחלקה ראו גם: Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 50. *Komenda Główna Rady Krajowej 1949-1945* (Warszawa, 1990), p. 188.

100. J. Rzepecki, "Organizacja i działalność BIP Komendy Głównej AK", *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1971, no. 1, part 1, p. 138.

יד המקרה: "העובדה שנטלתי על עצמי את הנושא נבעה מצירוף מקרים, כלומר מהפגישה עם ויזרשאל, אתו חלקתי את השקפותי בנושאים שהכאיבו לנו באותה מידה".¹⁰¹

בתקופה הראשונה המשיכה המחלקה את פעילותה של המחלקה למיעוטים לאומיים,¹⁰² ועל סמך מידע שהשיג, הרכיב וולניסקי תיק, שאותו העביר לממונים עליו. אלכסנדר גיישטור (Geysztor) כותב על אותם ימים: "וולניסקי החל להעביר לנו דיווחים יומיים על המצב בגטו. קראתי אותם וקיצרתי. זו הייתה עבודה מטורפת, כי את הטקסטים להצפנה היה צריך לתמצת במידה מרבית... לאחר מכן נשלחו הדברים למפקדה, לאנשי קשר ודרך הרדיו ללונדון".¹⁰³

למקורות המידע של וולניסקי נודעת חשיבות עליונה. הוא מדגיש שתחילה התבסס על דיווחים שהגיעו אליו מגטו וארשה, וכן מאנשים שבאו ממחוזות מרוחקים, בעיקר מגליציה המזרחית. המודיעים שלו היו חברי אינטליגנציה ממוצא יהודי שהועסקו במוסדות הגטו, וכן חברי ה"בונד". וולניסקי נעזר גם בעיתונים מחתרתיים יהודיים.¹⁰⁴ להערכתו, באותה תקופה סיפקה רשת עצמית זו רק מידע מועט על יהודים, וגם מידע זה לקה לעתים בחוסר אובייקטיביות.¹⁰⁵

קשה לאשש הערכה זו, בהתחשב באופיים המקוטע של המקורות, אם כי אין ספק שחומרים ממקורות יהודיים היו בהכרח מדויקים ומבוססים יותר. ישנן ראיות לכך שעובדי המחלקה למיעוטים לאומיים לא היו שבעי רצון מאיכות הנתונים שנמסרו להם ומאופיים. בעמוד הראשון של דיווח המשרד להסברה ולתעמולה בלודז', שבו תוארה "הסימביוזה" בין הגרמנים ליהודים, נוספה ההערה הבאה: "למרות המגמה הבולטת והמגעילה... של הדיווח, אפשר לברור ממנו עובדות".¹⁰⁶ בשולי דיווח אחר שנשלח על ידי אותו מקור, נוספה הערה המבקשת מוולניסקי לדרוש דיווח ענייני בנושא. אין ספק שחוסר שביעות הרצון נעוץ בתיאור הבא: "היהודים מתייחסים לציבור הפולני בעוינות, ולעומת זאת אהדתם הגדולה נתונה לברית המועצות, שבה הם רואים את השחרור היחיד מבחינתם".¹⁰⁷

101. ארכיון יד ושם, 06/89, מכתב מוולניסקי למרק, 26 במארס 1957.

102. חלק מהמסמכים שיצאו מתא זה של המשרד להסברה ולתעמולה נמצאים בתוך ארכיון המסמכים בני זמננו: AAN, DR, 202/II-28, דו"חות על המצב בגטו וארשה; שם, II-29/202, דיווחים על המצב היהודים מחוץ לווארשה, 1943-1941.

103. "Dwa najwspanialsze lata. Z prof. Aleksanrem Gieysztorem rozmawia Hanna Krall", *Tygodnik Powszechny*, 1983, no. 1.

104. בנושא זה ראו: R. Sakowska, "Biuro Informacji i Propagandy KG Armii Krajowej a Archiwum Ringelbluma (luty-lipiec 1942)", in: Dunin-Wąsowicz, *Spółczesność polskie*, pp. 131-150.

105. ראו מסמך מס' 29. מגרסתו של גיישטור עולה שוולניסקי היה מקבל מידע מהפולנים המועסקים בשטח הגטו ("Dwa najwspanialsze lata").

106. AAN, DR, 202/II-29, Żydzi w Bełchatowie, 14. I. 1942, k. 6-7. העתק של דיווח זה מצוי בספרייה של אוניברסיטת וארשה (BUW), אולם בלא ההערה הנזכרת לעיל. ראו: Tyszkowa, *Dokumenty Biura Informacji i Propagandy*, pp. 41-42.

107. Tyszkowa, *Dokumenty Biura Informacji i Propagandy*, p. 59.

נראה שהדיווח הראשון החתום על ידי וולינסקי, היה רשימה שחיבר ב-10 בפברואר 1942, על מצב היהודים בווארשה, בוויילנה ובלבוב.¹⁰⁸ הדיווחים הבאים התייחסו לרדיפות יהודים בזגלמביה דומברובסקי (Zagłębie Dąbrowskie), בווארשה, בגטו לודז', ולהשמדת יהודים בווארטגאו.¹⁰⁹ מתמיה שבמשך זמן רב לא נעשה במידע שהשיגה המחלקה שימוש – לא בעיתונות המחתרתית ואפילו לא ב־*Biuletyn Informacyjny*. מכל מקום, המחלקה לא הגבילה את עצמה להפצת מידע בלבד. לא מן הנמנע שוולינסקי יזם העברת שאלות מגטו וארשה אל הממונים עליו. כך למשל, ב-30 במארס 1942, כשתיאר את הצו המחייב רישום קצינים בגטו, ציין היעדר הנחיות כלשהן בנושא.¹¹⁰ מעיון בתכנים של חטיבת מסמכים, שחברו במחלקה היהודית של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", ניתן להסיק שבתקופה הנדונה לא ציפו מהמחלקה לחבר ניתוחים על מצב החיים הפוליטיים של "השכונה היהודית". בין החומרים שהוכנו על ידי וולינסקי נמצא רק המידע על העיתון המסתורי *Żagiew*, שהופיע בגטו וארשה, וכן הערה על הלכי הרוח בגטו.¹¹¹

המחלקה היהודית ב"צבא המולדת", במשך כל תקופת קיומה, אוישה על ידי אדם אחד בלבד. העובדת השנייה (שלא מן המניין) במחלקה הייתה אשתו של ראש המחלקה.¹¹² ניתן להסיק מכך שלמחלקה זו לא נודעה חשיבות רבה במבנה של הוועד המרכזי של "צבא המולדת".¹¹³ עם זה יש לזכור, שוולינסקי לא היה מופקד על כל תחום הנושאים היהודיים. חומר רב, כולל מידע בעל חשיבות עליונה, עובד על ידי אנטוני שימנסקי (Szymański), שנודע

108. AAN, DR, 202/II-29, Krótkie wiadomości no. 1, 10. II. 1942, k. 8.

109. שם, דיווח מס' 2, 19 בפברואר 1942, k. 9; שם, דיווח מס' 3, 24 בפברואר 1942, k. 10; שם, דיווח מס' 4, 23 במארס 1942, k. 12. במחלקת כתבי היד של ספריית אוניברסיטת וארשה נשמרו דיווחים של וולינסקי על המצב בגטו וארשה ועל הפשעים באוקראינה (7 במארס 1942), על "מבצע" חיסול במיילץ (Mielec) (מארס 1942), בסוסנוביץ (Sosnowiec) ובנדז'ין (Będzin) (4 ביוני 1942) (שם), דיווח מס' 2, 19 בפברואר 1942, k. 9; Tyszkowa, *Dokumenty Biura Informacji i Propagandy*, (pp. 49-50, 60-61).

110. דיווח של וולינסקי, Tyszkowa, *Dokumenty Biuro Informacji i Propagandy*, pp. 54-55. Krótkie Wiadomości no. 10, 30. III. 1942, in:

111. דיווח מ-13 במאי 1942, שם, עמ' 59-60. את העיתון *Żagiew* הוציאה לאור קבוצה בלתי מזוהה של מתבוללים. רק גיליון אחד של העיתון נשתמר. בנושא זה ראו: J. Lichten, "O asymilacji Żydów w Polsce od wybuchu pierwszej wojny światowej do końca drugiej wojny (1914-1945)", *Zeszyty Historyczne*, 1977, no. 42, pp. 96-134. כמה מחקרים מעלים את הסברה שיייתכן כי העיתון לא היה אלא פרובוקציה *Przewodnik po nieistniejącym* (B. Engelking, J. Leociak, *Getto Warszawskie: Przewodnik po nieistniejącym* [Warszawa, 2001], p. 659).

112. ארכיון יד ושם, 06/89, מכתב מוולינסקי למרק, 26 במארס 1957.

113. היצירה המונומנטלית *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 3: Armia Krajowa (London, 1950), אינה מזכירה כלל את המחלקה היהודית.

בשמות הצופן המחתרתיים "בורובסקי", "ברון", ו"בז'סקי" (Borowski, Brun, Brzeski), ועבד במחלקה W1 בחטיבת ההסברה של המשרד להסברה ולתעמולה, שעסקה במדיניות הגרמנית בפולין.¹¹⁴ למחלקה זו הגיע הדיווח על מחנה ההשמדה בחלמנו,¹¹⁵ שאותו חיבר הצוות של ארכיון "עונג שבת" בגטו וארשה. היה זה שימנסקי, שעבד עבור ה-BBC, במחצית אפריל 1942, חומרים בנושא השמדת היהודים.¹¹⁶ כפי שצוין לעיל, גיישטור השתתף בעריכת חומרים שהגיעו מגטו וארשה.

כבר דובר על כך שלהערכתו של וולנסקי המידע בעל הערך הגדול ביותר בתקופה הראשונה הגיע ממקורות יהודיים. עם זה, אין לזלזל במידע שהושג מגופי שטח של "איגוד המאבק המזוין", ושל "צבא המולדת". המשרד להסברה ולתעמולה בלודז' למד מהר מאוד על תחילת ההשמדה ההמונית של היהודים בווארטגאו, והחל לשלוח דיווחים מדויקים למדי בנושא.¹¹⁷ כך היה גם במחוז לובלין. ב-16 באפריל 1942, מיד לאחר סיום המבצע לחיסול גטו לובלין, נשלח דיווח מפורט עם מידע על מהלך המבצע, אם כי רוב תוכנו של המסמך הוקדש למצבה של האוכלוסייה הפולנית במחוז לובלין. נמסר שבמשך פחות מחודש ימים שולחו כ-40,000 יהודי לובלין (למעשה גורשו כ-30,000) למחנה ההשמדה בלז'ץ. הדו"ח לא פירט אמנם את גורלם של יהודים אלה ותיאר רק את תנועת הטרנספורטים בסביבות בלז'ץ, אבל המסקנה הייתה ש"גורלם בהמשך אינו ידוע". דיווח מדויק מאוד על המחנה בבלז'ץ הובא בנספח לדו"ח המצב החודשי של המשרד להסברה ולתעמולה בלובלין. הנתונים המפורטים מאוד הכלולים בו, על מספר הטרנספורטים ותפקוד המחנה, מעידים על כך שהמחנה היה נתון, מיד עם הקמתו, לתצפית קבועה של גופי מחתרת מקומיים.¹¹⁸ המידע בנושא הטרנספורטים לבלז'ץ הופיע גם בחומר של "צבא המולדת" שנשלח ממרחב לבוב.¹¹⁹ אולם גם אז היו ארגונים יהודיים המקור הבסיסי למידע. בדרך כלל הגיע חומר זה לאנשים שעסקו בעניינים יהודיים עוד לפני שהמידע

114. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy*, p. 78.

115. המחנה החל לפעול ב-8 בדצמבר 1941. הראשונים שנרצחו היו בני האוכלוסייה היהודית ששכנו בגטאות כפריים בנפות קולו (Kolo) וטורק (Turek). כהקדמה למבצע זה נרצחו ביריות בחודש אוקטובר 3,000 יהודים מגטאות זגורוב (Zagorow) וגרודז'ץ (Grodziec). ממחצית ינואר 1942 החלו להגיע לחלמנו טרנספורטים של יהודים מגטו לודז'.

116. נושאים אלה טופלו פעמים רבות, ראו, למשל: Sakowska, *Biuro Informacji*, p. 140.

117. הדו"ח של המשרד להסברה ולתעמולה, שכותרתו "עניינים יהודיים", חובר על סמך דיווח מקולוב (Kolow) ב-6 בפברואר 1942. ראו: Tyszkowa, *Dokumenty Biura Informacji i Propagandy*, pp. 47-48.

118. מחוז לובלין, העתק מדו"ח המשרד להסברה ולתעמולה מ-16 באפריל 1942 בתוך: שם, עמ' 56-58; דו"ח המצב הפוליטי לחודש אפריל 1942, נספח מס' 1: המחנה בבלז'ץ בתוך: I. Caban, Z. Mańkowski, *ZWZ-AK w okręgu lubelskim*, vol. 2: *Dokumenty* (Lublin, 1971), pp. 34-35. גם דו"ח זה מסר מידע על מבצעי חיסול שנערכו באזור לובלין (מסמך זה השתמר רק חלקית).

119. J. Marszałek, "Rozpoznanie obozów śmierci w Bełżcu, Sobiborze i Treblince przez

הועבר בערוצים מחתרתיים.¹²⁰ היסטוריונים החוקרים את המגעים בין הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לבין ארכיון גטו וארשה, לא הצליחו לקבוע אם מגעים אלה היו ישירים או עקיפים.¹²¹ על חולשת הקשרים בין המחתרת הפולנית לגטו וארשה מעידים הקשיים שבהם נתקל השליח טדאוש חצ'יוק (Chciuk), ובשם הצופן שלו "מרק צלט" (Celt), כשניסה לחדור לגטו באמצעות הדלגטורה וחברי איגוד הצופים הפולני. בסופו של דבר הצליח להיכנס לגטו פעמיים, בפברואר או במארס 1942, אם כי נאלץ להיעזר לשם כך באנשים פרטיים.¹²²

ביטאוני "איגוד המאבק המזוין" של צבא המולדת מול השמדת היהודים בגנרלגוברנמן

ב-19 בפברואר 1942, פרסם *Biuletyn Informacyjny* רשימה קצרה על רצח המוני של יהודים בידוב (Jadów), ליד ראדזימין (Radzymin), בקולו (Koło), בדמביה (Dąbie), בזאגורוב (Zagórów) בטורקה (Turka) ובקלודאבה (Kłodawa). נמסר ש"אנשים משולחים כביכול לעבודות כפייה ואחר כך יורים בהם למוות או מרעילים אותם בגז".¹²³ העיתונים נמנעו לפי שעה מלכתוב על הנושא, אף שלרשותה של המחלקה למיעוטים לאומיים של המשרד להסברה ולתעמולה כבר עמד מידע רב למדי.¹²⁴ קשה להצביע על הסיבות למצב עניינים זה. ב-2 באפריל 1942, באחת מהרשימות הקצרות בנושא המדיניות האנטי-יהודית של הגרמנים, נקבע בלאקוניות ש"בהקשר של הופעותיו האחרונות של היטלר בפולין, ניתן להבחין בבהירות בעלייה בחייתיות הגרמנית ביחס ליהודים. כפי שנמסר מאזורים השונים במדינה, בדרכים ובעיירות יורים הגרמנים בלא אזהרה ביהודים שנתקלו בהם".¹²⁵ ב-16 באפריל 1942, פורסם החומר הראשון על "מבצע חיסול" שהחל במחוז לובלין במחצית מארס, ובו מידע על רצח 2,500 יהודים בלובלין ושלוחם של 25,000 יהודים למחנות בלז'ץ וטרבניקי (Trawniki), שם, לפי דיווחים

wywiad Armii Krajowej i Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj", *Biuletyn GKBZHWP*, 1993, vol. 35, pp. 38-39

120. עוד בטרם הגיעו הדו"חות המוזכרים לעיל מ"צבא המולדת" ללובלין, הכין שימנובסקי שידור של ה-BBC ובו מידע על משלוחים של 1,000 יהודים ביום היוצאים מלובלין.

121. Sakowska, *Biuro Informacji*, pp. 139-140.

122. M. Celt, *Raport z podziemia — 1942* (Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk, 1993), p. 35.

123. *Biuletyn Informacyjny*, 19. II. 1942, no. 7. מאוחר יותר גם *Rzeczpospolita Polska* התייחס לכך: "באחרונה התרחשה בחלמנו הוצאה להורג המונית וחייתית בצורה יוצאת דופן, של יהודים שגורשו מלודז', מקולו ומדמבנו (Dębno). ההוצאה להורג נעשתה בגזים רעילים, במכוניות שנאטמו במיוחד לשם כך" (*Województwa centralne: Terror*"), *Rzeczpospolita Polska*, 31. II. 1942, no. 5, p.) (16).

124. הוצאות להורג של יהודים הוזכרו פעמים מספר. ראו, למשל: *Biuletyn Informacyjny*, 19. III. 1942, no. 11.

125. *Biuletyn Informacyjny*, 2. IV. 1942, no. 13.

מהימנים, "מתבצע רצח המוני של יהודים"¹²⁶. ב-30 באפריל 1942 פרסם הביטאון של הוועד המרכזי של "צבא המולדת" רשימה מפורטת על מצבם הטרגי של תושבי גטו וארשה, וכן על מחנות ההשמדה בחלמנו ובבלז'ץ. הרשימה הכירה בכך שמדובר במימוש דבריו של היטלר על השמדתם הטוטאלית של היהודים. ב-3 ביוני 1942, פרסם *Biuletyn Informacyjny* ידיעה נוספת על בלז'ץ, וקבע ש"אנו עוסקים כאן באחד הפשעים הנוראיים ביותר של גרמניה"¹²⁷. הדיווח הראשון המתייחס לגירושים מגטו וארשה, שהחלו ב-22 ביולי 1942, פורסם ב-30 ביולי 1942. הדיווח כלל תיאור של הימים הראשונים של "מבצע החיסול", האסטרטגיה הגרמנית, מספר המגורשים ("השמועות מצביעות על אזור מאלקנייה ובז'שץ'. עמדותיו של יושב ראש היודנראט בווארשה הוצגו בכבוד, ורק בסיום הטקסט נכלל מידע על רציחתם של כמה פולנים ששהו בגטו, ביניהם כירורג מפורסם, פרופסור פרנצ'שק ראשייה (Raszeja).¹²⁸ מאז ואילך התפרסמו ידיעות מהגטו בכל גיליון של העיתון.

ב-6 באוגוסט 1942 נכתב על היעדר התנגדות מצד היהודים הנתונים למסע טרור. יעדם של הטרנספורטים עדיין לא היה ידוע, והועלו השערות שמכוונים אותם "בדרכים שונות" לבלז'ץ ולסוביבור.¹²⁹ שבוע לאחר מכן התפרסמו לצד הדיווחים מהגטו פרטים נוספים על תפקוד המחנה בבלז'ץ.¹³⁰ המידע הלאקוני הראשון על טרבלינקה הופיע מעל דפי *Biuletyn Informacyjny* רק ב-20 באוגוסט 1942: "כפי שהצלחנו לקבוע, במחנה שליד טרבלינקה מתבצעת המתה בתא גז. הכלי המכני הכבד, שהובא במיוחד למקום, חופר במשך 24 שעות תעלה עמוקה, ואליה מושלכות גופות הנרצחים". זו הייתה ההתייחסות היחידה לטרבלינקה מעל דפי הביטאון הראשי של הוועד המרכזי של "צבא המולדת" במהלך החודשיים שבהם נמשך "הגירוש הגדול" בגטו וארשה.¹³¹ רשימות קצרות בנושא זה פורסמו גם ב-3 וב-10

¹²⁶ "Mordowanie Żydów na Lubelszczyźnie", *Biuletyn Informacyjny*, 16. IV. 1942, no. 15.

¹²⁷ *Biuletyn Informacyjny*, 30 IV 1942, no. 17; *ibid.*, 3 VI 1942, no. 22.

¹²⁸ "Początek likwidacji getta", *Biuletyn Informacyjny*, 30. VII. 1942, no. 30. הדבר הודגש ביתר שאת ב-"*Agencja Prasowa*": "יושב הראש של הקהילה הזו, המהנדס צ'רניאקוב, קיבל עליו את האשמה וכהוכחה למחאה נגד האלימות והפשע, נטל את חייו בלקיחת רעל בצורה המכובדת ביותר, שהיא תעודת כבוד לערכיו" (*Agencja Prasowa*, 28. VII.) "Likwidacja warszawskiego getta", (1942, no. 30, pp. 5-6).

¹²⁹ "Postępy likwidacji getta", *Biuletyn Informacyjny*, 6. VIII. 1942, no. 31.

¹³⁰ "Obóz w Bełżcu", *Biuletyn Informacyjny*, 13. VIII. 1942, no. 32; "Postępy likwidacji getta", שם.

¹³¹ "Postępy likwidacji getta", *Biuletyn Informacyjny*, 20. VIII. 1942, no. 33. באוגוסט מסר העלון *Agencja Prasowa* על רצח היהודים בטרבלינקה: "חיסול גטו וארשה נמשך כבר יותר משבועיים. עד 2 באוגוסט גורשו כ-100,000 איש. ראיות נסיבתיות מצביעות על כך שמרביתם משולחים לטרבלינקה וככל הנראה מומתים, אולם טרנספורטים מסוימים שולחו ככל הנראה מזרחה יותר" ("Kronika stolicy", *Agencja Prasowa*, 12. VIII. 1942, no. 32, pp. 2-3).

בספטמבר 1942.¹³² ב-1 באוקטובר 1942 פורסמה רשימה ששאה את הכותרת "חיסול היהודים", ובה קביעה ש"המחנות בבל'ץ, בטרבלינקה ובסוביבור עובדים יומם וליל".¹³³ המאזן של "הגירוש הגדול" בווארשה נעשה ב-8 באוקטובר 1942. ברשימה זו הובעה הסברה שחלק מהיהודים שגורשו שולחו למזרח, וכי מרביתם נרצחו בטרבלינקה, בתאי גז מיוחדים. באותו גיליון פורסם גם בפעם הראשונה חומר על אושוויץ, כמחנה השמדה של יהודים, ועל תפקוד תאי הגז בבירקנאו.¹³⁴ במקביל פרסם העיתון גם ידיעות על מבצעי חיסול אחרים בחלקים שונים של פולין.¹³⁵

ביטאון הדלגטורה, *Rzeczpospolita Polska*, התבטא בפעם הראשונה בנושא זה ב-24 באוגוסט 1942. לצד הערכה שמגטו וארשה כבר גורשו 150,000 נפש, הופיעה גם הטענה ש"כלי הביצוע העיקרי של הגירוש הוא המשטרה היהודית, המתאפיינת בלהיטות יתר". העיתון חזר על כך שיהודי וארשה משולחים לבל'ץ וסוביבור ("מוזכרים שני מחנות מוות נוראיים, בבל'ץ ובסוביבור ליד וולודאבה [Włodawa]"). מותו של צ'רניאקוב לא הוזכר.¹³⁶ בגיליונות הבאים אמנם פורסמו פרטים נוספים הנוגעים לשטחים שמחוץ לווארשה,¹³⁷ אבל השם טרבלינקה, בהקשר של גטו וארשה, הופיע רק ב-14 באוקטובר 1942.¹³⁸

ב-16 בספטמבר 1942, פרסם *Rzeczpospolita Polska* "הצהרה" על רצח היהודים מאת "הנהגת המאבק האזרחי" – קולה הרשמי של המדינה הפולנית במחתרת; *Biuletyn Informacyjny*. פרסם את ההצהרה למחרת. לצד המחאה המוסרית והוקעת הרצח ההמוני של היהודים, המתואר כ"רצח ללא תקדים בתולדות העולם, שכל מעשי האכזריות הידועים מההיסטוריה... מחווירים לעומתו", הופיעה הקביעה הקטגורית כי אין כל אפשרות להגן על הקורבנות: "בלי שיהא ביכולתה להתנגד באופן פעיל, הנהגת המאבק האזרחי, בשם כל הציבור הפולני כולו, מוחה על הפשע המבוצע נגד היהודים. למחאה זו מצטרפים כל הפלגים הפוליטיים והחברתיים הפולנים".¹³⁹ המחקר ההיסטורי בנושא זה עדיין אינו מספק הסבר מניח את הדעת לסיבות

¹³² "Dalsza likwidacja getta", *Biuletyn Informacyjny*, 3. IX. 1942, no. 35; "Dalsza likwidacja .getta", *Biuletyn Informacyjny*, 10. IX. 1942, no. 36.

¹³³ "Likwidacja Żydów", *Biuletyn Informacyjny*, 1. X. 1942, no. 38.

¹³⁴ "W getcie spokój", *Biuletyn Informacyjny*, 8. X. 1942, no. 39; "Oświęcim – obóz śmierci", *ibid.*

¹³⁵ ראו, למשל: "Z ziem wschodnich", *Biuletyn Informacyjny*, 20. VIII. 1942 no. 33.

¹³⁶ "Likwidacja getta", *Rzeczpospolita Polska*, 24. VIII. 1942, no. 14-15, pp. 14-15.

¹³⁷ "Likwidacja getta postępuje bardzo szybko", *Rzeczpospolita Polska*, 16. IX. 1942, no. 16, pp. 14-15 (טקסט זה כולל, בין היתר, גם מידע על גירושים מראדום וקלצה לטרבלינקה); "W gettach", *Rzeczpospolita Polska*, 30. IX. 1942, no. 17, pp. 14-15.

¹³⁸ "Wobec zbrodni niemieckiej dokonanej na Żydach", *Rzeczpospolita Polska*, 14. X. 1942, no. 18, pp. 5-6.

¹³⁹ מצוטט בתוך: Kunert, *Polacy-Żydzi*, p. 216. ראו: *Rzeczpospolita Polska*, "Oświadczenie KWC", 1942, no. 18, pp. 5-6.

¹³⁹ מצוטט בתוך: Kunert, *Polacy-Żydzi*, p. 216. ראו: *Rzeczpospolita Polska*, "Oświadczenie KWC", 1942, no. 18, pp. 5-6.

לפרסום המאוחר כל כך של המסמך, ולדירוגו הנמוך יחסית – ב"הצהרה" חסרת חתימות של נציג הממשלה ושל המפקד העליון של "צבא המולדת".

הביטאונים של נציגות הממשלה ושל "צבא המולדת" נבדלים באופן משמעותי בתיאור ה"גירוש הגדול" מגטו וארשה ובהבנת משמעותו. בניגוד ל-"*Biuletyn Informacyjny*", שמיאן לשפוט, *Rzeczpospolita Polska* ו-"*Wiadomości Polskie*" פרסמו פרשנות שהייתה ביקורתית באופן קיצוני כלפי היהודים. הטקסט הראשון שפורסם בביטאון הפוליטי של המשרד להסברה ולתעמולה (13 באוגוסט 1942) מתאפיין באימה לנוכח היקף הפשע, בהוקעת המבצעים, וברחמים כלפי הקורבנות.¹⁴⁰ הטקסט השני, לעומתו, שחובר כבר אחרי תום המבצע, מתאפיין במוטיבים אחרים לגמרי: השתתפות היהודים במכונת ההשמדה של עצמם. מדיניות הקהילה היהודית גונתה, האפתיה של אוכלוסיית הגטו והאכזריות של המשטרה היהודית תוארו בהבלטה, היודנראט הואשם בפירוק הקשרים החברתיים, וצוין שבשל ההסתגלות לצווים הגרמניים "כלל היהודים, השוועים והמרוסקים מבפנים, המנותקים מהסביבה הפולנית, המרוששים וחסרי ההגנה, נכנע בקלות לטרור של ירי ללא אבחנה ואווירת האלימות". בניגוד ל-"*Biuletyn Informacyjny*" או ל-"*Agencja Prasowa*", כאן תוארה התאבדותו של צ'רניאקוב כגילוי של פחד ("הוא שילם בחייו על קלות הדעת – הוא הרעיל את עצמו; הוא הציל את עצמו מעינויים, אבל לא אזר בו הכוח להשמיד את מה שיצר במו ידיו").¹⁴¹ כל זה הקל את מלאכתם של התליינים: "רצחו את היהודים בסיוע שלהם עצמם, במהירות, ביעילות, ובלא הד כלשהו".

קשה שלא לראות בכל זה את כוונת המחברים: גורל היהודים היה אמור לשמש תמרור אזהרה עבור הפולנים: "אסור לנו לחזור על הטעויות של היהודים. הם אבדו בגלל הנכונות לשתף פעולה עם האויבים, בגלל פילוג חברתי, בגלל אנוכיותו של הארגון היחיד האחראי לסדר – המשטרה, שבלאו הכי חלקה את גורל הכלל, וחבריה נרצחו בסוף, ולבסוף בגלל הפסיביות של ההמונים והפחדנות של היחידים. מול חטאים אלה עלינו להציב תחושה של סולידריות לאומית, אומץ לב אישי ואקטיביזם קיבוצי. לפני הכול עלינו לעצב בעצמנו את רוח ההתנגדות". המחברים הביעו את אמונתם, שאם הגרמנים ינסו להפעיל את אותן השיטות על הפולנים, ייתקלו בהתנגדות, וכראיה לכך צוטט הניסיון לגרש את הפולנים משכונת וייניאבה (Wieniawa) בלובלין.¹⁴² עדיף למות בקרב מאשר "לנטוש את שדה הקרב באמצעות התאבדות, או לתת לתליין לשחוט אותך כמו כבשה... כל מה שצריך הוא החלטה נחושה להתנגד, והיכולת

16. IX. 1942, no. 16, p. 5; *Biuletyn Informacyjny*, 17. IX. 1942, no. 37

140. Friszke, "Za murami getta", *Wiadomości Polskie*, 13. VIII. 1942, no. 14-15. ראו גם: *Publicystyka*, p. 202

141. מצד שני, גם עמנואל רינגלבלום העריך בצורה דומה את עמדתו של צ'רניאקוב.

142. בלילה שבין 30 בספטמבר ל-1 באוקטובר נעשה ניסיון לגרש את תושבי שכונת וייניאבה שבלובלין. המשטרה הכחולה (הפולנית) סירבה לבצע את המשימה, והגרמנים זנחו את רעיון הגירוש.

לאזור כוח להתנגד בעיתוי הנכון – לא מאוחר או מוקדם אלא ברגע הסופי והמכריע".¹⁴³ את הנימה הביקורתית הקיצונית בטקסט אפשר להסביר בצורך לזעזע את ציבור הקוראים. בהקשר זה ראוי לציין שזה היה הטקסט האחרון שפרסם *Wiadomości Polskie* בנושא השמדת היהודים.

הדגשים אחרים במקצת הופיעו ב־*Rzeczpospolita Polska*, שפרסם האשמות חמורות ביותר נגד חוגים יהודיים בחוץ לארץ, אשר "שמרו עד הסוף על שתיקה מסתורית על מות הקדושים של אחיהם בפולין". גם טקסט זה חובר מנקודת מבט של האיומים שניצבו מול הפולנים: "הטרגדיה היהודית הסתיימה. לפי השמועות, כנופיות הפורעים האוקראינים, הליטאים והלטבים, הפועלים בפקודת הגסטאפו, אמורות לפתוח במבצע דומה נגד האוכלוסייה הפולנית. מהלך הטרגדיה הזו יהיה אחר, כיוון שאנו נתגונן". מחברי הטקסט הרחיקו לכת עד כדי הטענה, שלצד חוסר אמון בדיווחים על המתרחש, "השתיקה העיקשת בנושא הסבל היהודי משתלבת כנראה בתוכנית הפוליטית הגדולה של החוגים היהודיים, הצופה במוקדם או במאוחר שיבה ליחסים טובים בין הגרמנים ליהודים, והמטילה על פולין אחריות לפשעים שמבצעים הגרמנים". נראה, אם כן, שההבדלים בין *Rzeczpospolita Polska* ל־*Biuletyn Informacyjny* היו משמעותיים למדי.¹⁴⁴

דברי הביקורת נגד היהודים ב־*Rzeczpospolita Polska* לוו באידיאליזציה של הציבור הפולני. כך, למשל, נכתב ש"מקרים של שיתוף פעולה עם הפשעים של הגרמנים היו נדירים וספורדיים, למרות העידוד מצד הכובש", בעוד הסיוע שניתן ליהודים "היה כה יעיל וספונטני עד שהשלטונות הגרמנים מצאו לנכון לפרסם צו, המאיים בעונש מוות נגד כל מי שמסייע ליהודי או מסתיר אותו". הכתוב הדגיש שאף שלא חסרים בפולין "אנשים ופלגים הרואים ביהודים אויבים בעיקרון וסכנה, הרי איש לא היה בעד הרצח: "איכר, פועל, או בן לאינטליגנציה, שמרן או שמאלני – לכל פולני הייתה אך תגובה אחת: אלה בני אדם... אחדות הדעים של הציבור בנושא זה היא ראייה מופלאה ליושרו הבסיסי של הטבע הפולני, לעומק וליסודיות של

143. "Opór I odpór", *Wiadomości Polskie*, 4. XI. 1942, no. 20, pp. 1-2. טענות מסוג זה לא הופיעו בטקסטים שפרסמה בנושא Agencja Prasowa.

144. "Wobec zbrodni niemieckiej dokonanej na Żydach", *Rzeczpospolita Polska*, 14. X. 1942, no. 18, pp. 5-7. לפי א' פרישקה (Friszke) "בקרוב החוגים המרכזיים של שלטונות המדינה במחתרת וביטאוניהם, היו הבדלים משמעותיים בעמדות ביחס לסוגיית השמדת היהודים. *Biuletyn Informacyjny* אימץ עמדה נחושה וחד-משמעית יותר מאשר *Rzeczpospolita Polska*, שדברי הפרשנות שפורסמו בו כללו לעתים הדגשים שלא תאמו את היקף הטרגדיה ההולכת ומתרחשת. את מצב עניינים זה יש להסביר בהבדל בין האווירה הרעיונית-פוליטית ששררה במשרד להסברה ותעמולה של הוועד מרכזי של "צבא המולדת", שרוב חבריו דגלו בהשקפות דמוקרטיות, לבין ההעדפות של העובדים במחלקה להסברה ועיתונות של נציגות הממשלה, שבראשם עמדו פקידים בעלי אוריינטציה פוליטית ימנית מתונה, אשר לעתים היו שותפים לדעות שליליות על יהודים" (*Friszke, Publicystyka*, p. 212).

חזרתה של האתיקה הנוצרית, כך שלא ניתן להעלות על הדעת רפלקסים קיבוציים שיהיו זרים לאתיקה זו. זוהי מסקנה חשובה וכבדת משקל מאין כמוה".

אולם שבוע קודם לכן פרסם ביטאון משרד ההסברה והתעמולה, *Agencja Prasowa*,¹⁴⁵ מאמר מזעזע שהוקדש לתהליך הדמורליזציה של הציבור הפולני בהשפעת מדיניות הכובש, דמורליזציה המתבטאת, בין היתר, בגזל הרכוש היהודי.¹⁴⁶ נושא זה הועלה בשתי הזדמנויות נוספות. הודגש ש"מקרים שבהם נתפסו הבורחים היהודים בידי האוכלוסייה הפולנית והוסגרו לידי התליינים הם חריגים בעליל", והובהר שרכישת חפצי יהודים מהווה תמיכה בכובש, בעוד רכישת דברים מהרוצח אינה אלא סחר ברכוש גנוב.¹⁴⁷ למיטב ידיעתי, מאמר זה לא הודפס ולא נעשה בו שימוש על ידי שום פרסום מחתרתי.

145. *Agencja Prasowa* יצא לאור מטעם מחלקת העיתונות של משרד ההסברה והתעמולה. כל גיליון פורסם ב-150-200 עותקים, כעלון המיועד למערכות עיתוניים מחתרתיים. מסתיו 1941 ואילך עמד בראש המערכת רומן גולדמן, שם הצופן "פישר" (Fischer), מחסידי המרשאל פילסודסקי. בטקסטים החתומים "איגניס" (Ignis) הוצגה עמדת הוועד המרכזי של "צבא המולדת" בנושאים עקרוניים. את הפרסום קיבלו כל עיתוני וארשה, והוא הופץ בכל רחבי פולין. הוא היה אמור להגיע גם לגטו וארשה. לפי גז'גוז' מאזור (Mazur), העיתון "הפך לאחד הגורמים החשובים ביותר בעיצוב הלכי רוח בצבא המולדת, ובציבור הפולני כולו" (Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy*, pp. 49-52).

146. "בחסות הכובש שלוח הרסן, המגיפה הזו מתפשטת בצורה מפחידה. כל מלחמה אמנם יוצרת, במידה פחותה או רבה, תנאים המקלים את התרופפות הנורמות המוסריות, אולם המלחמה הנוכחית יוצאת דופן מבחינה זו. בשבועות האחרונים במיוחד חווינו יותר מדי אירועים מזעזעים על רקע זה. ככלות הכול, קשה להשלים עם המחשבה שהטרגדיה של היהודים, המוכחדים בצורה השפלה שאנו עדים לה, תיהפך להזדמנות להתעוררות, ועלייה אל פני השטח של היצרים השפלים ביותר של גזילת הרכוש שהותירו יהודים. משהתרוקנו בתי מגורים בגטו וארשה, החלו להקות של נבלים לנוע אל מעבר לחומות רפאים או כדי לשדוד בלא מעצור רכוש ספוג בדם ובסיריחן של גוויות. משטרה מכל הסוגים הייתה הראשונה ששלחה את טלפיה השפלים והחמדניים אל השרידים העלובים האלה, ומביטה בשאננות כיצד האספסוף הולך בעקבותיה, בוזז וגונב מכל הבא ליד. סביר להניח ששלטונות הכיבוש מגלים כאן במתכוון "סובלנות", כדי להחליש את הצתת הדחפים השפלים ביותר, את הכוח המוסרי של חברתנו – כוח מוסרי שכיום הוא הנשק היחיד נגדם. התוצאות מחרידות. ברחובות וארשה מסתובבות כיום חבורות של קטינים, גם בני 12-14, הסוחרים בלא בושה בחפצים השדודים. מה שמדאיג במיוחד הוא שמרבית הציבור אינו מגיב למראה גועל הנפש הזה, בעוד כל מיני אדונים וגבירות רוכשים בלהיטות "כמעט בחינם" קרעי בגדים עלובים, צלחות, ציורים וכדומה. מביש להודות שלא רק זאטוטים או אנשים בעלי רמה מנטלית נמוכה מוכתמים בשוד וגזל של הרכוש היהודי, אלא גם אנשים המגלים סימנים של אינטליגנציה, או לפחות שאיפות לכך. מדובר בכל מיני מנהלים-נאמנים של בתי יהודים, ה"מאבטחים" חפצים בעלי ערך, וגם באלה שבזכות "תעודות מעבר" אל הגטו אינם מחמיצים שום הזדמנות כדי... להכתים את עצמם לכל ימי חייהם. על מקרים דומים של היעדר יושר ורגשות אנוש, או ניוונים, מוסרים לנו מכל רחבי הארץ" (*Niebezpieczeństwo*) "wewnętrzne", *Agencja Prasowa*, 7. X. 1942, no. 40, p. 1.

147. "Sprawy żydowskie", *Agencja Prasowa*, 21. X. 1942, no. 42, p. 4; "Wartości moralne —

גם הנהגת המאבק האזרחי (KWC) נדרשה לנושא גול הרכוש היהודי. ב-17 בדצמבר 1942, במוסף "מחזית המאבק האזרחי" של *Biuletyn Informacyjny*, פורסמה הסיסמה: "רכוש של יהודים אינו מעשיר".¹⁴⁸ עם זה, אותו גיליון לא עסק בהרחבה בעמדות הציבור הפולני כלפי היהודים. רק פעם אחת נחשף מקרה יחיד של שיתוף פעולה בין הפולנים לבין הגרמנים, בגינו למכבי אש מוולומין (Wołomin), ול"אספסוף מבין תושבי סטוצ'ק (Stoczek)", שנטלו חלק פעיל ב"מבצע לחיסול יהודים... באמצעות סיוע ברצח המוני, מצוד אחר יהודים מסתתרים ועמידה בראש הגזלנים". ברם, לאחר שעד ראייה טען כי ההאשמות נגד מכבי האש משוללות בסיס, נאלצו העורכים לפרסם הבהרה.¹⁴⁹ העיתון היחיד שהקים קול זעקה בתקופה הנידונה היה *Prawda* – ביטאון "החזית להתחדשות פולין".¹⁵⁰

בהקשר זה ראוי לציין את הפרסום על "חיסול גטו וארשה", שפורסם ב-2,000 עותקים כבר בדצמבר 1942. מחבר הטקסט היה שימנובסקי, שעבד במשרד להסברה ולתעמולה. הכוח המניע מאחורי מפעל זה היה קמינסקי הבלתי נלאה, שהציע כבר באוגוסט 1942 לחבר טקסט מסוג זה. את החומרים סיפקו המחלקה של וולינסקי, או המשרד הצבאי ההיסטורי של המשרד להסברה ולתעמולה. הספרון נערך בספטמבר 1942, בהוצאה המחתרית *Sztuka*, שקמינסקי הקים במשרד להסברה ולתעמולה; באוקטובר 1942 הובא הטקסט לדפוס על ידי "המפעל הצבאי להוצאה לאור" שבמחותרת.¹⁵¹ לפי שימנובסקי, המטרה הייתה להביא לידיעת הציבור, מהר ככל האפשר, את העובדות על הפשע הטרי של הגרמנים, ו"לזעזע את דעת הקהל".¹⁵² כל המאמצים הללו יחד הניבו טקסט בעל איכויות חינוכיות יוצאות מן הכלל. דמות הפולני הממוצע – הצופה, המופיע כמספר, חוזר בסיפורו, ולא במקרה, לאמצע שנת 1941, ומזכיר את תגובות הרחוב הפולני על הידיעות בדבר השמדת היהודים במזרח: "אמרנו לעצמנו, או לפחות חלק מאתנו אמרו לעצמם: אלה שיטות מחרידות, חרפה למבצעים, לרוצחי נשים וילדים, אבל... בפרספקטיבה של יחסים פנים-פולניים, ייתכן שמדובר בהתפתחות חיובית. כי הרי יש לנו יותר מדי יהודים ביחס לאוכלוסייה, יהודים הזרים לחלוטין למסורות שלנו, לישות המדינית שלנו ולתרבותנו. בזיכרונם של רבים עדיין השתמרו תמונות משנת 1939, כאשר בשטחים המזרחיים שלנו היהודים, הם ולא אחרים, השלימו על נקלה עם הכיבוש הסובייטי, תמכו בו בלהט תוך שהם מפנים את גבם בהפגנות ולעתים בשמחה בלתי מוסווית, לעבר

fundamentem przyszłości", *Agencja Prasowa*, 28. X. 1942, no. 43, p. 1

148. מוסף של *Biuletyn Informacyjny*, 17. XII. 1942, no. 57

149. "Likwidacja getta w Wołominie i Stoczku", *Biuletyn Informacyjny*, 22. X. 1942, no. 41;

"Sprostowanie", *Biuletyn Informacyjny*, 10. XII. 1942, no. 48

150. ראו, למשל: "Pręgieryz: Nie wolno przemilczać", *Prawda*, July 1942

151. W. Bartoszewski, "Dokument z dni grozy", in: W. Bartoszewski (ed.), *Tryptyk polsko-żydowski*

(Warszawa, 2003), pp. 13-15

152. מכתב מאת א' שימנובסקי: *Świat*, 24. IX. 1961, no. 39 in: *ibid.*, p. 16

הפולני המיידי, פעמים מתוך רצון גלוי להחזיר לפולנים כגמולם. לאור זאת, אולי מדובר בעונש משמיים?... היום אני יודע שמחשבות כאלה הן מתחת לכבוד הפולני, מתחת לרמת תרבותו ולהיסטוריה שלנו".

המחבר שאף בברור להגביר את רגישותם של הקוראים לגורל היהודים, ולעזור להם להתגבר על הסטריאוטיפים. מן הראוי לציין, שבניגוד לדעות של עיתוני הדלגטורה, כפי שהובאו לעיל, ואף שגם שימנובסקי עצמו מתח ביקורת על הפסיביות של היהודים מול ההשמדה, השווה שימנובסקי את אדם צ'רניאקוב לסטפן סטאז'ינסקי (Starzyński), ראש עיריית וארשה.¹⁵³

מדיניות ההסברה הפולנית באשר לפשעי הגרמנים נגד היהודים בשטחי פולין בתקופת "הגירוש הגדול" בגטו וארשה

היבט זה של פעילות המדינה הפולנית במחתרת כבר תואר למכביר. בין נובמבר 1941 למאי 1942 הגיעו ללונדון, מלבד חומר ממקורות יהודיים שנשלח בערוצי נציגות הממשלה, גם דיווחים ודו"חות רבים המשקפים את היקפה האמיתי של השמדת היהודים על אדמת פולין.¹⁵⁴ היו אלה הידיעות האוטנטיות הראשונות על "הפתרון הסופי" שהגיעו למערב. כפי שמציין בצדק וולטר לאקר (Laquer), מנקודת הראות של המחתרת הפולנית היהודים "לא היו בראש דאגותיהם, ובמידע שהועבר ללונדון לא זכה גורלם בקדימות כלשהי, אבל גם לא הקלו ראש במידע".¹⁵⁵ ב-2 ביוני 1942, בהסתמך על דיווחים אלה, פרסם הבי.בי.סי ידיעה על רצח 700,000 יהודים על אדמת פולין.¹⁵⁶ ב-26 ביוני 1942 רשם מחבר קורות גטו וארשה, ד"ר עמנואל רינגבלום, את הדברים הבאים: "היו לנו טענות לדעת הקהל הפולנית, לגורמים המקיימים קשרים עם הממשלה הפולנית, על כך שאינם נותנים ביטוי למידע על שחיטת היהודים הפולנים, על כך שהעולם אינו יודע על כך דבר. האשמנו את הגורמים הפולנים שהם ממלאים פיהם מים במתכוון בנושא הטרגדיה שלנו, כדי שלא תאפיל על הטרגדיה שלהם".¹⁵⁷

153. M. B., *Likwidacja getta warszawskiego: Reportaż* (Warszawa, 1942), pp. 4, 9. טקסט זה הועבר ללונדון, יחד עם חומר אחר הנוגע להשמדת יהודים, על ידי יאן נובאק (J. Nowak, *Kurier z Warszawy* [Warszawa-Kraków, 1989], p. 158).
154. המידע הראשון על הפשעים ההמוניים נגד יהודים כלול בדו"ח מצב לתקופה שבין 29 ביולי ל-30 באוגוסט 1941. ראו: Stoła, *Nadzieja*, p. 157.
155. W. Laquer, *The Terrible Secret: An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's "Final Solution"* (London, 1980), p. 111.
156. ראו: Stoła, *Nadzieja*, pp. 157-161.
157. E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego wrzesień 1939-styczeń 1943* (Warszawa, 1983), pp. 395-196. (בעברית: כתבים אחרונים, חלק א').

גם כאשר ההיסטוריונים מסכימים על כך שהעיתונות המחתרתית סיפקה מידע מדויק על מהלך השמדת היהודים, הרי הדעות חלוקות בשאלה, האם בחליפת המכתבים בין המחתרת הפולנית לממשלה הואר חיסול גטו וארשה בצורה נכונה. המקורות אינם משקפים את עדויות הבכירים לשעבר במחתרת הפולנית על הדיווחים שנמסרו בקביעות ללונדון.¹⁵⁸ לדעתו של לאקר, עצם עובדה זו אין בה כדי להכריע לכאן או לכאן, היות שיתכן כי מסמכים מסוג זה מצויים בארכיונים אמריקניים ובידי אנשים פרטיים. לדעתו, הידיעות על השמדת גטו וארשה הגיעו ללונדון, אך לא נעשה בהן כל שימוש.¹⁵⁹ ואולם במהלך 23 השנים שחלפו מאז פרסום ספרו של לאקר, לא נחשפו בארכיונים שום תגליות מרעישות. כאז כן עתה, אנו יודעים רק על שלושה דיווחים ובהם ידיעות בנושא חיסול גטו וארשה, ואשר נשלחו במהלך "מבצע יישוב מחדש" (הגירוש הגדול), שנמשך 44 יום. מדובר בשני מברקים מ-26 ביולי ומ-19 באוגוסט 1942, של ראש הנהגת המאבק האזרחי, סטפן קורבונסקי (Korboński), ששם הצופן המחתרתי שלו היה "נובאק" (Nowak), ובדיווח של גנרל רובצקי מ-19 באוגוסט 1942.¹⁶⁰ במברקו הראשון קורבונסקי מדבר על "תחילת הרצח של גטו וארשה", ועל הצו המורה על שילוחם של 6,000 בני אדם "למזרח". מועד תחילת הגירוש לא נמסר, ולא צוין גם שמדובר ב-6,000 נפש בממוצע ביום.¹⁶¹

על קנה המידה האמיתי של הפשעים למדו בלונדון רק לאחר קבלת מברקו השני של קורבונסקי. הן תוכנו והן מבנהו ראויים לציון: "אדולף בנינסקי נעלם מהמבצר בפוזנן ועקבותיו לא נודעו. בווארשה נורה למוות הרקטור טדאוש פרושקובסקי (Pruszkowski). 7,000 מוצאים מהגטו לשחיטה. ראש הגטו שלח יד בנפשו". בהנחה שהסדר שבו נמסרו הידיעות נקבע על פי דרגת חשיבותן, נמצא שגורלם של שני פולנים ידועי שם¹⁶² נתפס כחשוב יותר מרצח המוני של יהודים, אלא אם כן מדובר במברק אחד מני רבים העוסקים בנושא. יש להדגיש שבמברק הראשון הזכיר קורבונסקי את שמו של פרופסור ראשיי, שנרצח כאמור ב-21 ביולי 1942. להתאבדותו של צ'רניאקוב היה משקל סגולי אחר לגמרי, ואף על פי כן הועברה הידיעה על מותו רק לאחר 19 יום.

158. S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej* (Warszawa, 1991), p. 253; T. T. Bór-Komorowski, *Armia Podziemna*, 5th ed. (London, 1985), p. 100

159. Laqueur, *The Terrible Secret*, p. 114

160. S. Korboński do Centrali: Rozpoczęcie likwidacji getta w Warszawie in: *AKD*, vol. 6, p. 251; Gen. Rowecki do Centrali: wielka akcja likwidacyjna w getcie warszawskim in: *ibid.*, vol. 2, p. 298

161. לנושא זה ראו: Stoła, *Nadzieja*, p. 164

162. אדולף בנינסקי, נציג הממשלה הפולנית בשטחים שסופחו לרייך, נעצר ב-28 ביולי 1941 ונכלא בכלא במבצר שבע בפוזנן. בלילה שבין 7 ל-8 באוגוסט 1942 נלקח ליעד לא ידוע. פרטי מותו לוטים בערפל. פרושקובסקי, רקטור לשעבר של האקדמיה לאמנויות בווארשה, נעצר ב-1 ביולי והומת ימים אחדים לאחר מכן.

בדיווח רדיו המתייחס לאירועים אלה, כתב הגנרל רובצקי כדלקמן: "מאז 22 ביולי [1942] נמשך חיסול הגטו בווארשה (400,000 תושבים) באכזריות גדולה מצד המשטרה הגרמנית והמשטרה המסייעת הלטבית. תחילה שולחו בין חמשת אלפים לששת אלפים בני אדם ביום, כעת המספר הוא 15 אלף ביום. מרביתם נרצחים ככל הנראה בבלז'ץ ובטרבלינקה, וחלק מיועד כנראה לעבודות בחזית. התאבדויות המוניות וגזל בעת הגירוש. רק בעלי מלאכה מיומנים ובני משפחותיהם, כמה עשרות אלפים, אמורים להישאר בגטו. עד כה גורשו למעלה מ-150 אלף נפש". טענתו של ההיסטוריון דארויש סטולה (Stoła), כי מדובר כנראה במברק הראשון ששלח רובצקי, נשמעת משכנעת,¹⁶³ אולם השימוש בלשון השערה תמוה, לאור מה שהיה ידוע למחצת הפולנית. נראה שהמברק הסתמך על החומר שהציג וולינסקי במברקו מ-10 באוגוסט 1942,¹⁶⁴ שבו כלל ידיעות על מהלך הגירוש מווארשה, על תחילת הגירוש במחוז ראדום (Radom), וכן נתונים סטטיסטיים (המידע על עלייה במספר המגורשים מהגטו בווארשה ל-15,000 ביום, ועל כך שמספר המגורשים הגיע ל-150,000 נפש). רובצקי פסח במברקו על פרטים מסוימים. נראה שבעת חיבור מברקו השני לא היה קורבונסקי מודע לחומר שפרסם וולינסקי, כך שאותה ידיעה מ-11 באוגוסט 1942, על גירוש 7,000 איש ביום, כבר הייתה לא אקטואלית.¹⁶⁵

אף אחד מהמברקים שנשלחו על ידי הדלגטורה בין יולי לספטמבר 1942 אינו מזכיר את גטו וארשה, ולו במילה אחת;¹⁶⁶ בתקופה הנידונה נשלחו אל הממשלה מברקים רבים.¹⁶⁷

163. לפרטים נוספים בנושא תגובת לונדון על ידיעות אלה, ראו: Stoła, *Nadzieja*, p. 166. בהקשר זה יש לציין שבמהלך "המבצע הגדול" שלח רובצקי ללונדון כ-250 מברקים.

164. השתמרו שלושה דיווחים שחיבר "וואצלאב" (וולינסקי) בתקופת "הגירוש הגדול": מ-10 ו-15 באוגוסט, ומ-13 בספטמבר 1942. הדיווחים הללו כללו מידע מדויק ביותר על מהלך הגירוש, פעולות הגרמנים ועמדות האוכלוסייה היהודית (AAN, DR, 202/II-28, Żydzi, no. 29, k. 56-57; *ibid.*, Żydzi, no. 30, k. 60-61; *ibid.*, Żydzi, no. 37, k. 67). החומר שעובד על ידי "וואצלאב" לא עסק בסוגיית העמדות וההתנהגות של האוכלוסייה הפולנית. רק בדיווח אחד נמצא מידע על היחס החיובי של תושבי הכפרים באזור קרקוב כלפי היהודים הנרדפים (AAN, DR, 202/II-28, dokument) (Ż/105, k. 116).

165. קורבונסקי טען שמסוף יולי 1942 ואילך, נהפך וולינסקי למקור המידע העיקרי שלו. עד אז התבסס על תצפיותיו שלו ועל מקורות של CWK (Korboński, *W imieniu*, p. 219).

166. בשל מחלתו של נציג הממשלה ציריל רטייסקי (Ratajski), נושאים חלק מהמברקים את חתימת סגנו, יאן פייקאלייביץ', "וורניץ" (Wernic), שהתמנה לתפקיד נציג הממשלה ב-17 בספטמבר 1942, לאחר התפטרותו של ראטייסקי.

167. מהמסמכים שנשתמרו בארכיון המסמכים בני זמננו עולה, שבמחצית השנייה של יולי נשלח מתחנת הרדיו של נציג הממשלה רק מברק אחד (מ-31 ביולי 1942). המברק כלל בקשה לקבלת מידע על גורל קצינים פולנים בברית המועצות. המברקים הבאים נשלחו ב-6 באוגוסט. בראשון מביניהם נכללה דרישה להסברים בנוגע לשינויים בצו נשיא פולין מ-1 בספטמבר 1939. שני המברקים הנוספים, המיועדים עבור גנרל שיקורסקי, כללו הערכות של האווירה בפולין ("אכזבה מלאה ואדישות כללית",

בהקשר זה מן הראוי לציין את מהירות התגובה על טיסה של מטוסים סובייטיים מעל וארשה ב-20 באוגוסט 1942, שדווחה ללונדון כבר למחרת. באותה העת נשלח ללונדון גם מברק ארוך על הנזקים לתרבות הפולנית. ב-3 בספטמבר 1942 נשלחה ידיעה על שליחותו של יאן קארסקי. יומיים לאחר מכן נשלחו דיווחים על אוקראינים ויחסי פולנים-ליטאים. ב-17 בספטמבר 1942 נשלחו שלשה מברקים: הראשון עסק בגזר דין מוות נגד חמישה פולנים (ביניהם בנינסקי), השני הביע את תודתו של רטייסקי על עיטור צלב איש-חיל שהוענק לו, ובשלישי מסר פייקאלקייביץ' (Piekałkiewicz) על כניסתו לתפקיד נציג הממשלה.

הפסיחה על רצח היהודים בגטו וארשה מעוררת תמיהות. בהקשר זה ראוי להתעכב על היבט מהותי מסוים של הפרשה. מברק רדיו מ-30 בספטמבר 1942, בעניין שילוחים של פולנים לעבודות כפייה ברייך, שהחלו בתחילת ספטמבר, הזדעק: "המצודים ההמוניים והבלתי פוסקים ברחובות הערים והכפרים עושים שמות באוכלוסייה הפולנית. גברים ונשים נשלחים, מילדים בני 13 ועד לבני 60. השילוחים מקיפים את כל שכבות האוכלוסייה ואת בעלי המקצועות. המצודים ברוטאליים להחריד. המבצע אמור להחריף, ולהקיף מאות אלפי בני אדם. אני מבקש תגובה מהירה וחזקה"¹⁶⁸. לא הייתה זו הפעם הראשונה, וגם לא האחרונה, שבה נדרשה הממשלה הפולנית לפעול בנחישות לנוכח רדיפות אוכלוסייתה. במקרה של טרור שהופעל נגד יהודים הסתפקו המדווחים בדרך כלל בהעברת המידע בלבד. רק ב-2 באוקטובר 1942 נשלחו שני מברקים הנוגעים לגטו וארשה. הראשון, בחתימת "ברזובסקי" (Berezowski) (לאון פינר), נועד לנציג ה"בונד" במועצה הלאומית בלונדון, שמואל זיגלבוים. השני, בחתימת נציג הדלגטורה, נשלח אל שר הפנים, וכלל מידע על סיום הגירושים: "ב-12 בספטמבר 1942, הצהירו הגרמנים על סיום מבצע עקירת היהודים מגטו וארשה. בגטו נותרו 33,000 יהודים, גברים ונשים, שקיבלו 'מספרים לחיים'. מספר זה כולל גם את הפלוגות העובדות מחוץ לגטו. בנוסף, נותרו כמה אלפים המסתתרים במרתפים ובתעלות ביוב, כשהם חשופים לסכנת מוות מרעב או מירי".

המברק מכיל גם ידיעות על פרטי ההשמדה בגטו לבוב,¹⁶⁹ הכלולים בחומר שאותו ניתח וולינסקי.¹⁷⁰ בניגוד למברקים, שהתייחסו לרדיפות אחר פולנים, כאן לא נדרשה הממשלה בגולה להגיב בזירה הבין לאומית. אין גם שום ראיה לכך שבמהלכו של "הגירוש הגדול" של יהודי וארשה, בקיץ 1942, ביקשו הגורמים הממשלתיים מידע בעניין, דבר המעיד על

ובשטחים מערביים "שבירת החוסן הנפשי של הפולנים, שאינם מסוגלים לקדם פעולה הגנתית כלשהי". שלושת המברקים הבאים עסקו בסוגיות פיננסיות וטכניות. המברק האחרון היה מיועד לקרול פופייל (Popiel) מסיעת העבודה (k. 103-118, Depesze do rządu, no. 202/I-6, AAN, DR, 21-24).

168. AAN, DR, 202/I-6, Depesze do rządu, no. 121, k. 25.

169. AAN, DR, 202/I-6, Depesze do rządu, no. 124, 125, k. 26. המברק הראשון התקבל ב-19 בדצמבר 1942, והשני ב-9 בינואר 1943.

170. AAN, DR, 202/XV-2, Żydzi, k. 39.

התמצאותם הקלושה במצב ששרר בווארשה. רק ב-15 בספטמבר 1942, לנוכח הדיווחים שזרמו ממקורות אחרים, לא פולניים, דרש סגן ראש הממשלה בגולה, סטניסלב מיקולאייצ'יק (Mikołajczyk), לקבל מידע בדבר "רדיפות למעשה של היהודים בפולין".¹⁷¹ השאלה הנשאלת כאן היא, אם כן, אם האנשים בלונדון לא היו מודעים למצב בווארשה. ב-28 באוקטובר 1942 הודיע קורבונסקי במברק על איסוף מידע מפורט על מצבם של היהודים. רק ב-29 בדצמבר 1942 השיב נציג הממשלה שדיווחים בנידון כבר נשלחו – והתכוון מן הסתם לחומר שליקט יאן קארסקי.¹⁷²

בפולין גופא, לעומת זאת, היו משוכנעים שמידע שלם בנושא חיסול גטו וארשה נשלח ללונדון באופן סדיר.¹⁷³ כאשר הגיעו לפולין ידיעות על הפעולה הדיפלומטית מצד הממשלה הפולנית בעניין רצח היהודים, תהה גיליון ה-10 בדצמבר 1942 של *Biuletyn Informacyjny*: "כמובן – כאן, בארץ אנו שואלים את השאלה: מה משמעות יש להדים למה שאירע ליהודים בפולין, הדים שבאו באיחור של ארבעה חודשים? ידוע, שמ-22 ביולי 1942 ואילך, יצאה לחוץ לארץ סדרה של מברקים... אבל בדרך כלל אפפה שתיקה את כל העניין. התשובה לחידה זו היא פשוטה: בלונדון לא האמינו לדיווחים מהארץ [מפולין], והתייחסו אליהם כאל הגזמה בלתי מובנת".¹⁷⁴ השאלה הנשאלת אם כן היא, האומנם נשלחו מברקים ללונדון, או שמא – אף שקשה להאמין בכך – אפילו המערכת של *Biuletyn Informacyjny* לא ידעה ממש על המתרחש.¹⁷⁵ המברק שצוטט לעיל, שנשלח מפיירן לזיגלבוים ב-2 באוקטובר 1942, כלל את הקובלנה הבאה: "שלחנו בעניין זה [חיסול הגטו – ד"ל] שלושה מברקי רדיו. שום תשובה מכס. עבורנו, השתקת טבח היהודים, שלא היה כדוגמתו, על ידי אנגליה, אמריקה ואחרים, היא מכה גרועה יותר מהפעולה הפושעת של היטלר. אין מי שישייע לנו". קשה לקבוע אם מדובר כאן במברקיהם של קורבונסקי ורובצקי שנזכרו לעיל, או במברקים של ה"בונד". לא

171. AAN, DR, 202/I-1, vol. 2, depesza no. 91, k. 39.

172. AAN, DR, 202/I-6, Depesza no. 178, k. 37; *ibid.*, odpis depeszy nadanej przez "Nowaka" k. 38.

173. זעמה של זופיה קוסק (Kossak) על שתיקתו של העולם המערבי ו"היהדות הבינלאומית" לנוכח השמדת גטו וארשה היה כן לחלוטין. מעניין שב-*Protest* לא הועלתה טענה כזו כלפי הממשלה הפולנית בלונדון.

174. "Dopiero teraz uwierzono", *Biuletyn Informacyjny*, 10. XII. 1942, no. 48. כבר במחצית השנייה של אוקטובר 1942 הוכיח הביטאון של הדלגטורה את הארגונים היהודיים הבין לאומיים על שתיקתם הרועמת בסוגיה זו, וטען ש"בזמנו נשלחו והתקבלו דיווחים מדויקים" (*Wobec zbrodni* "niemieckiej dokonanej na Żydach", *Rzeczpospolita Polska*, 14. X. 1942, no. 18, pp. 5-7).

175. ביטאון המפלגה הסוציאליסטית הפולנית *Robotnik* כתב על ימי המרד בגטו וארשה כך: "על החיסול הקודם של יהודים בפולין, שבמהלכו נהרגו מיליון וחצי יהודים, למד העולם רק לאחר השלמת המבצע" (*Robotnik*, 1. V. 1943). ההאשמות שהשמיע העיתון כלפי הדלגטורה ו"צבא המולדת", שלא העבירו מידע על הקרבות בגטו וארשה, כבר היו באותה העת משוללות בסיס.

מן הנמנע שחומר כלשהו הועבר לגורמים פולניים ולמרות זאת לא נשלח, או אולי לא הגיע ליעד בשל קשיים טכניים.¹⁷⁶

המידע המלא על השמדת היהודים על אדמת פולין כלול בשני מזכרים של המשד להסברה ולתעמולה "על המצב בארץ", המתייחסים לתקופה שבין 16 ביולי ל-10 באוקטובר 1942 (קודם לכן הופיעו ידיעות על רדיפת היהודים באופן ספורדי בלבד בחומר מסוג זה). החלק השישי של המזכר הראשון, הנושא את הכותרת "הגיהינום של חיסול החשבונות הגרמני עם היהודים", מביא תיאור קצר של הפשעים שבוצעו בכל רחבי פולין, תיאור של רדיפות במחוזות וארשה וראדום, תוך הבלטת "הגירוש הגדול" מגטו וארשה, וידיעה קצרה על מחנות בלז'ץ, טרבלינקה וסוביבור. הדיווח השני, ממחצית אוקטובר 1942, היה מפורט יותר, אם כי לא תמיד מדויק (כך, למשל, נמסר שבטרבלינקה ממתים 300-500 בני אדם ביום, כאשר בפועל היה המספר גדול פי עשרה). בנוסף לתיאור החיסול של גטו וארשה, והמידע על הגירוש הגדול, נכתבו בתוך שטחי פולין שלפני המלחמה גם דיווחים על ניסיונות של יהודים להסתתר בצד הארי, על הסיוע שקיבלו מידי פולנים, ועל צעדי דיכוי שנקטו נגדם בשל כך.¹⁷⁷ כל אחד מהמזכרים הבאים כלל מידע על פשעי הגרמנים נגד היהודים. מלבד זאת נשלחו ניתוחים מיוחדים הנוגעים לנושא.

לא מן הנמנע, שהנהגת המדינה הפולנית במחתרת סברה כי את המידע השלם בנושא רדיפות היהודים תקבל הממשלה בגולה באמצעות יאן קארסקי; אולם בניגוד לדעתם של כמה מחברים הסבורים אחרת, לא זו הייתה המטרה הראשית של שליחותו.¹⁷⁸ הוא הביא עמו מסמכים שהפקידו בידו הדלגטורה, הוועד המרכזי של "צבא המולדת" והסיעות הפוליטיות. קארסקי התחייב להעביר בעל פה מידע מסווג לארגונים ואישים פוליטיים ששהו בלונדון, ובנוסף ליקט "ניתוחים על המצב בפולין, והצהרות של שורה ארוכה של אישים בולטים במחתרת ובמרכזים הפוליטיים", שלא היו קשורים למדינה הפולנית במחתרת. שיחות אלה התקיימו "על פי המלצתו של נציג הדלגטורה או בידיעתו".¹⁷⁹ נציגים יהודים שפעלו

176. זה לא היה המקרה הראשון. טדאוש חצ'יק כתב שלאחר ביקורו בגטו וארשה ניסח את רשמיו במברק והעבירו לקורבונסקי. המברק לא הגיע ליעדו. הנה דברי פרשנותו: "נובאק' שכח [את המברק], או איבד אותו או לא היה יכול לשלוח אותו. אולי הוא 'אבד בגלי האתר', אינני יודע. 'נובאק' מילא תפקידים רבים במחתרת. אינני סבור שנמנע במתכוון מלשלוח את המברק, היות שהבטיח לשלוח אותו". גם המברק שלו על המחותרת בלבוב כנראה אבד (Celt, *Raport z podziemia*, p. 39).

177. AAN, DR, 202/I-31, Pro memoria o sytuacji w kraju w okresie, 16. VII. 1942, k. 40-41; *ibid.*, Sprawozdanie o sytuacji w kraju w okresie, 26. VIII-10. X. 1942, k. 87-88.

178. "הוחלט לשלוח למערב שליח – במיוחד בסוגיה זו – שמכיר את התמונה בכללותה" (Iranek-) (Osmecki, *Kto ratuje*, p. 140).

179. AIP, PRM, 105/1, Notatka dla rządu polskiego dotycząca misji Jana Karskiego w Londynie, 30. XI. 1942.

בצד הארי קיבלו גם הם היתר מנציג הממשלה למסור לקארסקי אישית את החומר שהיה בידיהם.¹⁸⁰ פגישה ישירה כזו התרחשה בפעם הראשונה רק בעת שליחותו של קארסקי, אף שחומר ממקורות יהודיים הגיע ללונדון עוד קודם לכן באמצעות המחתרת הפולנית. הדו"חות שחיבר קארסקי לאחר הגעתו ללונדון, בהסתמך על החומר של המחתרת הפולנית, כמעט לא כללו התייחסות כלשהי להשמדת היהודים.¹⁸¹ אני סבור שדבר זה מעיד על כך שנציגים של הדלגטורה, של הנהגת "צבא המולדת" ושל מנהיגי הסיעות הפוליטיות, לא העבירו שום הנחיות בעניין, הואיל וסמכו לחלוטין על קארסקי, על בני שיחו היהודים, ועל תיעוד פשעי הגרמנים שהוכן בגטו וארשה ובמשרד להסברה ולתעמולה.¹⁸²

החומר שהכינו וולינסקי, הרבסט ווידרשאל חולק לשניים: דו"ח בשם "חיסול גטו וארשה", ושישה נספחים.¹⁸³ המחברים פרשו תמונה כוללת של מדיניות הנאצים כלפי היהודים על אדמת פולין, תוך הבלטה של גטו וארשה למן הקמתו עד סוף אוגוסט 1942. בכוונת המחברים הוכן הדו"ח כדי לספק "ניסוח אובייקטיבי והיסטורי ככל האפשר של חומר אותנטי שכבר נאסף", אולם פחות מששאפו ליידע גורמים פולניים על היקפו העצום של הפשע בווארשה, הייתה מטרתם להביא את האמת הבלתי נתפסת לידיעת דעת הקהל הבין לאומית: "הניסיון להציג את גודל הרצח חסר התקדים בהיסטוריה, חייב להתחיל בפנייה לאדם באנגליה או באמריקה: האמינו בבל יאומן. דעו שמה שמגיע לתודעתכם הוא קודם כל אמת לאמיתה. זו אינה כל האמת, זהו רק שבריר קטן שלה, שבתוכו נגזר עלינו לחיות ולמות. העובדות שאנו מוסרים לכם לא עברו סלקציה ולא סינון. אלה הן עובדות של יום-יום... לא מדובר באירועים בודדים: לכל אחת מהן יש מדי יום עשרות ומאות מקבילות". המחברים נתנו ביטוי לאמונתם שאולי "קול מחאה מצדכם עשוי לעורר 'הפגנות' מצד גרמנים שאינם מודעים למציאות. המידע על עמדות האוכלוסייה הפולנית היה דל ביותר, וצייר תמונה של הפולנים כעדים לפשע: 'רציחות התבצעו לעיני האוכלוסייה הפולנית המזועזעת עד עומקי נשמתה. המוני פולנים היו

180. קארסקי כותב כך: "לפני עזיבתי את הארץ קיבלתי הוראה מנציג הממשלה להיפגש עם שני מנהיגים של המחתרת היהודית, המייצגים את הציונים ואת הסוציאליסטים המאוגדים ב'בונד'" (J. Karski, *Tajne Państwo* [Warszawa, 1999], p. 244. למרות זאת, אין לדעת אם מקור הרעיון היה בגורמים פולניים או יהודיים.

181. דו"חות קארסקי נמצאים בארכיון המחקר על פולין במחתרת שבלונדון (SSP, A3,1.2.1.3.1, Raport) (1943); *ibid.*, A3.1.2.1.3.2, Raport polityczny krajowy, kwiecień (1943).

182. הדו"ח, בצורת מיקרופילם, שחיברו שלושה קציני מחתרת, הועבר על ידי קארסקי לאלכסנדר קאבאלקובסקי (Kawałkowski) בפריז, ומשם ללונדון (Engel, *Facing*, p. 200, footnote 48); "Niespełniona misja: Z profesorem Janem Karskim kurierem podziemia w latach II wojny (Światowej rozmawia Maciej Kozłowski", *Tygodnik Powszechny*, 1987, no. 11.

183. הנספחים הם: דיווח מיוחד מאתר השמדת יהודים בבלז'ץ מ-10 ביולי 1942; הצהרת המועצה היהודית בווארשה מ-22 ביולי 1942; שלושה דיווחים של הבורחים מגטו וארשה וכן דיווח של שוטר פולני

עדי ראייה לירי המכוון בילדים, להרג נשים הרות, למצודים אחרי בורחים בסביבה, ולמאות גוויות ברחובות, בדרכים ולאורך מסילות הברזל".

החומר הועבר למשלוח בתחילת ספטמבר 1942, כאשר בגטו וארשה עדיין נותרו בחיים 140,000 יהודים. לפני עזיבתו את פולין, ביקר קארסקי בגטו וארשה, וכן ב"גטו מעבר", אחד מני רבים באזור לובלין – כנראה באיזביצה (Izbica) (בספרו, שפורסם ב-1944 כתב קארסקי שמדובר היה במחנה ההשמדה בלז'ץ).¹⁸⁴

בני שיחו היהודים של קארסקי היו לאון פיינר מטעם ה"בונד" ואדולף ברמן, או מנחם קירשנבאום. מלבד העברת המסר עבור שוורצברט וזיגלבוים, התחייב קארסקי להמציא לשלטונות הפולניים בלונדון רשימת דרישות: לנשיא הרפובליקה הפולנית – בקשה להתערבות אצל הוותיקן; למפקד העליון ולממשלה – קריאה להכריז מלחמה נגד בוגדים וסחטנים, וכן להעביר נשק למחתרת היהודית המתהווה; בנוסף היה אמור גם לדווח על הניסיונות הכושלים שנעשו בעניין עד אז.¹⁸⁵ במכתב של פיינר לזיגלבוים לא הוזכרו כלל כמה מהסוגיות (למשל, עניין הנשק), ואילו נושאים אחרים נוסחו בצורה מאופקת הרבה יותר: "כאשר משרטטים את התמונה הנוראה של המציאות שבה שרויה האוכלוסייה היהודית, אסור לעבור לסדר היום על ביטויי חמלה, תמיכה ועזרה מצד האוכלוסייה הפולנית. מצד שני, התגלו גם מעשים כגון סחטנות, גזל וגניבה של הרכוש שהותירו אחריהם 'המתיישבים החדשים' בדירותיהם". מנהיג ה"בונד" פנה לממשלה לקרוא לאוכלוסייה הפולנית "לספק לאוכלוסייה היהודית כל סיוע אפשרי", וכן "להעביר באמצעות השלטונות הרשמיים סיוע חומרי נכבד עבור האוכלוסייה היהודית, שנתרת מרוששת לגמרי ומצפה למוות מרעב".¹⁸⁶

לא כאן המקום לנתח את מדיניות הממשלה הפולנית בלונדון. ברם, בהקשר זה מן הראוי לציין שהנתונים שהביא קארסקי ללונדון עוררו את הממשלה הפולנית לתגובה מיידית בזירה הבין לאומית,¹⁸⁷ אף שהתגובה לדרישות היהודים בנוגע למצבם בפולין הייתה שונה בתכלית.

¹⁸⁴ 11 באוגוסט 1942. בארכיונים בלונדון ובווארשה שמורים כמה העתקים של מסמכים אלה (AAN, DR, 202/II-28, k. 101-112).

¹⁸⁴ E. T. Wood, S. M. Jankowski, *Karski: Opowieść o emisariuszu* (Kraków- Oświęcim, 1996), pp. 151-152. (בנושא זה ראו:)

¹⁸⁵ קארסקי פירט את תוכנו של הדרישות היהודיות רק ב-1979, לבקשתו של וולטר לאקר (Laqueur). (The Terrible Secret, pp. 232-234).

¹⁸⁶ "Pismo władz Bundu" in: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, pp. 969, 970-971.

¹⁸⁷ על סוגיות אלה כבר נכתב פעמים רבות. אזכיר כאן רק את העובדות החשובות. ידיעות על גורל היהודים הועברו לסניף הבריטי של הקונגרס היהודי העולמי. ב-27 בנובמבר 1943 העבירה המועצה הלאומית החלטה המתארת את הפשעים הנאציים נגד היהודים כ"חסרי תקדים בתולדות האנושות". דיפלומטים פולנים ניסו לעורר עניין בנושא בקרב מדינאים בריטים ואמריקנים. ניסיונות אלה מצאו את ביטויים המלא ביותר במכתבו של שר החוץ הפולני אל ממשלת ארצות הברית, מ-10 בדצמבר 1942. ראש הממשלה שיקורסקי, ששהה באותו יום בארצות הברית, פנה בעניין לתת-מזכיר המדינה,

לגנרל רובצקי אמנם פנו בשאלה על האפשרות לחמש את המחותרת היהודית (ועל כך בהמשך), אבל לא ניתנו שום הנחיות בנושא. גם מהלחצים לנקוט צעדים נחוישים נגד הסחטנים התעלמו לגמרי, אף שדרישה זו נתמכה על ידי "המועצה לסיוע ליהודים".¹⁸⁸ גורל דומה נגזר על ההצעה שהממשלה בגולה תפנה בקריאה לציבור הפולני ותעודד מתן סיוע ליהודים. נרמז שפרסום קריאה כזו עלול להתפרש כהודאה בכך שעד אז לא זכו היהודים לסיוע.¹⁸⁹

אין ספק שלא הייתה זו הסיבה העיקרית והיחידה להתעניינות המועטה בענייני היהודים בפולין. נשאלת השאלה, מה ידעו הגורמים הממשלתיים על עמדות הציבור הפולני ביחס להשמדת היהודים? בהקשר זה ראוי לציין את דעתו של יאן קארסקי,¹⁹⁰ שהשתדל תמיד להבחין בין עמדות ההמונים לבין אלו של החוגים הפוליטיים והמחותרתיים. במקרה הראשון הכיר קארסקי בשינוי בולט בגישה כלפי היהודים – התגובה לפשעי הגרמנים הייתה כעס מוסרי והשתתפות בצער הקורבנות. מלבד קומץ מקרים חריגים, נהגו כך גם החוגים הפוליטיים: לנוכח השמדת היהודים גווע הפולמוס מעל דפי העיתונים בעניין "הסוגיה היהודית", ומרבית המפלגות הפוליטיות יצאו בהצהרות רשמיות שהתאפיינו בביטויים של "כעס עצום, גינוי ומחאה" נגד המדיניות הגרמנית. עם זה, כל זה לא הצדיק מסקנה על שינוי כללי ביחסו של הציבור אל היהודים ולסוגיה היהודית, וחשוב מכול – קארסקי נקט לשון זהירה כשדיבר על היקפו של מבצע הסיוע ליהודים ועל סיכוייו: "עוזרים ליהודים במידת האפשר... מובן שאין ליחס לסיוע זה חשיבות גדולה מדי. הוא מקיף יהודים שבתנאים רגילים לא נחשבו כלל ליהודים, שבעצם לא ראו עצמם כיהודים, או שהוא ניתן למומחים מהשורה הראשונה, לאינטלקטואלים או לפלוטוקרטיה יהודית. במספרים, הסיוע אינו גדול".

התבטאות זו של קארסקי גדושה בחסר וברמיזות בלבד. מתמיהה במיוחד ההתעלמות מכמה סוגיות כגון "סחטנות", למשל, אשר הפכה למגיפה בתקופה הנידונה, ולא רק בווארשה הכבושה. קארסקי אמנם התייחס לנושא בעקיפין, כאשר ציין שמראה חיצוני "מונע מהם (היהודים – ד"ל) למעשה להתחמק מהמוות", הואיל והגרמנים הורגים בני אדם השוהים באופן בלתי חוקי מחוץ לגטו, ותוך כדי כך מענישים את מי ששיעו להם בבריחה.¹⁹¹ אולם לא

סמר וולס (Wells). כתוצאה ממאמצים אלה פרסמו ממשלות הקואליציה האנטינאצית הצהרה, ב-12 בדצמבר 1942, המוקיעה את הפשעים הגרמניים.

188. ראו: "Pismo Tymczasowego Prezydium Rady Pomocy Żydom do pełnomocnika rządu i dezyderatów RPŻ, 29. XII. 1942" in: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, p. 945.

189. ראו: Stola, *Nadzieja*, p. 202; Engel, *Facing*, p. 24.

190. לדיווח שחיבר קארסקי בינואר 1943 צורפה רשימת שאלות שהופנו לשליח, יחד עם תשובותיו. אחת השאלות נוגעת לעמדות הציבור הפולני כלפי השמדת היהודים (SSP, A3.1.2.1.3.1. Raport) polityczny z kraju, styczeń 1943, k. 97-99. דווקא הקטע המוקדש לנושאים פוליטיים-יהודיים איננו שלם (ראו מסמך 9). בהתחשב ב"צנזור" של דיווחו של קארסקי מאביב 1940, נראה כי לא מדובר בצירוף מקרים.

191. ראו מסמך 9, שם.

נאמר דבר על כך שעיקר הסכנה למחפשי מחסה בצד הארי טמונה בראש ובראשונה בפולנים – קשת מגוונת של סחטנים. בהקשר זה לא ניתן להימנע מלהזכיר את הדו"ח הראשון של קארסקי מפולין הכבושה (אביב 1940), בו נוסחו באופן דרמטי אזהרות נגד הניסיונות של הגרמנים לנצל את האנטישמיות של הפולנים. הפעם לא כתב קארסקי דבר וחצי דבר בנוסח זה.

עם זה, נראה שחברי הממשלה הפולנית בגולה היו מודעים היטב לעמדה האמביוולנטית כלפי היהודים, שהייתה מושרשת עמוק בקרב הציבור בפולין. ככלות הכול, ההכרזה של "החזית להתחדשות פולין", שהופצה תחת הכותרת "מחאה" והובאה ללונדון על ידי קארסקי, הייתה עדות מאירת עיניים לכך. סגן ראש הממשלה, מיקוליצי'ק, קרא את ההכרזה ב-27 בנובמבר 1942, במהלך הישיבה המיוחדת של הממשלה הפולנית בלונדון, שהוקדשה כולה להשמדת היהודים בפולין. בסתירה לאמת, הוכר מסמך זה כ"מחאתה של פולין המחתרתית" על הפשעים שמעוללים ליהודים, והוא צונזר מתכנים אנטישמיים מתוך חשש לתגובות הצפויות של המערב.¹⁹² אולם מהלך זה לא שינה את הבעיה המהותית, משום שהמסמך העיד על התפשטות הלכי רוח אנטישמיים בפולין. נראה שמתוך רגישות יתר של השלטונות הפולניים במחתרת בכל הנוגע לסוגיה זו, לא הוחלט אפילו על המשך החקירה בעניין זה בפולין. ב-15 בספטמבר 1942 ניסה שיקורסקי, לא בלי היסוס מסוים, להשפיע על נציג הממשלה לפרסם תגובה נחושה יותר של המחתרת הפולנית בסוגיות יהודיות, כלומר גינוי חד-משמעי לאנטישמיות. לשם כך הסב את תשומת לבו להיבט הבין לאומי של הנושא: "בכל מקום באירופה שבו משתמשים הגרמנים באנטישמיות, כמו בצרפת באחרונה, נתקל הדבר בגינוי מצד הציבור, הרואה בכך גילוי של טוטליטריות פרו-גרמנית. אני מבקש שבעיתונים בארץ [בפולין] יפורסמו מאמרים המסבירים, שבמלחמה זו נמצאת פולין וממשלתה באופן חד-משמעי במחנה החירות והדמוקרטיה, וכי במדינה שלנו אין מקום לאנטישמיות".¹⁹³ חודש לאחר מכן, במברק שנשלח לנציג הממשלה, הודיע שיקורסקי על מחאותיה של הממשלה הפולנית על רדיפות יהודים פולנים בצרפת, ועל כך שכל הציבור הצרפתי, כולל הימין והכמורה, מגנים את פשעי הגרמנים.¹⁹⁴ הוא גם הפציר בנציג הממשלה להתייחס לעקרונות הדמוקרטיים שעליהם נסבה המלחמה.¹⁹⁵

192. בין היתר הושמט הקטע הבא: "רגשותינו כלפי היהודים לא השתנו. איננו חדלים מלראות בהם אויבים פוליטיים, כלכליים ואידיאולוגיים של פולין. יתרה מזו, אנו מודעים לכך שהם שונאים אותנו יותר מאשר את הגרמנים, ושהם מטילים עלינו את האשמה בגורלם המר. מדוע ועל סמך מה – זו החידה של נפש היהודי, אולם מדובר בעובדה הזוכה לאישוש חדשות לבקרים". אני דן בסוגיה זו בפרוטרוט בחיבורי *"Kwestia żydowska" w Polsce w ocenie Delegatury Rządu RP i KG ZWZ- AK w latach 1942-1944* (בדפוס).

193. SPP, A3.1.1.13.5A, (ראו גם: SPP, MSW, teka 10/162, Komunikat premiera no. 5, 15. IX. 1942. k. 84). העובדה שנוסח המסמך הזה, שנשלח למפקד "צבא המולדת", היה שונה, הינה משמעותית. הטיטוט שהשתמרו בארכיון המכון הפולני מצביעות על התלבטות מצד שיקורסקי.

194. עמדות הציבור הצרפתי כלפי גירוש היהודים ל"מזרח" היו מורכבות יותר.

195. הציטוט לפי Stola, *Nadzieja*, p. 170. צודק המחבר כאשר הוא כותב על "הכוונות החינוכיות

המשך הפרשה מפתיע למדי. בתחילת נובמבר 1942 שלח נציג הממשלה מברק סימפוטומטי למיקולאייצ'יק: "מהמכתב אל ה'בונד', שנשלח בדואר VIII, 196¹⁹⁶ עולה שבלונדון שוררת סברה על הלכי רוח אנטישמיים בפולין. אני מבהיר שכל האומה הפולנית מביטה בחלחלה ובזעם על ההרס הברברי של העם היהודי, נחלצת במידת האפשר ותוך סיכון אישי לעזרת היהודים הבורחים, ומגישה להם סיוע חומרי. הוקם גם ועד סיוע מיוחד. אני מבקש להכחיש את הסברה הלא צודקת והמגמתית".¹⁹⁷ בהשפעת פשעי הגרמנים מחד גיסא, והידעיות על הלכי רוח בחוגים יהודים בין לאומיים מאידך גיסא, התחולל שידוד מערכות רציני בגישתם של גורמים בפולין לנושאים יהודיים. הבה נזכיר: חוגי המחותרת הפולנית הם אשר מסרו ידיעות על המשך קיומם של הלכי רוח אנטישמיים בציבור. כעת מצאו אותם חוגים לנכון לדרוש מהממשלה למחות על התמונה הזו, הדגישו שהדעות הפוגעות בפולנים מקורן בצד היהודי, והבליטו את מעורבותם של הפולנים במתן סיוע ליהודים המובלים אל מותם. ואכן, מיקולאייצ'יק התייחס לדרישה זו במהלך ישיבה שלא מן המניין של הממשלה בגולה, כאשר התבטא נגד "העיתונות היהודית", בלי לפרט את שמות העיתונאים, ונגד "יהודים בודדים בזירה העולמית" המותחים ביקורת על פולין.¹⁹⁸

הגורמים שהשפיעו על עיצוב עמדתם של הדלגטורה ו"צבא המולדת" כלפי ההתנגדות היהודית והשמדת היהודים הפולנים

אף שב-1942 קיבלו הפשעים נגד היהודים בפולין ממדים מפלצתיים, לא נקט "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" שום פעולה לוחמת, ולו מוגבלת, להגנתם. לכך היו כמה סיבות: לרשות המדינה שבמחותרת לא היו האמצעים לניהול מהלכים יעילים כלשהם שיעצרו את הגרמנים.¹⁹⁹ באביב 1942, כאשר נשאל על הסיוע ליהודים, השיב נציג הממשלה ציריל רטייסקי: "כאן בארץ אנו חסרי אונים וחלשים מדי. אנחנו מסייעים כמיטב יכולתנו, אבל

המובהקות" של מברק זה.

196. מסמך זה היה אחד המסמכים שהובאו על ידי השליח הפוליטי יאן צגלובסקי (Cegłowski), "קוניק" (Konik), שנחת בפולין בלילה שבין 1 ל-2 באוקטובר 1942. על כן, לא מדובר, כפי שטען ד' סטולה, בתשובה לתזכורת מאת שיקורסקי מ-16/19 באוקטובר 1942, שצוטטה בטקסט (Stoła, *Nadzieja*), (p. 330, fn. 65).

197. AAN, DR, 202/I-6, Depesze do rządu, Depesza no. 148/42, k. 30.

198. מיקולאייצ'יק אמר, בין היתר: "על כן, ברצוני לנצל הזדמנות זו כדי להזהיר אותם ביטאוניים בודדים בעיתונות היהודית, שלבטח שואבים השראה מאויביה של פולין, ועל רקע הטרגדיה המשותפת אינם נוצרים את לשונם כדי לחסל חשבונות עם הפולנים, ומנסים להציגם במישור שווה עם הנאצים" (הציטוט בתוך: (AKD, vol. 2, p. 369).

199. היסטוריונים יהודים מעולם לא הטילו ספק בעובדה זו. לא המחותרת הפולנית ולא הציבור פולני בכללותו יכלו לעשות דבר כדי לעצור את השמדת היהודים (ראו: Gutman, Krakowski, *Unequal*), (Victims, p. 69).

זו רק טיפה בים. אנחנו מצילים יחידים אם מצליחים להעביר אותם לצד הזה של החומה [בווארשה], אבל נבצר מאיתנו לעזור להמונים, אין לנו די כוחות ואמצעים לכך... באמת אינני יודע מה ניתן לעשות יותר. דנו בנושא זה בהזדמנויות רבות, אבל איש לא הציע שום רעיון אשר היה עשוי לספק פתרון לסוגיה טרגית זו. הודענו על כך לממשלה בלונדון, אולי שם ימצאו דרך כלשהי".²⁰⁰

אף שבארכיונים לא נמצאו שום סימנים לדין בנושא זה, הרי הטיעון שהוצג נשמע מבוסס והגיוני. ההשמדה ההמונית של האוכלוסייה היהודית בגנרלגוברנמן, הידועה בשם "מבצע ריינהרד", החלה במחצית מארס 1942, ובלא ספק הפתיעה את חוגי מקבלי החלטות של המחתרת הפולנית. ההכנות למבצע חיסול היהודים היו כה סודיות, עד שנסתרו מעיני המודיעין של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת". איש לא ידע שבנובמבר 1941 החלה בנייתו של מחנה ההשמדה בבלז'ץ, וגם הפולנים שעבדו בבניית המחנה לא היו מסוגלים לנחש למה נועד.²⁰¹ במהלך 1942, כלומר בתקופה שבה הושמדו הריכוזים של יהודי פולין בזה אחר זה, לא שקלה מפקדת "איגוד המאבק המזוין" מבצע צבאי בקנה מידה נרחב. ברוח ההנחיות של המפקד העליון, המטרה העליונה של הארגון הצבאי הייתה להמשיך לבנות את הכול ולהכינו למרד כללי. לפי התוכנית, כפי שעובדה בצורתה הסופית בספטמבר 1942, היו פעולות כאלה אמורות להתחיל רק כאשר "התבוסה הגרמנית תיהפך לוודאית, כתוצאה משבר בחזית הלחימה או בחזית הפנימית".²⁰² עמדתם של קומץ הקומוניסטים שמחוץ למסגרת המדינה במחתרת, שקראו לנקוט אמצעים קיצוניים, הייתה לחלוטין לא מציאותית ומבודדת.

השיקולים האסטרטגיים והטקטיים לא היו השיקולים היחידים שביגים בחרו בסופו של דבר כוחות המחתרת הפולנית באי מעורבות בהגנה על היהודים. במחצית 1942 חל שינוי משמעותי למדי בגישתה של הנהגת "צבא המולדת" לפעולות מזוינות. אחת הסיבות לשינוי זה הייתה הטרור שהפעילו הגרמנים על אדמות פולין. במכתבו אל המפקד העליון של "צבא המולדת", שנשלח ללונדון ב-24 ביולי 1942, כתב גנרל רובצקי כדלקמן: "עקרון האחריות הקולקטיבית והטרור ההמוני, שהגרמנים מפעילים כאמצעי הרתעה, גורמים לכך שהעם סובל מנזקים גדולים תחת הכיבוש, למרות התנהגותו הפסיבית והימנעותו ממכות פרובוקטיביות". להמשך ההתנהגות הפסיבית נודעה בהכרח השפעה שלילית על המוראל של הכוחות המזוינים בפיקודו של רובצקי, וגרם לכך ש"יחידים אקטיביים" נסחפו אל תחום ההשפעה של הקומוניסטים.²⁰³ בנסיבות אלה בישר רובצקי, בתחילת ספטמבר 1942, על הגברתן של פעולות חבלניות וגם

200. Celt, *Raport z podziemia*, pp. 40-41.

201. לעדויות שנמסרו על ידי אותם אנשים לאחר המלחמה, מהן עולה שידעו על ייעוד המחנה, יש להתייחס בהסתייגות, אולם מיכאל טרגנזה אינו מסתייג מכך M. Tregenza, "Bełżec – okres (eksperymentalny)", *Zeszyty Majdanka* 2001, vol. 21, pp. 171-172.

202. ראו: T. Szarota, *Stefan Rowecki "Grot"* (Warszawa, 1985), pp. 188, 191.

203. ב-21 ביולי 1942 שלח רובצקי מברק בנושא הסכנות שבפעילות החבלנים הסובייטים (Gen. Rowecki)

על מלחמה פרטיזנית במזרח,²⁰⁴ וכך בסתיו 1942, נהפכו "איגוד התגמול" (Związek Odwetu) וצוותי לחימה אחרים ל"הנהגת חבלה" (Kierownictwo Dywersji – Kedyw). על פי הפקודה הקרויה "הסדרתה של גורת לוחמה פעילה" (מ-22 בינואר 1943), אחת משתי משימות היסוד של הגוף החדש הייתה "להציק לאויב, להטריד אותו, להנחית עליו מכות הולכות ומתחזקות באמצעות פעולות חבלה, ולהשיב על אלימות כלפי האוכלוסייה הפולנית בפעולות תגמול נגד הכובש".²⁰⁵ השמדת היהודים על אדמת פולין לא השפיעה על האסטרטגיה ארוכת הטווח של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", אם כי בהחלט היוותה נקודת התייחסות לפעילותו, לנוכח החששות שלאחר היהודים יבוא תורם של הפולנים.²⁰⁶

מכתבו של גנרל רובצקי אל המפקד העליון בלונדון מבשר על שינוי בטקטיקת המאבק והוא משמעותי לדיון במאמר, כפי שכותבת, בצדק, ההיסטוריונית קריסטינה קרסטן (Kersten): "כאשר השסעים הלאומיים עלו וצפו אל פני השטח, עיצבה המלחמה צורה מובחנת של תודעה לאומית... פרימת המרקם החברתי של הרפובליקה הפולנית השנייה לאורך התפרים הלאומיים הפכה למציאות".²⁰⁷ המציאות בפולין נתפסה במונחים אתניים כבר מתחילת הכיבוש הגרמני. תיאורטית, "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" היה ארגון של פולין כולה, אך למעשה היה ארגון של העם הפולני המגשים מטרות ושאיפות לאומיות.²⁰⁸ ליהודי פולין, כאמור, לא התייחסו מעולם כאל חלק אינטגרלי מהחברה הפולנית, ואפילו מי שהיו רחוקים מאנטישמיות לא פקפקו ב"זרותם" של היהודים. ניכורם של היהודים הלך והתעצם מעת שהחקיקה הנאצית סימנה אותם וסגרה אותם בגטאות, ובכך גרמה לניתוקם הפיזי ממסגרת החברה. בשנים הראשונות לכיבוש לא נעשה הרבה כדי לקרב את היהודים ולקשור אותם לגורל הפולנים.

(do gen. Sikorskiego in: AKD, vol. 2, pp. 288-289)

204. M. Ney-Krwawicz, "Koncepcje walki i powstania" in: K. Komorowski (ed.), *Armia Krajowa* (Warszawa, 1999), pp. 225-226; Szarota, *Stefan Rowecki*, pp. 203-204. שני פרסומים אלה מביאים את נוסחו המלא של המסמך הנדון.

205. M. Ney-Krwawicz, *Armia Krajowa* (Warszawa, 1993), p. 58. הציטוט לפי 58.

206. מן הראוי להסכים לדעתם של היסטוריונים מלובלין, אירנאוש צבן וזיגמונט מאנקובסקי, הטוענים שלסוגיית אזור זמושץ' נודעה השפעה מהותית על שינוי הגישה למאבק השוטף (I. Caban, Z.). (Mańkowski, *ZWZ-AK w okręgu lubelskim 1939-1944*, vol. 1 (Lublin, 1971), pp. 139-144)

207. K. Kersten, "Polska — państwo narodowe: Dylematy i rzeczywistość" in: M. Kula (ed.), *Narody: Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość?* (Warszawa, 1989), p. 462

208. בהוראה מס' 1, שמתוקפה הוקם "איגוד המאבק המזוין", נטען כך: "איגוד המאבק המזוין הוא ארגון כלל לאומי, על-מפלגתי, ואל-מעמדי המאגד בשורותיו, בלא הבדל השקפות פוליטיות וחברתיות, את כל הפולנים הישרים השואפים להילחם עם נשק ביד נגד הכובש בתנאי עבודה מחתרתית, והעונים מכל הבחינות על דרישות מוסריות גבוהות אשר עבודה מסוג זה מציבה מול הפרט" (Gen. Sosnkowski) do płk. Roweckiego — powołanie do życia ZWZ: Instrukcja dla obywatela Rakonia, 4. XII. (1939 in: AKD, vol. 1, p. 11)

ויטולד ביינקובסקי (Bieńkowski), לימים ראש הדסק היהודי בדלגטורה, אישש קביעה זו ב־1944, כשאמר: "בתקופה הראשונה של המלחמה (עד 1941) לא הייתה הסוגיה היהודית קיימת, לא במובן הפוליטי ולא במובן הרגשי של המילה". רק משהחל חיסולם של הגטאות, התעצב "זרם של הבנה, המשותף לכל החברה של המדינה הפולנית הנתונה בסבל ובמאבק".²⁰⁹

לדעתי, אחד ממאפייניהן הבולטים של ההצהרות הרשמיות שפרסמה המחותרת הפולנית בימי "הגירוש הגדול" מגטו וארשה (קיץ 1942), הוא היעדר כל התייחסות לעובדה שהיהודים שגורשו אל מותם הם אזרחי הרפובליקה הפולנית. אף שקרסטן צודקת כשהיא כותבת על כישלון קונספציית ההתבוללות במסגרת המדינית של הרפובליקה השנייה,²¹⁰ עובדה זו מצריכה פרשנות. נראה שמבין העיתונים של המדינה הפולנית במחותרת, רק *Wiadomości Polskie* הצביע על השותפות האזרחית עם היהודים הנרצחים ("איננו מזכירים את העובדה שפשעים המוניים אלה מתבצעים על אדמתנו, שהם נוגעים לאזרחינו, בהם נוצרים רבים ופולנים מתוך אמונה ואהבה, בהם אנשים בולטים בתחום של ציוויליזציה כללית או תרבות פולנית").²¹¹ הדגשים כאלה נעדרו אפילו מדפי העיתון שהיה הפתוח ביותר לגורל היהודים — *Biuletyn Informacyjny*. על היחס השונה לגורל היהודים ניתן לראות במאמר שכותרתו "לא ניתן להם להפחיד אותנו", שפורסם ב-20 באוגוסט 1942, שם נכתב: "מול עיני האומה הפולנית מתבצע 'חיסול' חייתי של מיליוני יהודים החיים בקרבנו, חיסול שהוא אזהרה המכוונת גם אלינו".²¹² ניסוחים דומים נמצאו גם ב"הצהרה" של הנהגת המאבק האזרחי (KWC), שפורסמה ב-16 בספטמבר 1942: "זה כמעט שנה, מתבצעת שחיטה מחרידה ומתוכננת של יהודים, בד בבד עם הטרדיה שהציבור הפולני המוכה מתנסה בה". נראה שמילים אלה מעידות לא רק על התייחסות נפרדת לגורל האזרחים הפולנים והיהודים, אלא גם על היעדר תחושה שהמדינה הפולנית במחותרת מחויבת בצורה כלשהי כלפי היהודים.

לאור הנאמר לעיל, אין פלא שהוועד המרכזי של "צבא המולדת" הגיב בצורה שונה לגמרי על הטרור הגובר נגד האוכלוסייה הפולנית באזור זאמושץ' (Zamość).²¹³ ב-10 בנובמבר 1942, בפקודה לחייליו, בישר רובצקי כי במקרה של השמדת פולנים בדרך דומה, "יפתחו היחידות הכפופות לנו במאבק מזוין להגנה על חיי האומה, בלי להתחשב בעובדה שטרם הגיעה עתו של המרד שלנו".²¹⁴ בפקודתו מ-24 בדצמבר 1942, אל "צבא המולדת" במחוז זאמושץ', ציווה

AIP, A.9.II.2A/27, Raport specjalny jako załącznik do sprawozdań ŻKN i Bundu, 25. V. 209. 1944.

210. Kersten, "Polska — państwo narodowe", p. 458.

211. "Za murami getta", *Wiadomości Polskie*, 13. VIII. 1942, no. 14/15.

212. "Nie dajmy się zastraszyć", *Biuletyn Informacyjny*, 20. VIII. 1942, no. 33.

213. המבצע של גירוש ויישוב באזור זאמושץ' החל ב-27 בנובמבר 1942. עד לסוף דצמבר הקיף המבצע 60 כפרים.

214. AAN, AK, 203/I-2, Rozkaz komendanta sił zbrojnych, 10. XI. 1942, k. 6.

רובצקי לפתוח בהתנגדות נחושה, סבילה ופעילה כאחת. בהקשר זה ראוי לציין שעוד קודם לכן פתחו האוכלוסייה המקומית והמחתרת המקומית ("צבא המולדת", ו"גדוד האיכרים" – Bataliony Chłopskie) בפעולות להגנה עצמית.²¹⁵ מצבם של ריכוזי היהודים ההולכים ומתחסלים היה שונה לגמרי, משום שהיהודים לא היו מסוגלים להתנגד מסיבות אובייקטיביות. לכן מוצדקת השאלה מדוע היו הפולנים אמורים להתייצב להגנת היהודים, כאשר הם עצמם גילו פסיביות מול גורלם. אם היהודים עצמם לא גילו רצון להתנגד, ומבחינת הפולנים נהגו סבילות בלתי מובנת, קשה היה לדרוש מהפולנים לנקוט פעולה כלשהי למענם.

לא ניתן לחלוק על כך שכל עימות שהוא בין המחתרת הפולנית לבין הגרמנים, שנחלו ניצחונות בכל החזיתות, לא בא בחשבון. עם זאת, אפילו בקרב אישים בחוגי המדינה שבמחתרת עלו לאחר המלחמה רגשי אשם על היעדרן של פעולות חבלה, שהיו עשויות להקשות על המשך השמדת היהודים.²¹⁶

בעדות שנמסרה למכון היהודי ההיסטורי (ŻIH), קבל סטפן סנדלאק (Sendlak), מי שהיה חבר הארגון הסוציאליסטי הלוחם של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית וראש מחלקת השטח של זיגוטה, על כך ששום ארגון מחתרתי ("צבא המולדת", "גדודי האיכרים", או "משמר העם") לא החליט לתקוף את מסילת הברזל שהובילה לבלז'ץ, כדי לעצור את הטרנספורטים.²¹⁷ תקיפות ממין זה קטעו את התנועה במסילות הברזל רק לפרקי זמן קצרים מאוד, ועל כך יעידו שתי פעולות שביצע "צבא המולדת": בלילה שבין 7 ל-8 באוקטובר 1942, ארגנו יחידות הנדסה של מחוז וארשה, בפיקודו של סרן זביגנייב לבנדובסקי (Lewandowski), פעולת חבלה בשם הצופן ווייניץ (Wieniec) בצומת מסילות הברזל בווארשה. הגרמנים נזקקו ליממה אחת בלבד כדי להשיב את תנועת הרכבות לסדרה במסילות שנפגעו.²¹⁸ במבצע "ווייניץ 2", שנערך בדצמבר 1942 באזור זאמוש'ץ, הרסו יחידות "צבא המולדת" כמה גשרים, מסילות ברזל ומבנים בתחנות רכבת. גם כאן נפסקה תנועת הרכבות לפרק זמן קצר בלבד. חשובה לא פחות העובדה, שבדצמבר 1942 נהרס פעמיים הגשר בתחנת פיאסקי רויסקי (Piaski Ruskie), שדרכה עברו טרנספורטים עם יהודים בדרך לבלז'ץ,²¹⁹ אף שהמחנה כבר לא תפקד באותה עת. בתנאים אלה הייתה קיימת רק האפשרות לתמיכה פרטנית ביהודים על ידי חברי "צבא המולדת". רבים מהם, במיוחד אנשים בעלי השקפה ליברלית או שמאלית, או כאלה שקיימו

215. בנושא זה ראו: Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944: Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa* (Lublin, 1978), pp. 272-284.

216. מפקד "צבא המולדת" טוען ש"רובצקי... החליט להגביר פעולות חבלה במסלולי תחבורה גרמניים, כדי לעכב בצורה זו גירוש יהודים" (100) (Bór-Komorowski, *Armia Podziemna*, p. 100).

217. *AŻIH, Relacje*, 301/5953, relacja Stefana Snedlaka.

218. Strzembosz, *Akcje Zbrojne*, p. 149.

219. לרשימת פעולות במסגרת מבצע "Wieniec II", ראו: J. Józwiakowski, *Armia Krajowa na Zamojszczyźnie*, vol. 1 (Lublin, 2001), pp. 183-185.

קשרים כאלה ואחרים עם הגטו, היו מעורבים בסיוע ליהודים שחיפשו מחסה בצד הארי. קאזימיז' לסקי (Leski), ראש מחלקה 997 בחטיבה לביטחון ולמודיעין הנגדי של מדור שתיים של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", שעסקה בריגול בתוך מנגנוני הביטחון הגרמניים, כתב בזיכרונותיו: "ייצור המסמכים האלה עבור אנשים שלא זו בלבד שלא הקלו את עבודתנו, אלא היו עלולים להביא אל פתחנו איום נוסף ולא צפוי – עבודה כזו חרגה מתחום המנדט שהיה לי בתפקידי אז".²²⁰ המסמכים שהשתמרו מצביעים על כך שפעולות כאלה היו נפוצות למדי, אם כי אין פירושו של דבר שקיבלו אישור. מצד אחד הן עוררו בשורות המחותרת חשדנות ואי שקט,²²¹ ומצד שני הציבו אתגר בפני חוגי ההנהגה. על כך תעיד הנחיה שהוציא זיגמונט דוברובולסקי (Dobrowolski), המכונה "מוסטוביץ" ("Mostowicz"), האוסרת על חברי "צבא המולדת" הכפופים לו להיות מעורבים בסיוע ליהודים: "קורה שחברינו מסתירים יהודים. בלי להיכנס למניעיהם, אני מדגיש שזה בלתי נסבל בעליל, לעבוד למעננו ובתוך כך לעסוק בעניינים אחרים העלולים לגרום לחיפושים ולמעצר, ובכך לחשוף את אחד מאנשינו. כל חשיפה כזו עלולה להתרחב ולהקיף חברים נוספים".²²²

מנקודת הראות של סדר העדיפות של העבודה המחותרת, ניתן להבין את החששות הללו. מאותה סיבה עוררו הידיעות על עסקאות עם יהודים אי שקט, ולמרות ההסברים שמדובר בשיטה להשגת כספים למימון פעילות ארגונית, היו שהציעו לאסור מעשים כאלה.²²³ טיעון אחר עלה בדו"ח החטיבה לביטחון של המחלקה לענייני פנים של הדלגטורה, שהזהיר מפני הסכנה הכרוכה בפעילותם של פרובוקטורים יהודים, המנסים להגיע לארגונים פולניים ולחשוף אותם, כביכול תמורת הבטחה שהגטו לא יחוסל. פעילותם, כך נטען, "גורמת נזקים רבים" למחותרת הפולנית.²²⁴ אולם הסיוע ליהודים היה כרוך בראש ובראשונה בנטילת סיכונים ובחשיפה לסכנות עבור "צבא המולדת", שסדר עדיפותיו ומטרותיו היו שונים לגמרי. למרות כל זאת, השתלבו וולניסקי ועובדים אחרים של החטיבה להסברה של המשרד להסברה ולתעמולה באופן טבעי בפעולות סיוע אלה. הם השיגו למכריהם היהודים תעודות

220. K. Leski, *Życie niewłaściwie urozmaicone: Wspomnienia oficera wywiadu i kontrwywiadu* AK (Warszawa, 2001), pp. 203-204.

221. ראו מסמך מס' 8.

222. AAN, AK, 203/X-53, pismo bez tytułu, 20. XI. 1942, k. 4. לעומת זאת, מעדותו של קצין מודיעין של "צבא המולדת" בנפת ראדזימין (Radzymin) עולה שהייתה בנמצא פקודה של "צבא המולדת" "המצווה על כל החברים להושיט ליהודים סיוע בכל דרך" (AŻIH, Relacje, 301/4164, Relacja) (Henryka Mściwoja-Radziszewskiego, 6. II. 1948).

223. AAN, AK, 203/X-53, "Mandaryn" do "Mocarza", 10. XII. 1942, k. 33.

224. AAN, DR, 202/II-35, Sprawozdanie za czas od 15. XI do 15. II. 1943. Sprawa żydowska, k. 44. אנשים שהחליטו לשתף פעולה עם הכובש פעלו ממניעים מגוונים. אנשים כאלה מופיעים לעתים קרובות ברשימות משתפי הפעולה עם הגסטאפו. ראו למשל, AIPN, AK 49.

מזויפות, ואפילו העמידו לרשותם את דירותיהם.²²⁵ בדומה ללסקי, הם היו בהכרח מודעים לכך שפעילות מסוג זה אינה עולה בקנה אחד עם האינטרסים של ארגון צבאי. לא פלא אפוא, שדווקא בחטיבה להסברה של המשרד להסברה ולתעמולה נולד הרעיון להקים מוסד אזרחי לענייני סיוע ליהודים. וולינסקי טוען – ואין סיבה להטיל ספק בדבריו – שמוסד כזה הוקם בסוף אוגוסט 1942, ו"הועבר לתחום האחריות של מרכזי הדלגטורה וקבוצות חברתיות-פוליטיות".²²⁶ גנרל רובצקי עצמו תמך בהקמת ארגון כזה, ויש להניח שדחק במקובייצקי, מנהל חטיבת ההסברה של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין", להזדרז. מקובייצקי מונה ליצור קשר ראשון עם נציג הדלגטורה, יאן סטניסלב יאנקובסקי (Jankowski), שהיה מנהל המחלקה לעבודה סוציאלית.²²⁷ "הוועד הציבורי לסיוע לאוכלוסיה היהודית" הוקם לבסוף ב-27 בספטמבר 1942. במברק רדיו שנשלח ללונדון, נטען שהגוף החדש הוקם "ביוזמת הדלגטורה".²²⁸ גם אם קביעה זו לא תאמה לגמרי את המציאות, הרי עצם הקמת המוסד שיקפה שינוי בגישתה של המחותרת לסוגיות היהודיות. "המועצה לסיוע ליהודים" – זיגוטה, שהוקמה בדצמבר 1942, פעלה בחסות הדלגטורה, ותת המחלקה היהודית שבמחלקה לענייני פנים של הדלגטורה נהפכה בתוך זמן קצר למתאמת של זיגוטה. לעומת זאת, המחלקה היהודית שליד הוועד המרכזי של "צבא המולדת" החלה לעסוק בעניין אחר לגמרי.

המגעים הראשונים בין המחותרת הצבאית הפולנית למחתרת הצבאית היהודית

לאחר "הגירוש הגדול" בגטו וארשה התחולל שינוי מהותי במחלקה היהודית שליד הוועד המרכזי של "צבא המולדת". העבודה האנליטית וההסברתית, שעד אז הייתה מטרתה העיקרית, איבדה מחשיבותה. השינוי קשור לקשרים הקבועים שהתהוו, בחודשים האחרונים של 1942, בין הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לבין נציגי המחותרת היהודית, והתפתחו בצורה דינמית ביותר עד למאי 1943. לאחר המרד בגטו וארשה נהפך הסיוע ליהודים, שתואם על ידי המנגנון האזרחי של המחותרת, למשימה ראשונה במעלה.

כיצד התפתחו המגעים הצבאיים בין הפולנים ליהודים? התפתחותם הייתה תלויה במידה רבה בקשרים בין אנשים פרטיים.²²⁹ מבין הקבוצות היהודיות, באופן מסורתי, היה ה"בונד" הקרוב ביותר למחתרת הפולנית, ובמיוחד למפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS)

225. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 51.

226. AAN, AK, 203/III-139, Przegląd działalności, p. 1.

227. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 51. במכתב מ-9 באוקטובר 1972, (או) בשיחה שנערכה ביוני 1980, מתברר שוולינסקי עצמו היה אמור להעביר גרסה כזו. מעדותו של וויטולד ביינקובסקי, ממקימי "הוועד הזמני לסיוע ליהודים", עולה שבשיחות עם הארגון הפרטיזני המאוחד, ייצג מקובייצקי את הסיעה הדמוקרטית (AŻIH, 301/5703, relacja Witolda Bieńkowskiego).

228. Bartoszewski, *Lewinówna, Ten jest*, p. 940.

229. Borwicz, *Factors Influencing the Relations*, p. 343.

ולסוציאליסטים הפולנים. החוגים הסוציאליסטיים, מצדם, תיווכו במגעים בין נציגי המחתרת הפולנית לבין "הארגון היהודי הלוחם" – המחתרת היהודית (אי"ל) – בגטו וארשה, וטיפלו בהעברת הדואר של "הבונד" לנציגי המפלגה בלונדון.²³⁰ לא פלא אפוא שנציג ה"בונד", ליאון פיינר, היה הראשון שפנה לוולינסקי, בסוף אוגוסט 1942, בבקשה לשלוח מברק לשמואל זיגלבוים, חבר הממשלה הפולנית בלונדון. ההתחלה האמיתית של שיתוף פעולה צבאי נרשמה רק באוקטובר 1942, כאשר אריה וילנר, "יורק", שליח האי"ל, הגיע אל וולינסקי.²³¹ הקשרים שהיו לוויילנר עם בעלי תפקידים בכירים במבנה הארגוני של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת", תרמו תרומה מכרעת להצלחתו של מפעל זה. אחד המתווכים היה קמינסקי, העורך הראשי של *Biuletyn Informacyjny*, והשני היה טדאוש קוושניבסקי (Kwaśniewski). קוושניבסקי מתאר, במידה רבה של צדק, את "הצופים הפולנים", שהיו מעורבים בפעילות זו, אירנה אדמוביץ' (Adamowicz) וקוושניבסקי, שנחשבו ל"שגרירי תנועת ההתנגדות היהודית" באיגוד המאבק הלוחם של "צבא המולדת".²³² מעמד המתווכים בעלי הסמכות הבלתי מעוררת, לא זו בלבד שהעניק לבני שיח יהודים הכשר בעיני הוועד המרכזי של "צבא המולדת", אלא היווה תנאי הכרחי לתיווך זה. ככלות הכול, ידוע לנו שהניסיון הנואש של

230. על אופי המגעים בין הבונד ל-WRN של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, הסוציאליסטים הפולנים וגופי המדינה הפולנית במחתרת, ראו שני מסמכים שחוברו במחצית הראשונה של 1942 (מסמכים 4 ו-5). בנושא זה כתב גם: K. Dunin-Wąsowicz, "Polski ruch socjalistyczny wobec walki i zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej w Polsce" in: *Polskie podziemie polityczne wobec zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej* (Warszawa, 1988), pp. 219-228.

231. אריה וילנר (1917-1943) היה חבר "השומר הצעיר". ביום פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות שהה בוויילנר, שם השתתף בהקמת "ארגון הפרטיזנים המאוחד" – FPO. לאחר בריחתו מגטו וילנר, בסוף 1941, הסתתר וילנר יחד עם חבריו במנזר בקולוניה וילנסקה (Kolonja Wileńska). משם הצליח להגיע לווארשה, בסיוע צופים פולנים שהיה מיודד אתם, בין היתר הנריק גראבובסקי (Grabowski), ששימשו כקשרים בין הגטאות.

232. "Relacja Aleksandra Kamińskiego z 1946 r. w odpowiedzi na ankietę Komisji Historycznej", *Harcerstwo*, 1985, no. 1, pp. 29-30. עדות זו כוללת פרטים אחרים, מעניינים ביותר, אם כי קשים לאישוש. קמינסקי כתב שיזי גרסברג (Grasberg) שימש מתווך במגעים בין קבוצה של יהודים הרוצים להילחם לבין "צבא המולדת". כבר בשנים 1940-1941 פנה אליו אותו גרסברג בקריאה לקבל נשק והוראות. טדאוש קוושניבסקי (Kwaśniewski) היה אמור ליצור קשר בין האי"ל לבין המשרד להסברה ולתעמולה. הראשונה שהצביעה על עדות חשובה מאין כמוה זו הייתה רותה סאקובסקה (Sakowska, *Biuro Informacji*, pp. 146-147). מצד שני, מעדותה של אשתו של גרסברג עולה, שהוא רצה לארגן ולצרף לשורות האי"ל קבוצת "צופים" פולנים, אולם נתקל בהתנגדות מצד אנליבץ', שנתן את הסכמתו להצטרפות "צופים" פולנים לארגון רק כפרטים. לאחר עזיבתו את הגטו, שכן אחד הבסיסים של האי"ל בדירתו של גרסברג ברח' פאנסקה 5 (Pańska), שהושכרה בסיועו של קמינסקי ("No przecież jestem! Rozmowa z Lubą Gewisar" in: A. Grupińska, *Ciągle po kole: Rozmowy z żołnierzami getta warszawskiego* [Warszawa, 2000], pp. 158-160).

נציגי האי"ל, שהיה אז בשלבי הקמתו, להגיע לגורמים מוסמכים במחתרת הפולנית, באוגוסט 1942, הסתיים בלא כלום; השליחים מהגטו גיששו באפלה, ואיש לא התייחס אליהם ברצינות. עובדה זו קיבלה אישוש בחקירה שיזם וולינסקי מאוחר יותר.²³³

הצלחת הניסיון לשיתוף פעולה באוקטובר 1942 הושפעה באופן מכריע גם מעמדתו של ראש המחלקה היהודית של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", אשר קיבל עליו לאלתר לנהל את הפרשה. כבר ב-3 בנובמבר 1942 חיבר הנ"ל מכתב, ובו טיעונים בעד סיוע ליהודים. הוא פירט את הצהרות הנאמנות המלאה לפולין במחתרת מצד נציגי הוועד היהודי הלאומי (Żydowski Komitet Narodowy – ŻKN), שהוקם לפי בקשתו של הצד הפולני, ואת נכונותם לפתוח במערכה בגטאות ולהצטרף ליחידות פרטיזניות. להערכתו, התייחסות חיובית להצהרות אלה הייתה בהחלט במקום, ויצרה אפשרות לתעד "בצורה חד-משמעית ונטולת כל ספקות את העמדה הפולנית כלפי פעולות ההשמדה שביצעו הגרמנים ביהודים אזרחי המדינה הפולנית". מתן סיוע ליהודים, ונטילת אחריות לניהולו של מבצע סיוע כזה, הוגדרו כ"עובדה בעלת משמעות פוליטית נכבדה, שתבוא לידי ביטוי במיוחד בסיום המלחמה". כן טען שהכפפת הכוח היהודי תוכל לשמש את האינטרס הלאומי הפולני, ולהוציא את היהודים ממעגל ההשפעה הקומוניסטית – במיוחד לאור העובדה שהיהודים התייחסו אל הקומוניסטים בעוינות משום שהמפלגות היהודיות נרדפו תחת השלטון הסובייטי.²³⁴ לבסוף, וולינסקי טען גם ש"היחס החיובי להצהרותיו של 'הוועד היהודי הלאומי' אינו מטיל, ולא יטיל על שלטונות פולין שום חובות מיוחדות ואחרות, מלבד אלו שכבר הוגדרו על ידי הממשלה הפולנית".²³⁵

ב-9 בנובמבר 1942, העביר וולינסקי את ההצהרות של "הוועד הלאומי היהודי" לשלטונות האזרחיים והצבאיים. "הוועד" ביקש נשק, ביקש להיות מוכר כנציג האוכלוסייה היהודית, והצהיר על נאמנותו לשלטונות האזרחיים והצבאיים הפולניים.²³⁶ יומיים לאחר מכן שיבח גנרל רובצקי את רצון היהודים לפתוח במאבק, והמליץ להם להתארגן בצוותי לחימה של חמישיות. וולינסקי העביר את תשובת הדלגטורה בעל פה בסוף נובמבר 1942.²³⁷

לדעת קורבונסקי, ראש הנהגת המאבק האזרחי, סימן צעד זה "אקט היסטורי של התחברות המחתרת היהודית עם תנועת המחתרת הפולנית, והדרך שבה נעשה הדבר ביטאה את נאמנותם

233. ראו מסמך מס' 29.

234. בעדותו הנוגעת לכיבוש הסובייטי של וילנה, שנמסרה באוקטובר 1941 עבור הארכיון המחתרתי של גטו וארשה "עונג שבת", מספר וילנר בעיקר על הקשיים הכלכליים, ולא דווקא הפוליטיים, בפעילות "השומר הצעיר" לאחר תפיסת העיר בידי הצבא האדום. A. Żbikowski (ed.), *Archiwum. Ringelbluma*, vol. 3: "Relacje z kresów" (Warszawa, 2000), pp. 433-442, 438-439.

235. ראו מסמך מס' 7.

236. AAN, DR, 202/XV-2, Pismo bez tytułu, 3. XI. 1943, k. 76.

237. AAN, AK, 203/III-139, Przegląd działalności, p.1.

של היהודים למדינה הפולנית".²³⁸ ועדיין, נשאלת השאלה, האם לאחר הקמת "הוועד הלאומי היהודי" והאי"ל, נהפכו ארגונים אלה מאליהם לחלק מהמדינה הפולנית במחתרת וחבריהם זכו באזרחות פולנית? התשובה איננה חד-משמעית, וקשה שלא להסכים לדעתו של ההיסטוריון סטולה, בדבר אופיים המעורפל של היחסים בין האי"ל לבין "צבא המולדת".²³⁹ ההיסטוריונים חלוקים בדעותיהם בנושא זה. צ'סלאב מדייצ'יק (Madajczyk), הטוען שהמדינה הפולנית במחתרת הייתה ארגון לאומי, כותב: "לא מצאתי בהיסטוריוגרפיה היהודית שום הצהרת הצטרפות למדינה הפולנית במחתרת. המחתרת היהודית מתוארת שם כישות נפרדת, הקיימת בזכות עצמה. כשמצאו עצמם נתונים לאיום, שמו היהודים את יהבם על המחתרת היהודית ולא על הפולנית, אם כי ציפו לסיוע מהפולנים".²⁴⁰ טומאש צ'מבוש (Strzembosz), לעומתו, רואה את הבעיה בצורה שונה. לדעתו, אזרחי המדינה הפולנית במחתרת "הצטרפו באופן פעיל לעבודה המחתרתית, עבדו באחד הארגונים או התאים הקשורים למחתרת, הכירו בסמכותה והיו מוכנים לסור למרותה... גם אלה שהיו קשורים למחתרת בקשר רגשי וגילו לה נאמנות אזרחית, תמכו בה מבחינה חומרית והיו מוכנים להקריב קורבנות למען בנייתה מחדש של פולין חופשית, נחשבו לאזרחים פולנים... הייתה זו בראש ובראשונה מדינה של פולנים, אם כי גם בלורוסים ויהודים רבים היו מעורבים בעבודתה, ובמידה פחות מזו – האוקראינים. הייתה זו מדינה 'פולנית' מיוחדת".²⁴¹

בטקסט אחר מתייחס צ'מבוש לארגונים צבאיים יהודיים בווארשה, כמשתייכים למדינה הפולנית במחתרת: "...הם עומדים בתנאים לאזרחותם. הציבור היהודי בהמוניו, הסיעות הפוליטיות והמחתרת המזוינת, ובראשם האי"ל, ו'הארגון הצבאי היהודי' (אצ"ו) (ŻZW) [של הבית"רים], שיתפו פעולה עם 'צבא המולדת', ואפילו קיבלו ממנו נשק בכמות מוגבלת". צ'מבוש גם מפנה את תשומת הלב לעובדה חשובה: "אזרחות של המדינה הפולנית במחתרת לא הייתה זהה למעמד של אזרח המדינה הפולנית".²⁴²

238. Korboński, *Polskie Państwo*, p 128.

239. Stoła, *Nadzieja*, p. 121.

240. Cz. Madajczyk, "Państwo Podziemne w okupowanej Polsce" in: W. Wrzesiński, *Państwo w polskiej myśli politycznej* (Wrocław-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988), pp. 182-183.

241. Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna*, pp. 53-54.

242. T. Strzembosz, "Polskie Państwo Podziemne na Wileńszczyźnie w latach 1939-1944" in: P. Niwiński, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie* (Gdańsk, 2004), pp. 11-12. עמדה דומה הוצגה על ידי יאנוש מרשלץ במאמרו: "trwanie", עם זה, במקום אחר הוא מציין שהסוגיה מורכבת בהרבה, משום שארגונים יהודיים המשיכו לשמור על קשרים ולקיימם עם משמר העם והמפלגה הקומוניסטית הפולנית, שנלחמו במדינה הפולנית במחתרת. (ראו דיון בתוך: "Polskie Państwo Podziemne: Nadzieje i Rzeczywistość", שם, עמ' 41).

למעשה, הדברים לא היו כה מובנים מאליהם. קשה עוד יותר להשיב על השאלה האם לאחר ההכרה בארגוני המחתרת היהודיים קיבלה המדינה הפולנית במחתרת אחריות לאזרחיה היהודים של הרפובליקה. דבר אחד ודאי: היחסים בין "צבא המולדת" לאי"ל מעולם לא היו, ולא יכלו להיות, יחסי שותפות. ליהודים חסרי האונים לא היה כל ערך עבור "צבא המולדת" ולא היו להם שום יתרונות פוליטיים, לפחות בקנה מידה ארצי. לנוכח השמדתם, יזמו היהודים את שיתוף הפעולה עם הפולנים, בניגוד למוסד לסיוע ליהודים, שהקמתו הייתה פרי יוזמתם של נציגי סיעות פוליטיות מסוימות – עובדה שאינה זוכה דיה להבלטה בהיסטוריוגרפיה הפולנית.²⁴³ מחקרה של פרקרובה כולל קביעה לאקונית שפעילי תנועת "הצופים" הפולנים "נטלו חלק" בעיצוב קשרים אלה. אפילו חוקר בעל שיעור קומה כמו שצ'מבוש חוזר על הדעה שוולינסקי הגיע לנציגי המחתרת היהודית בגטו.²⁴⁴ יש לציין גם, שהצורך לפתוח מיד במאבק מזוין היה מנוגד לאסטרטגיה ארוכת הטווח של המדינה במחתרת. היהודים הם שהיו בסכנת השמדה והיו מעוניינים במגעים עם הפולנים, ואילו עבור הצד הפולני היו מגעים אלה מאולצים, וכפי שיתברר בהמשך גם בעייתיים למדי.

הדילמות הכרוכות בחימושו של האי"ל

הבעיה העיקרית הייתה המחסור בנשק. עוד לפני קשירת קשרי העבודה עם "צבא המולדת", נרכשו כמה אקדחים ורימונים באמצעות "משמר העם". באחד מהם נעשה שימוש בהתנקשות במפקד המשטרה היהודית בגטו וארשה, יוזף שרינסקי (Szeryński).²⁴⁵ מאגר נשק צנוע זה התדלדל לגמרי בתוך זמן קצר, הקומוניסטים היהודים בגטו וארשה לא יכלו לעשות דבר

243. בזיכרונותיו של טדאוש בור-קומורובסקי מצויה הטענה שהיה זה "צבא המולדת" שחיפש בלא הועיל שותפים בקרב החוגים היהודיים. לאחר התייעצות במפקדת הוועד המרכזי של "צבא המולדת", נשלח "וואצלאב" אל הגטו. הוא מסר ש"צבא המולדת" "מוכן להושיט סיוע ליהודים, לתת להם נשק ותחמושת, ולתאם את פעולותיו שלו, שנוהלו מבחוץ, עם התנגדות היהודים בתוך הגטו; אולם המנהיגים היהודים דחו את ההצעה (Bór-Komorowski, *Armia Podziemna*, pp. 99-100). ישראל גוטמן חולק בצורה עניינית על התיאור הזה (Gutman, *Walka*, pp. 226-227). כנראה שלא במקרה מתייחסים היסטוריונים פולנים לעדות זו רק לעתים רחוקות מאוד. על סמך התכתבותו עם וולינסקי (יוני 1981), מנסה ההיסטוריון האמריקני ריצ'רד לוקס להוכיח את סבירותה של הגרסה של מפקד "צבא המולדת" (Lukas, *Zapomniane*, pp. 221-222).

244. Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna*, p. 146. אפילו כאשר צוין הקשר הסיבתי, נקטה גישה פשטנית. הדוגמה האופיינית למגמה זו היא עמדתו של אירנק-אוסמקי: "מ-1939 עד לסתיו 1942 נקטו היהודים עמדה סבילה, לא חשבו על התנגדות חמושה, ולא התכוננו לכך." "צבא המולדת" לא היה בסיס לעסוק בנושא הכשרה צבאית של יהודים" (Iranek-Osmecki, *Kto ratuje*, p. 147).

245. Gutman, *Walka*, p. 209. בדין וחשבון שהועבר על ידי צוקרמן ללונדון לא נחשפו זהויות המתווכים. נטען רק ש"קיבלנו מחברינו בשכונה הארית חמישה אקדחים ושמונה רימונים" (SSP, kolekcja, no.).
33. Powstanie i rozwój ŻOB: Załącznik do sprawozdania ŻKN z 24. V. 1944, k. 12.

לשנות את המצב, וגם ההשתדלויות של ה"בונד" אצל החוגים הסוציאליסטיים לא נשאו פרי. מאוחר יותר התקבל המתכון להכנת בקבוקי תבערה.²⁴⁶ הגוף היחיד שהיה מסוגל לתת לאי"ל סיוע צבאי משמעותי, היה "צבא המולדת". המסמך המהימן ביותר בעניין זה הוא דין וחשבון של וולנסקי, לפיו בדצמבר 1942 הוצעו לאי"ל עשרה אקדחים וכמות קטנה של תחמושת. אף שהנשק היה במצב טכני ירוד,²⁴⁷ נראה שניתן לאי"ל כבר בסוף נובמבר 1942, משום שבפגישה שארגן וולנסקי בין פיינר לוילנר, קבלו שני הנציגים היהודים שהנשק שבידם אינו מאפשר ארגון התנגדות מזוינת. הם תבעו סיוע ברכישת נשק, והקצאת מדריכים במקצועות צבאיים לאי"ל. וולנסקי תמך תמיכה מלאה בדרישות אלה.²⁴⁸

גם הממשלה הגולה בלונדון גילתה עניין בחימוש האי"ל. במברק שנשלח ב-17 בדצמבר 1942 אל המפקד העליון של "צבא המולדת", נשאל רובצקי אם אמת הדבר שבקשת הנציג היהודי "ברזובסקי" (פיינר) "להקצות נשק ליהודים בארץ [בפולין]" נענתה בסירוב.²⁴⁹ זו הייתה תגובה על קובלנה בעניין שהועברה ללונדון באמצעות קארסקי. לאור הנאמר לעיל, תשובתו של רובצקי מפתיעה מבחינות רבות: "יהודים מקבוצות שונות, גם קומוניסטים, באים אלינו בבקשה לנשק, כאילו היו לנו מחסנים מלאים. נתתי להם כמה אקדחים לניסיון, אבל אינני בטוח אם ישתמשו בהם בכלל. לא אתן יותר נשק, כי, כפי שאתם יודעים, אין לנו, ואנו מחכים למשלוח". באותה הזדמנות שאל רובצקי גם על ערוץ התקשורת בין יהודים לממשלה בלונדון.²⁵⁰ רוגזו של רובצקי, מפקד "צבא המולדת", תמוה, משום שקודם לכן הביע קורת רוח מרצונם של היהודים לפתוח בהתנגדות מזוינת בגטו וארשה, ואף ידע מה הם הרכבם ומטרותיהם של האי"ל ושל "הוועד היהודי הלאומי". רובצקי התמצא גם בפרטי שליחותו של קארסקי, והוא היה המקור למידע על דרישות היהודים בתחום הנשק.²⁵¹

246. D. Blatman, *For Our Freedom and Yours: The Jewish Labor Bund in Poland, 1939-1949* (London, 2001), p. 107 (בעברית: למען חרותנו וחרותכם). דעה אחרת מובעת בתוך: Dunin-

Wąsowicz, *Polski ruch socjalistyczny*, p. 228.

247. ראו מסמך מס' 29.

248. AAN, DR, 202/XV-2, Pismo "Wacława", 3. XIII. 1942, k. 81-83.

249. Centrala do gen. Roweckiego: Zamiar podporządkowania BIP-u Delegaturze Rządu in: AKD, vol. 6, p. 277.

250. Gen. Rowecki do Centrali: *Zawiadomienie o przekazaniu Żydom broni*, שם, עמ' 282.

251. קארסקי הזהיר שיעביר את הבקשה רק לאחר שיחה עם גנרל רובצקי. את פרטי שיחותי גילה קארסקי בשיחה שצוטטה לעיל עם קוזלובסקי (Kozłowski). הוא טען שהקשר עם "גרוט" התקיים בתיווך מקוביץקי (Makowiecki) וז'פצקי (Rzepecki). השני השתתף בשיחה הזאת. רובצקי הביע כביכול פליאה על כך שהפוליטיקאים היהודים המקיימים מגעים אתו החליטו להתערב אצל שיקורסקי מאחורי גבו. הוא הודה ששמע על הכנות להתנגדות בגטו, ולפיכך הקציב ליהודים כמות מסוימת של נשק. הסיבה לאספקה הדלה הייתה, כך טען, רזרבות עצמיות קטנות (אפילו חברי "צבא המולדת" נאלצו להשיג נשק בכוחות עצמם), וכן סוגיות עקרוניות: לכל פעולה מזוינת תחת

האם בהשפעת ההשתדלויות בלונדון אכן הועבר ליהודים משלוח נשק נוסף? לפי דין וחשבון של וולנסקי, לפני 18 בינואר 1943 קיבל האי"ל עשרה אקדחים נוספים, מתוכן להכנת בקבוקי תבערה, והנחיות בתחום הפעילות הצבאית.²⁵² אולם למידע זה אין אישור במקורות היהודיים.²⁵³ לפי רובצקי, אי היכולת להיענות ליהודים נבעה מסיבות אובייקטיביות. בהתחשב באתגרים שעמדו בפני "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" פוטנציאל הנשק של "צבא המולדת" במחוז וארשה היה צנוע למדי,²⁵⁴ וזו הייתה הסיבה לכמות הסמלית של נשק שהועברה לאי"ל.

הערכת המצב הפוליטי בגטו וארשה

אין ספק שחימוש האי"ל היה החלטה פוליטית. בכל האמור בשיקולים פוליטיים, סיוע מרחיק לכת ליהודים נחשב לצעד חיובי ביותר (במיוחד בהקשר הבין לאומי); גם שיקולים הומניטריים הטו את הכף לזכות מתן סיוע. נגד הסיוע היו שיקולים טקטיים ופסיכולוגיים, וכאלה שנבעו מהשקפות עולם. כזכור, הגורם המשמעותי ביותר היה הסתירה בין התוכניות של האי"ל, שנבעו מהאיום הממשמש לחיסולה הפיזי של שארית יהודי וארשה, לבין האסטרטגיה ארוכת הטווח של המחתרת הפולנית, לפיה יינקטו פעולות צבאיות רק בנסיבות נוחות. כמו כן, כבר דובר על ההשלכות החמורות של הטענה בדבר "בגידת" היהודים בשטחי המזרח שבשליטת ברית המועצות.

אולם המרחק וחוסר האמון נבעו באותה מידה גם מעמדתן האמביוולנטית של הרפובליקה הפולנית ושל נציגותה הפוליטית בפולין כלפי אזרחיה היהודים. לא רק הימין הקיצוני ייחס לציבור היהודי באופן גורף עמדות אנטי-פולניות; יתרה מזו, גם הראייה הסטריאוטיפית שייחסה ליהודים היעדר כל מיומנויות צבאיות מילאה כאן תפקיד נכבד, בנוסף על אמונתם של החוגים הצבאיים כי היהודים אדישים לשירות הצבאי.²⁵⁵ בדיווחים שזרמו לסניפי השדה

פיקודו הייתה חייבת להיות משמעות ספציפית. ל"מרידה" בגטו, שלדעתו תדוכא תוך כמה שעות, לא נודעה משמעות שכזו. עם זה, הבטיח שהפקודה מלונדון תבוצע. קארסקי העביר את בקשת היהודים לשיקורסקי, אולם לא התעניין בהמשך העניין (... "Niespełniona misja").

252. ראו: מסמך מס. 29.

253. ראו: Gutman, *Żydzi warszawscy*, p. 406.

254. ב-1 בספטמבר 1942 עמדו לרשות מרחב וארשה של "צבא המולדת" כמויות הנשק הבאות: 39 מקלעים, 54 מכונות ירייה, 1069 רובים, 7,600 רימוני יד. הכמויות המקבילות ב-1 במארס 1943 היו כדלקמן: 25, 62, 1182, 1099, 11,007. בנוסף היו גם 51 אקדחים אוטומטיים (T. Strzembosz, *Akcje*)²⁵⁵, p. 112 (*zbrojne*), אולם מרבית הנשק לא היה שמיש, משום שלא תוחזק כיאות.

255. להערכת אנשי מפקדה, לפני 1939 היו המגויסים היהודים היסוד הגרוע והירוד ביותר בצבא. מסלול הקידום נסגר בפניהם למעשה, ולא רק בשל כך. בבתי ספר לנגדים נקבעו להם מכסות מצומצמות ביותר. בנוסף, אף שהדבר לא נקבע בחוק, קריירה של קצין לא התאפשרה למעשה בלא המרת דת. מרבית הקצינים ממוצא יהודי באו מחוגי הלגינרים, והיו מאוגדים ב"איגוד יהודים משתתפי

של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת", הודגשו הן הפסיביות הבלתי מובנת של היהודים הנרצחים, הן האיום שנשקף לפולנים מצד היהודים שנמלטו מהגטו, והן נטייתם של היהודים לקומוניזם. טענות אלה חיזקו את החשדות שהגטאות, ובמיוחד גטו וארשה, מהווים חוליות מהותיות של המחתרת הקומוניסטית, ושיש לחשוש מפני הקומוניזם היהודי בפולין הכבושה.²⁵⁶

סוגיה זו ראויה לדיון מעמיק יותר. במידה מסוימת, ראיית היהודים כבעלי ברית "טבעיים" של הקומוניזם הייתה מוצדקת. צודקת פרקובה בטענתה כי "במחתרת הפולנית גילו רק הקומוניסטים עמדות פרו-סובייטיות, והם לא היו היחידים שמילאו תפקיד מרכזי במחתרת היהודית".²⁵⁷ על כן טקסטים רבים שפורסמו בעיתונות המחתרית של המפלגות היהודיות בגטו וארשה, שהיו עם הזמן לחלק מן האי"ל, דרה בהם ההתלהבות מברית המועצות בכפיפה אחת עם האדישות לגורלה של פולין. לדעת פרקובה, קשה להפריז בהשפעה שנודעה למצב דברים זה על המגעים שהתנהלו בהמשך בין המחתרת היהודית לבין הוועד המרכזי של "צבא המולדת";²⁵⁸ אולם נראה שטענה זו נחרצת מדי. אין ספק שלאחר כליאתם בגטאות איבדו היהודים בהדרגה קשר עם המציאות הפוליטית הפולנית ומכורח הנסיבות התמקדו במצבם, אם כי אפיון זה אינו חל על כולם. קשה גם להכחיש את דבר קיומם של הלכי רוח פרו-סובייטים בקרב שכבות מסוימות של האוכלוסייה היהודית. הן מהנימה והן מהתוכן של המאמרים שמביאה פרקובה, עולה שהשיח הפוליטי בגטו וארשה לא תאם את מטרותיה וערכיה של המחתרת הפולנית. חלק מההצהרות, החולקות שבחים להסכם ריבנטרופ-מולוטוב ומתעלמות לגמרי מהאינטרס הפולני, היו עלולות להיתפס כבגידה ולאשש את אמיתותם של סטריאוטיפים אנטי-יהודיים. אלא שהשאלה הנשאלת היא, אם מדובר במוטיבים מרכזיים.

מן הראוי לשאול גם אם הגיע מידע בנושא זה לוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת", ומה היה טיבו של המידע שהתקבל. התיעוד ששרד מהמחלקה היהודית ב"צבא המולדת" מצביע על כך שההוראות שניתנו לה לא היו לנתח את המצב הפוליטי בגטאות, אלא לרכז תיעוד בנושא השמדת היהודים. משימת המעקב אחרי הלכי הרוח של הציבור

T. Gąsowski, *Pod sztandarami Orła Białego: Kwestia żydowska*. "מערכות על עצמאות פולין". w *Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej* (Kraków, 2002), pp. 19-20. ראו גם:

T. A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)* (Toruń, 1997), pp. 157-158.

Jasiewicz, *Pierwsi po diable*, p. 40. ²⁵⁶

T. Prekerowa, "Podziemie żydowskie a podziemie polskie", *Odra* 1991, no. 4, p. 31. ²⁵⁷

"Eadem, Poglądy żydowskich partii politycznych na charakter wojny według prasy podziemnej .getta warszawskiego" in: Grinberg, Szapiro, *Holocaust z perspektywy półwiecza*, pp. 277-288. ²⁵⁸

חיבור זה כולל מגוון עשיר של דוגמאות לסוגיה זו.

259 היהודי הופקדה בידי תאים אחרים של הוועד המרכזי, ומאוחר יותר גם בידי הדלגטורה.²⁵⁹ הוראה המיועדת לסוכני מחלקה שתיים, שניתנה עוד לפני פרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית בקיץ 1941, מצביעה על המשקל הרב שיוחס ללמידה מקיפה של נושאים יהודיים. מהניסוחים המופיעים במסמך זה ניתן להסיק, שגישה זו נבעה במידה מסוימת מהשקפת העולם הימנית הקיצונית של מחבריו. במסמך ניתנה הנחיה להתחקות אחרי "תפקידם והשתתפותם של היהודים ברשויות השלטון הסובייטיות" בשטחי הכיבוש הסובייטי במזרח (המסמך לא שאל את אותה שאלה בנוגע לעמדות ולהתנהגות של נציגי מיעוטים אחרים), וכן אחרי תנאי החיים של האוכלוסייה היהודית. ההנחיות לשטח הגנרלגוברנמן היו מפורטות בהרבה, וביניהן הנחיות לפיקוח על כל גילוי של "פעילות יהודית", כגון מוסדות רשמיים (קהילות, מוסדות רבנות, ארגוני צדקה, משטרה), החיים הפוליטיים של האוכלוסייה היהודית, וכן "...הרשויות הסודיות של היהדות העולמית". הובעה התעניינות ערה בסוגיות כלכליות, כגון "תעשייה בניהול נאמנים ובבעלות פולנית פיקטיבית", סחר חוקי ובלתי חוקי (גם בזהב ובמטבע חוץ), בנדל"ן יהודי, וב"אשראי בריבית קצוצה". סוגיה נפרדת זכתה לניסוח "השפעת המלחמה ורדיפות חיצוניות מצד הגרמנים על מצבו הנפשי של המון היהודי". בנוסף צוין, שרצוי להתמקד בהשפעות היהדות ו"הבונים החופשיים" על ארגונים פוליטיים פולניים.²⁶⁰

ברם, המסמכים שמקורם בתאים השונים של המחותרת הפולנית מצביעים על חוסר בידע מדויק על הגיאוגרפיה הפוליטית של האוכלוסייה היהודית. המקורות גדושים בסתירות, הנובעות בחלקן מהשקפת העולם הימנית של מחבריהם ומהתמצאות לקויה. באופן כללי הודגשו הרפיון והאפתיה של תושבי הגטו, ובמפתיע נכתב מעט מאוד על החיים הפוליטיים והתרבותיים. במקרים שבהם הביעו הכותבים התעניינות בסוגיות אלה, באה זו בדמות עניין מיוחד בפעילות הקומוניסטית. אחד הדיווחים מטעם מרחב וארשה של "איגוד המאבק המזוין" כלל ידיעות על השתתפות פעילה של יהודים רבים, "בהשראת אוהדי המשטר הסובייטי", בהכנות של הקומוניסטים להשתלטות על החיים הפוליטיים, ואפילו על הפעילות בווארשה

259. סוגיה זו מצריכה ניתוח מעמיק, שבמאמר זה תקצר היריעה מלעשותו. הדבר חל במיוחד על גופי "צבא המולדת" והדלגטורה, שהוקמה במטרה להתחקות אחר הפעילות הקומוניסטית וניתוח עמדות הציבור, כגון תת-מחלקה P בחטיבת ההסברה של המשרד להסברה ולתעמולה, ובראש ובראשונה המחלקה הידועה בשם הצופן KG AK 999. תא זה הוקם במחצית הראשונה של 1941 כחלק מהמשרד להסברה ולתעמולה, ובסתיו 1941 היה כפוף ל"מדור הביטחון והמודיעין הנגדי של חטיבה II של הוועד המרכזי של "צבא המולדת". בראש עמד סטניסלב אוסטויה חרוסובסקי (Ostoja-Chrostowski). ראו: J. Marszalec, *Biuro Informacji i Propagandy*, pp. 74, 80-81; W. Grabowski (ed.), *Działalność informacyjna i propagandowa agend Polskiego Państwa Podziemnego w kwestii komunistycznej* in: W. Grabowski (ed.), *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego* (Warszawa, 2003), pp. 136, 138-141; P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza: Droga do władzy 1941-1944* (Warszawa, 2003), p. 114

260. AAN, AK 203/III-1, תוכן המידע הנאסף על ידי סוכנים, k. 8-9.

של נציג המודיעין הסובייטי, שכביכול ריכז בידיו "את כל הפעילות הפוליטית בכל שטחי פולין שתחת הכיבוש הגרמני"; אולם בהמשך אותו מסמך נקבע ש"המלאכה הפוליטית" בגטו וארשה מרוכזת בידי הג'וינט. נרשמה גם פעילותם של ה"רוויזיוניסטים" וה"בונד", שאמנם ניהל את פעילותו "בנפרד מהקומוניסטים", אבל עמדותיו תוארו כ"פרו-סובייטיות בעליל". בסיכום נטען שמרבית היהודים מייצגים אורינטציה פרו-סובייטית, ורק מיעוט זניח מתייחס בחיוב למדינה הפולנית.²⁶¹

אלא שמדיווחים אחרים מצטיירת תמונה שונה בתכלית, כגון מהדיווחים שנכתבו בתקופה שבה הייתה ההשפעה הקומוניסטית בגטו וארשה חזקה ביותר, מיד לאחר הקמת המפלגה הקומוניסטית הפולנית.²⁶² דו"ח מיוחד מאמצע מארס 1942, שאותו חיבר גוף לא מזוהה שהיה אחראי על הגזרה הקומוניסטית, מבטא את התדהמה מכך שלמרות התנאים הנוחים הייתה הפעילות הקומוניסטית חלשה, ושהלכי רוח של אהדה לקומוניזם, חרף שכחותם, לא תורגמו לפעילות מאורגנת.²⁶³ במסמך אחר מאותה תקופה נמצאה אפילו ידיעה על עוינות של תושבי הגטו כלפי ברית המועצות, בעקבות הידיעות שהגיעו לגטו וארשה על גירושים של יהודים אל תוככי ברית המועצות.²⁶⁴ אבחנה זהה כלולה בדו"ח של המשרד להסברה ולתעמולה (החתום בשם הצופן "1636A"), וממנו עולה שעל פי כמה מקורות בלתי תלויים, האהדה לקומוניסטים בגטו וארשה מוגבלת לחוגי האינטליגנציה והנוער בלבד; יתרה מזו, הלכתי רוח אלה הלכו והתמעטו בהשפעת המכות הקשות שספג הצבא האדום מידי הוורמאכט. עם זה, לכל הקביעות הללו נלוותה הטענה כי בתנאים הקיימים "לא ניתן לדבר על התהוות מחשבות פוליטיות".²⁶⁵

261. ראו מסמך מס' 3.

262. הגברה קצרת מועד של הפעילות הקומוניסטית קשורה להגעתם של פעילים מביאליסטוק לגטו וארשה. הראשון היה יוזף לבורטובסקי (Lewartowski), והשני – ותיק מלחמת האזרחים בספרד, פינקוס קארטין (Kartin), שם הצופן "אנדז'י שמידט" (Szmidi), שהונחת בפולין כחלק מקבוצת יוזמה הראשונה אשר המריאה ממוסקבה ב-27 בדצמבר 1941, כדי להקים מחדש את המפלגה הקומוניסטית. קארטין הצליח להגיע אל הגטו, שם היה אמור לעמוד בראש הארגון הצבאי המתהווה. במארס 1942, בעקבות ההבנה שהושגה בין המפלגה הקומוניסטית הפולנית לפועלי ציון-שמאל, הוקם "גוש אנטי-פאשיסטי" ואליו הצטרפו "השומר הצעיר", "דרור", ו"פועלי ציון-ימין". מעצרו של קארטין, ב-9 במאי 1942, סימן את קץ פעולתו של הגוש והחלשה רצינית של השפעת המפלגה הקומוניסטית הפולנית בגטו.

263. AAN, Antyk, 228/24-6, Zagadnienie komunizmu na terenie getta warszawskiego, 12. III. 1942.

264. AAN, Antyk, 228/24-6, Meldunki i opracowania dotyczące położenia Żydów: Getto, 4. IV. 1942.

265. AAN, AK, 203/vii-63, Raport w sprawie działalności komunistów w Polsce, 18. IV. 1942, k. 7. ראו גם: AŽIH, Varia okupacyjne, 230/196, Raport w sprawie "K", 18. IV. 1942, k. 45.

גם בדיווחים ששלחו לצד הארי חברי המפלגה הקומוניסטית הפולנית שהתגוררו בגטו, ושככל הנראה הועברו לידי הדלגטורה, נעשה ניסיון להמעיט בחשיבות השפעותיהם של הקומוניסטים. אחרי "מבצע אפריל" 1942,²⁶⁶ כאשר הפצת פרסומים מחתרתיים יהודיים ופולניים דעכה לזמן מה, נרשמה עלייה בפעילות התעמולתית של המפלגה הקומוניסטית הפולנית. עם זה נקבע, שלנוכח ההשפעה שנודעה ל"בונד" ולסוציאליסטים בקרב תושבי הגטו, לא ניתן לסמוך על הצלחה בתחום זה.²⁶⁷

סתירות אלה בהערכות מצריכות מחקר נוסף. השאלה, האם נבעו מגורמים אידיאולוגיים או מחוסר התמצאות במציאות הפוליטית של הגטו, נשאת פתוחה. בנוסף, יש לשאוף להגיע לתיאור מהימן של הפעילות הקומוניסטית בגטו וארשה; ככלות הכול, בתקופת השלטון הקומוניסטי בפולין עברה סוגיה זו תהליך של מיתולוגיזציה מיוחדת במינה.

אלא שבדיווח של רובצקי ללונדון אנו מוצאים את ההשקפה על השפעות קומוניסטיות חזקות בקרב היהודים, השפעות שהעמיקו עקב פערים חברתיים עמוקים: "סממן זה בולט במיוחד בגטו וארשה, שהוא מרכז העבודה הקומוניסטית ומפלט לשליחים סובייטים". לטענה זו התלוותה המסקנה שמקורות המגמה הפרו-סובייטית אינם נעוצים בסוגיות האידיאולוגיות, אלא באמונה בניצחונה של ברית המועצות. הלכי רוח פרו-סובייטים (לא רק בקרב ארגונים מרקסיסטיים, אלא גם בארגונים ציוניים) תוארו כנובעים מאותם מקורות, כמו הלכי הרוח של הציבור הפולני, והיו אמורים לתפוס מקום משני מול הלכי רוח פרו-בריטיים ופרו-אמריקניים.²⁶⁸ הערכה זו לא הפריעה לרובצקי להגיע לקביעה ש"מבצע K ינחל בלא ספק הצלחה בקרב היהודים".²⁶⁹ הערכות כמעט זהות הופיעו בדו"חות של תאי הדלגטורה.²⁷⁰

266. בלילה שבין 17 ל-18 באפריל 1942, נרצחו בגטו וארשה 18 איש על בסיס רשימות שמיות. המעשה היה אמור להיות פעולת תגמול על פעילות מחתרתית ותעמולתית בגטו.

267. AAN, DR, 202/II-28, Raport "Lilki", 13. V. 1942, k. 45; *ibid.*, Raport "Lilki", 19. V. 1942, k. 46. מחבר הדו"חות האלה היה חבר המפלגה הסוציאליסטית, אדם שצ'יגילסקי (Szczygielski).

268. AAN, AK, 203/I-16, Meldunek no. 99, c. 21. I. 1942, k. 370.

269. שם, 203/I-17, K. Meldunek no. 140, Raport specjalny: Akcja Sowieckich komunistów w Polsce: Cele i zadania.

270. ראו שם, 202/II-6, Raport sytuacyjny za okres of 15. VIII do 15. XI. 1941, k. 117. בדו"ח אחר נכללים הדברים הבאים: "השכבות המרוששות ביותר של הציבור הזה [יהודים – ד"ל] עליהן נפל כל עולו של הטרור הגרמני, נטו תחילה לכיוון רוסיה, בה ראו את הצלתן היחידה. במקרה זה נופלת האשמה על הבורגנות היהודית, אשר תחילה הייתה משופעת במזומנים, והצלחה להסתדר טוב יחסית בהשוואה לשכבות הרחבות של הציבור היהודי. האופורטוניזם שלה היה הסיבה להתהוותם של הלכי רוח פרו-סובייטים וקומוניסטיים... עם כניסת רוסיה למלחמה נגד הגרמנים, גברו הלכי הרוח הפרו-קומוניסטים בקרב הציבור היהודי במידה משמעותית, והקיפו במיוחד את הנוער ושכבה מסוימת של אינטליגנציה". SSP, A3.1.1.13.5A, Sytuacja ogólna za czas do września 1939 do) (10. V. 1942, k. 40).

בהקשר זה מן הראוי להתעכב על הסוגיה המסתורית והבלתי פתירה של שהותו של קצין המודיעין הסובייטי בגטו וארשה.²⁷¹ רובצקי עסק בסוגיה זו בשני דיווחים שנשלחו ללונדון בסתיו 1942, ובדיווח שנשלח בראשית 1943.²⁷² קשה להצביע בצורה חד-משמעית על מקורם של הגילויים הללו, אולם אין ספק שמדובר במקור מהימן, מכיוון שהסוגיה זכתה להתייחסות רצינית.²⁷³ האזכור האחרון של הסוגיה מצוי בדיווח שנשלח ללונדון סמוך לתחילתו של "הגירוש הגדול" בווארשה, שם נכתב כי הגטו אינו מייצג כוח מאורגן, אלא "מהווה אכסניה לארגונים פוליטיים, מאחר ששוהים בו שליחים פוליטיים וצבאיים סובייטים, מודפסים בו פרסומים מפלגתיים ויוצאים מתוכו ניתוחים פוליטיים שונים, פרי עטם של פעילים מסתתרים".²⁷⁴ גירוש יהודי וארשה פגע קשות בפעילות הקומוניסטית בגטו – התפתחות שצוינה על ידי המודיעין של "צבא המולדת".²⁷⁵ לדעתו של ההיסטוריון פיוטר וורובל (Wróbel), בהתחשב בנסיבות אובייקטיביות, כגון הגישה הקלה יחסית לשטח הגטו, או הקלות שבה היה ניתן לנהל בו

271. סוגיה זו נחקרה על ידי פאבל וורובל. P. Wróbel, "Wokół problemu rezydentury NKWD w getcie. warszawskim", *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2005, no. 2 (8) בנוסף, זן המחבר גם בתגובות על ידיעות אלה, שבאו מלונדון. בספרו של גונטארצ'יק (Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza*) אין שום התייחסות לסוגיה זו.

272. המידע הראשון כלול בדו"ח מודיעין מ-6 בספטמבר 1941. מהדו"ח עולה שקצין הנ.ק.וו.ד., רב רסן קלבוב (Klebow), שהגיע לווארשה במחצית השנייה של אוגוסט 1941 כדי ליצור קשר עם "איגוד המאבק המזוין", "הסתתר בגטו, משם הוא חידש את הקשרים הישנים באמצעות יהודים". הנתונים המפורטים על פעילותו כלולים בדו"ח מ-7 באוקטובר 1941. לפי הדו"ח ניסה הקצין, הנקרא הפעם קולונל גלבוב (Glebow), להקים אגודות ידידות עם ברית המועצות, לנהל תעמולה למען פתיחה מיידית של מערכה פרטיזנית וחבלנית, וכן להפיץ ידיעות על שיתוף הפעולה שלו עם "איגוד המאבק המזוין" (AKD, vol. 2, p. 55; *ibid.*, vol. 6, pp. 206-207).

273. הדיווח הראשון הידוע לנו, העוסק בקצין הנ.ק.וו.ד. גלבוב, חובר רק ב-13 באוקטובר 1941 (AAN, Antyk, 228/17-6, Meldunki dotyczące polskiego ruchu robotniczego, 1940-1944, vol. 1, k. 3). מה שמכונה "הארכיון של אנטיק" (Antyk), שהתגלה בווארשה באוקטובר 1956 ובינואר 1957, לא היה אלא ארכיון ארגון מודיעין בשם הצופן "Blok" (גוש), שהוקם כבר ב-1939. בראשו עמד הנריק גלאס, שעבד לפני המלחמה ב"מכון לחקר הקומוניזם", ומטרתו הייתה חדירה אל חוגי השמאל. מדובר בגוף עצמאי לגמרי, אף שמומן מתקציב המדינה, ששיתף פעולה עם מחלקה שתיים של הוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת", ומאוחר יותר עם גופים דומים שהוקמו במסגרת נציגות הממשלה. (Marszalec, *Działalność informacyjna*, pp. 148-150). טדאוש חצ'ווק (Chciuk) מאשר את הסברה, שמקור המידע על גלבוב היה גלאס. חצ'ווק מזכיר שבתחילת 1942 למד מגלאס על קיום הדו"ח העוסק בשהותם של שני שליחים רוסים בגטו וארשה (Celt, *Raport z podziemia*, p. 94).

274. SPP, MSW, teka 15, Ocena sytuacji w ruchu komunistycznym, lipiec 1942, k. 8.

275. כבר ערב "המבצע הגדול", מסרה מחלקתו של "קורווט" (Korwet) על הנחייה מטעם המפלגה הקומוניסטית הפולנית, המורה על הקפאת המגעים עם הגטו למשך שבועיים-שלושה (AAN,

פעילות מחתרית (בהשוואה לצד הארי), לא ניתן להוציא מכלל אפשרות שהסיפור על שליח הנ.ק.וו.ד באמת יסודו.²⁷⁶ עם זה, את המידע הזה יש לבחון בהקשר של דיווחים אחרים בדבר הפעילות הקומוניסטית בגטו. בדיווח האחרון של רובצקי, בו נזכר קצין הנ.ק.וו.ד, ישנן גם ידיעות דמיוניות על הסכם כביכול בין הקומוניסטים הפולנים לקומוניסטים הגרמנים. אלה האחרונים היו אמורים להתחייב לספק לפולנים נשק וסיוע בהדרכה ובטכנולוגיה, ומשלוחי הנשק והתחמושת היו אמורים להיות מאוחסנים בגטו וארשה.²⁷⁷

סנסציונית עוד יותר היא הידיעה במברק רדיו ששלח "גרוט" ארבעה חודשים קודם לכן, בדבר הפוטנציאל הקרבי של הקומוניסטים בגטו וארשה: "גטו וארשה בולט באופי המיוחד של העבודה שם; נאספה כמות גדולה יחסית של נשק (יותר מ-30 מכונות ירייה, 2,000 רובים, רימונים). הגטו אמור לספק כוחות לוחמים המורכבים מחברי פלוגות העבודה היהודים לשעבר".²⁷⁸ בהתחשב במצבו האמיתי של החימוש בגטו, ניתן בהחלט לטעון שהמידע שעמד לרשות הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לא היה אמין במיוחד.

ההחלטות שהתקבלו בחוגי ההנהגה של המחותרת הפולנית הושפעו גם מהערכות בדבר עמדותיה של האוכלוסייה היהודית כלפי הפולנים. בדיווחי הדלגטורה צוין שהיהודים חוששים מהאנטישמיות הפולנית ו"מאשימים את הפולנים בהשתלטות על הרכוש היהודי, בהיעדר סימפתיה מספקת, ולעתים גם בניצול מצבם האומלל". עם זה נקבע, ש"הקובלנות המוצדקות כלפי אותם פולנים המפיקים רווחים ממצב היהודים, מופנות לעתים קרובות כלפי כל הציבור הפולני". את הלכי הרוח הללו מעצימה התעמולה של היסודות "האורתודוקסים והקומוניסטים". עם זה הודגש, שלמרות תחושת הבדידות מתעניינים היהודים במתרחש מחוץ לחומות הגטו, קוראים עיתונות פולנית, חפצים בעצמאותה של פולין, וממתינים לקריאה אל הציבור הפולני "שכל הפוגע ביהודים אזרחי פולין נחשב למשתף פעולה עם הגרמנים".²⁷⁹ במקומות אחרים דובר על כך ששנאת היהודים לפולנים עזה יותר משנאתם לגרמנים, והיו גם ידיעות על איומים לרצוח פולנים, לאחר בואם של הבולשביקים.²⁸⁰

מקור מודיעיני אחר (mikrofilm 423, raport w sprawie "K" za okres 20. VI-20. VII. 1942, k. 60

מסר שגלבו עזב את הגטו.

276. Wróbel, *Wokół problemu*, p. 215.

277. AAN, AK, 203/I-16, meldunek no. 99, c, 21. I. 1942, k. 370.

278. SPP, A.3.2.2., Meldunki komendanta 1942-1944, Radiogram "Rakonia" no. 80 A i B (wysłany 10. XII. 1941, odczytany 21. IX. 1941, k. 71 (SOO, 3.2.1.), מידע זה מופיע שוב בדו"ח אחר (Meldunki komendanta 1940-1944, Zestawienie ugrupowań politycznych i odpowiednich im organizacji wojskowych, Oparte na raportach komendanta Organizacji Wojskowej ZWZ do

(dnia 1. X. 1941, k. 86

279. AAN, DR, 202/II-6, Raport sytuacyjny za okres od 15. XI. 1941 do 1. VI. 1942, k. 212.

280. שם, 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, no. 1, 5. I. 1943, k. 32.

ביקורת על היהודים מופיעה במרבית המסמכים העוסקים בהלכי הרוח בגטו וארשה, במיוחד המסמכים שמקורם בדלגטורה. היוצאים מכלל זה היו הדיווחים שמקורם בחוגי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, בהם צוין שמלבד תקופת המרידות הלאומיות בפולין "מעולם לא הרגישו היהודים כה 'פולנים' כמו בשעה זו. השנאה היהודית לגרמנים ולעוזריהם... הולמת בצורה מעוררת מחשבה את אמונתם העמוקה במדינה הפולנית".²⁸¹

דימוי הבורחים היהודים מהגטאות במסמכי המחתרת הפולנית

בבואנו לדון בגישתו של הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לאי"ל, שהיה אז בשלבי הקמתו, איננו יכולים להתעלם מהמצב הכללי בפולין בתקופה שבין אביב לסתיו 1942. כבר מתחילת הכיבוש הגרמני נהפכה העבריינות לאחד הפגעים הגדולים ביותר באזורי השדה בפולין. הפגע השני לבש דמות של תנועת פרטיזנים סובייטים, שחבריה גויסו מבין שורות הבורחים מהמחנות, משרידי הצבא האדום שהצליחו לפרוץ את המצור הגרמני, מצנחנים ומצטרפים מקרב האוכלוסייה המקומית; תנועה זו התפתחה בעיקר בשטחי המזרח (אזור וילנה), ובאביב 1942 באזור לובלין. מנקודת המבט של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", היוותה פעילות זו סכנה רצינית לא רק במישור הפוליטי (גידול בתעמולה הקומוניסטית, פעילויות שלא תאמו את האינטרס הלאומי הפולני), אלא גם תרמה לעלייה הן בפשיעה הפנים-פולנית והן בדיכוי של האוכלוסייה הפולנית בידי הגרמנים.²⁸²

כאשר היהודים שנמלטו מהגרמנים החלו להגיע ליערות, באביב וקיץ 1942, נרשם הדבר מיד וקיבל פרשנות בניתוח שחובר בסוף 1942 באזור לובלין, בפרק על "מצב הביטחון של האוכלוסייה בנפות המרחב – פריעת חוק וחבלה". במסמך זה צוין הקשר הסיבתי בין העלייה בפריעת החוק לבין רדיפת היהודים, ונקבע שבמהומות מעורבים "פולנים, בולשביקים ויהודים".²⁸³ בדיווח אחר של הדלגטורה מאותה תקופה, צוין גם המרכיב האידיאולוגי: "בנפות ראדזין (Radzyń), יאנוב (Janów), ופולאבי (Puławy) פועלים בשורות היחידות הפרטיזניות של הקומוניסטים יהודים במספרים גדלים והולכים. הם מפרסמים כרוזים ועלונים קומוניסטים, מארגנים תאי נ.ק.וו.ד., ומקיימים משפטי שדה פוליטיים".²⁸⁴ בינואר 1943 נקבע ש"היהודים במרחב לובלין נרצחו כמעט לגמרי. חלקם מסתתרים ביערות ומארגנים כנופיות שודדים".²⁸⁵

281. שם, 202/II-28, Sprawozdanie "Lilki", 13. V. 1942, k. 45.

282. בנושא זה ראו: A. Puławski, "Postrzeżenie żydowskich oddziałów partyzanckim przez Armię Krajową i Delegaturę Rządu na Kraj", *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2003, no. 2(4), pp. 271-300.

283. AAN, DR, 202/II-11, Ludność Okręgu Lubelskiego: Jej nastroje i stosunki narodowościowe, k. 219.

284. שם, 202/I-31, Sprawozdanie o sytuacji w kraju w okresie 26. III-10. X. 1942, k. 229.

285. שם, 202/II-11, Kwartalne sprawozdanie sytuacyjne za IV kwartał 1942, 2. I. 1942, k. 245.

ידיעות מדאיגות כאלה זרמו גם ממרחב וילנה ונובוגרוד. נביא כאן אפיון של אותן קבוצות של יהודים ששרדו²⁸⁶ ביערות רודניצקי (Rudnicki) ונאליבוקי (Naliboki), כמו שהוא מופיע בדיווח של הנציגות המחוזית באוקטובר 1942: "לצד קבוצות פרטיזניות סדירות, פועלות גם כנופיות רבות של יהודים מהערים והכפרים, הפוגעות באוכלוסייה המקומית; בכנופיות אלה ניתן למצוא גם לא מעט שבויי מלחמה סובייטים לשעבר. הכנופיות עוסקות בגזל ובשוד, תוקפות אחוזות ורוצחות את בעליהן. כ-60% מחבריהן הם יהודים שברחו מגטאות, ואיכרים ושבויי מלחמה בולשביקים המשוטטים באזור. הכנופיות מונות בין 20 ל-30 איש כל אחת, ומטילות את מוראן על האוכלוסייה המקומית. הכנופיות היהודיות ידועות במיוחד באכזריותן".²⁸⁷ בסדרת דיווחים הקרויים "פרו ממוריה" (Pro memoria), שהכין המשרד להסברה ולתעמולה של הדלגטורה סמוך לפרוץ המרד בגטו וארשה, נמצאה לצד המידע על האי"ל גם הקביעה הבאה: "בשטחי המזרח מסתתרים ביערות יהודים רבים וחלקם מצטרפים לקבוצות חבלה בולשביקיות".²⁸⁸ אולם בסך הכול לא זכה מוטיב זה להבלטה מיוחדת בסוג זה של דיווחים. הערכות דומות ניתן למצוא במסמכים רבים אחרים של המחתרת מאותה תקופה. ההיסטוריון שמואל קרקובסקי טוען, שהצטרפותם של יהודים ליחידות קומוניסטיות לא נבעה מאידיאולוגיה, אלא מן הרצון לשרוד – הם סמכו על כך שיקבלו סיוע בחימוש והגנה מן האוכלוסייה האזרחית המסתתרת ביערות.²⁸⁹ במסמכים של המחתרת הפולנית הודגשה החשיבות של זרימת יהודים אל בין שורות הפרטיזנים הקומוניסטים, בלי להיכנס לשאלת מניעיהם. על רקע זה בולטת רק חוות דעתו של יאן קארסקי, שבתיאורו את הרכבן של יחידות הפרטיזנקה הסובייטיות טען שעם חבריהן נמנים גם צעירים יהודים, אף כי לא רבים במספרם, אשר "לאחר שברחו מהגטאות הצטרפו ליחידות אלה מתוך חשש מפני עבודות כפייה או מוות".²⁹⁰

אין פירוש הדבר שחוגי המחתרת הפולנית לא היו מודעים לאיומים מצד תנועת הפרטיזנים הסובייטית או מהקומוניסטים;²⁹¹ ואולם הבעיה העיקרית, לדעתי, אינה נעוצה ביהודים

286. היחידה הפרטיזנית הראשונה באזור נובוגרוד הייתה קבוצה שהוקמה בסתיו 1941 על ידי האחים ביילסקי, ומטרתה הייתה הגנה על היהודים.

287. שם, 202/I-32, Raport terenowy z Wilna Delegatury Rządu Polskiego RP na Kraj do Rządu Polskiego w Londynie, מצוטט מתוך: M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Polskiego w Londynie*, k. 212
Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944 (Warszawa, 1993), p. 218

288. AAN, DR, 202/I-33, Pro memoria o sytuacji w kraju w okresie 25. II do 24. III. 1943, k. 4

289. S. Krakowski, "Podziemie polskie a Żydzi w latach drugiej wojny światowej", *Biuletyn ŻIH*, 2000, no. 2, p. 179

290. SPP, A3.1.2.1.3.2, Raport polityczny krajowy, kwiecień 1943, k. 161

291. גם המודיעין של "הכוחות הלאומיים המזוינים" (NSZ) ציין זאת, כאשר מסר שהפרטיזנים הסובייטים "שוחטים יהודים" באזור לובלין, במייכוב (Miechów) ובסביבות ברסט ליטובסקי (Brest Litowski).

שחיפשו מחסה ביערות, שקשרו קשרים עם קבוצות קומוניסטיות מזוינות, אלא בכך שיהודים מסתתרים קושרו אך ורק עם פעילות זו. עובדה זו לא יכלה שלא להשפיע על הדימוי של האי"ל.

עליית מדרגה במגעים בין המחותרת הפולנית למחותרת היהודית

מהדברים שנאמרו לעיל עולה, שלא היה קל להגיע להכרעה בדילמה אם יש לשאוף לחימוש המחותרת בגטו וארשה. השינוי הקיצוני ביחס אל האי"ל חל רק לאחר הקרבות בגטו, בין 18 ל-22 בינואר 1943. בסוף ינואר העביר "צבא המולדת" לאי"ל 50 אקדחים עם תחמושת, כ-80 ק"ג של חומר לייצור בקבוקי תבערה ורימונים אחדים.²⁹² בהשוואה למצב הקודם מדובר בסיוע משמעותי, שבלעדי לא ניתן לדמיין הכנות למערכה יעילה. העברת משלוח נשק כה משמעותי מעידה על כך ש"צבא המולדת" התגבר על ההסתיוגויות שחש ביחס למחותרת היהודית בגטו וארשה – התפתחות שיש לרשום לזכות הנריק וולינסקי והממונים עליו במשרד להסברה ולתעמולה.

לנוכח הסתירות המתגלות במקורות קשה מאוד לשחזר את אופן הברחת הארסנל הזה לגטו. בדיווחו על כך כותב רב סרן יוזף פשני (Pszenny) שיחידתו סיפקה 40 אקדחים, תחמושת לאקדחים, רובים ורימונים דרך חומת הגטו מצד רחוב אוקופובה (Okopowa) ובית הקברות של פובונסקי (Powązki), בנוכחות ראש המטה של מרחב וארשה, ומפקד החבלה וההטעיה (KD) של וארשה;²⁹³ אולם מסמך מקורי אחר מצביע על כך שהייתה זו המחלקה של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית ע"ש ירוסלב דומברובסקי (Dąbrowski).²⁹⁴ אין להוציא מכלל אפשרות – אף שאלה השערות בלבד – שהעובדה שמימות כאלה הוטלו על הסוציאליסטים הפולנים, שהיו להם קשרים מסורתיים עם ה"בונד", נבעה מן הרצון לצמצם ככל הניתן את מספר האנשים שהובאו בסוד העניין. ייתכן גם שהיו חששות שלחימוש היהודים יהיו הדים לא רצויים בשורות "צבא המולדת". לדעת וולינסקי, אפילו חלק מאלה שעליהם הוטלו המשימות ב"גזרה היהודית", עשו זאת בלא חשק, ונאבקו להתגבר על דעותיהם הקדומות.²⁹⁵

הסיבה כביכול הייתה יחסם החייתי של הפרטיזנים היהודים לאוכלוסייה המקומית, וכן העובדה שהיהודים "התגלו כחברים רעים לנשק, שאי אפשר לסמוך עליהם, וכפחדנים שלא היו מסוגלים להילחם". לדעת מחבר הדו"ח, לא מדובר בסיבות אמיתיות. הוא הציע גם להעלות את מודעותם של הגופים המקומיים למקרים מסוג זה ולמסירת פרטים בנושא (AIPN, AK, 28, Raport specjalny).
(sygnowany kryptonimem Wr, 16. XII. 1942, k. 8)

292. ראו מסמך מס' 29.

293. SPP, B.I. 36/20, Relacja Józefa Pszennego. מועד המבצע שנוי במחלוקת – פברואר או מארס 1942.

294. Dunin-Wąsowicz, *Polski ruch socjalistyczny*.

295. גם וולינסקי מזכיר את העובדה הזו (ראו מסמך מס' 29).

בהקשר זה יש לציין שחוות דעתו של המודיעין הנגדי לא הייתה נטולת חשיבות. ב-11 בפברואר 1943 דיווח סגן בולסלב נאנובסקי (Nanowski), ראש מחלקת המשטרה של המודיעין הנגדי של מדור שתיים של מפקדת מרחב וארשה, כדלקמן: "נראה ששארית היהודים בגטו מתכוונת לארגן התנגדות במקרה של חידוש פעולת החיסול. מסע איסוף כספים לרכישת נשק מתארגן כדי לקדם מטרה זו... לדעתי, פעולה זו עלולה לגרום לדלדול בכמות הנשק האיכותי מעבר לחומות הגטו ולגרום בעקיפין להעברת הנשק לידי הגרמנים. לא ניתן לסמוך על התנגדות מצד היהודים שתצדיק העברת נשק לידיהם. הקורבנות מבין הגרמנים לא יהיו שווי ערך לנשק, והתנגדות היהודים לא תצדיק אפילו אזכור על כבוד יהודי פולין".²⁹⁶ דברים אלה מצביעים על כך שמחברם לא היה מודע כלל למגעים בין "צבא המולדת" לבין האי"ל.

האם זה היה משלוח הנשק האחרון ממחסני "צבא המולדת" לגטו? ב-31 בינואר 1943 שלחה המועצה לסיוע ליהודים – זיגוטה – מזכר לנציג הממשלה, בו הדגישה את המשמעות הפוליטית של התנגדות היהודים לחיסולם מנקודת הראות של היהודים עצמם, של הציבור הפולני, של דעת הקהל הבין לאומית ושל הגרמנים. לדעת החתומים על המסמך, המחסור בנשק היה הסיבה לאי ההתנגדות במהלך "הגירוש הגדול" בווארשה בקיץ 1942, ואילו בעזרת הנשק צומצם היקף הרצח בגירוש ינואר 1943. משום כך "הכרחי לצייד את האוכלוסייה היהודית בכמות מספקת של נשק". הוחלט לפנות לגורמים צבאיים "בדרישה נחרצת" בנושא זה, ולתמוך "בדרישות המוצדקות לחלוטין של האי"ל. קריאה דומה הופנתה גם לקבוצות המיוצגות בזיגוטה, שהתבקשו להפגין סולידריות עם האי"ל ולהפיץ מידע על הקרבות בגטו, בשל "המשמעות התעמולתית הגדולה שלהם".²⁹⁷ אלא שהתערבות זו לא נשאה פרי, משום שנציג הממשלה התייחס לזיגוטה כאל ארגון סוציאלי גרידא.²⁹⁸

גם האי"ל דרש מהמחתרת הפולנית לספק לו נשק. בהקשר זה נודעת משמעות למכתב בנושא זה מ-13 במארס 1943, שהופנה לשלטונות המחתרת הפולנית וחתום בשם הצופן "קלאצקי" (Kalacki), שעל פי היסטוריונים יהודים היה שמו המחתרתי של מרדכי אנילביץ'. מחבר המכתב, שנוסח בחריפות, דרש מהצד הפולני להמשיך ולספק למחתרת היהודית נשק, וקבל על כך שבשל מחסור בתחמושת רק 36 מבין 49 האקדחים שהתקבלו ראויים לשימוש. להערכתו, הספקת נשק בלא תחמושת מעידה על היעדר רצון טוב ועל גישה אנטי-יהודית מהצד הפולני.²⁹⁹

296. ראו מסמך מס' 10.

297. מזכר "המועצה לסיוע ליהודים" אל נציג הממשלה, על הצורך להושיט סיוע לגטו הלוחם בווארשה, Arzyński, Balcerak, *Kryptonim*, p. 223.

298. ראו: Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 296.

299. AŻIH, Kolekcja Bernarda Marka, 627, List komendanta ŻOB, 13. III. 1943. "קלאצקי" (Kalacki) מקורו כנראה בעיוות של שם הצופן של אנילביץ', "מלאכי". המסמך פורסם בתוך: Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, pp. 221-223. בגרסה ראשונה של ספרו, ייחס

מסמכים פולניים מקוריים אחדים מאשרים את הסברה ש"צבא המולדת" סיפק לאי"ל כמויות משמעותיות של נשק. בספרות המחקר מופיעים נתונים משני דיווחים, הנבדלים משמעותית זה מזה, שנכתבו על ידי ראש מטה מרחב וארשה של "צבא המולדת", סטניסלב ובר (Weber), (בשמו המחתרתי Chirurg). לפי הדיווח הראשון, משנת 1948, במשלוח הראשון הועברו לגטו 500 רימונים, 50 אקדחים, מכונת ירייה אחת, 30 ק"ג של חומר נפץ פלסטי ושלוש ערכות של פצצות עם מנגנון שעון. במשלוחים הבאים הועברו בין היתר 120 ק"ג של חומר נפץ מתוצרת עצמית.³⁰⁰ לפי הגרסה השנייה של הדיווח, משנת 1961, קיבל האי"ל כמויות גדולות יותר של נשק.³⁰¹ בהתחשב בעובדה ששני הדיווחים כוללים אי דיוקים רבים, יש להתייחס אליהם בחשדנות הראויה.

מסמך מהימן הרבה יותר היא עדותו של וולנסקי, וממנה עולה שליהודים הועברו אך ורק נשק קצר קנה, רימונים וחומר נפץ. את הקביעה הזו מאששים שני מקורות יהודיים. מחיבור "המרד והקמת הארגון היהודי הלוחם", שנשלח ללונדון באפריל 1944, עולה ש"בסיס החימוש של האי"ל היה מורכב ממשלוח גדול של נשק משלטונות הצבא, שכלל אקדחים, רימונים וחומרי נפץ. הכסף שהתקבל שימש לרכישת עוד כמות של אקדחים ותחמושת".³⁰² במכתבו אל מפקד "צבא המולדת" מנובמבר 1943, כלל יצחק צוקרמן גם דברי תודה על 59 אקדחים, 50 רימונים וחומרי נפץ.³⁰³ מכתבים אחרים מצביעים על כך שלרשות האי"ל לא עמד נשק ממוכן.³⁰⁴

מרק את המסמך ל"ניציג לא מזוהה של האי"ל" (B. Mark, *Powstanie w getcie warszawskim na tle "ruch oporu w Polsce: Geneza i przebieg"* (Warszawa, 1953), pp. 131-132). אדולף ברמן פרסם מסמך זה ב-6 באפריל 1953, בשבועון הישראלי "שמאל", על סמך התיאור שבידו. המסמך הנידון זמין בתרגום לאנגלית בפרסומים פופולריים של מסמכים העוסקים בשואה. ראו, למשל: Y. Arad, I. Gutman, A. Margalit (eds.), *Documents on the Holocaust* (Jerusalem, 1999), pp. 305-306 (בעברית: השואה בתיעוד).

300. St. Weber, "Ghetto Uprising", 18. V. 1948, *SPP*, kolekcja no. 33, אולם נשאלת השאלה, אם עדותו של ובר שימשה בסיס עבור העורכים של *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 3: *Armia Krajowa* (Warszawa-Londyn, 1999), p. 327 הראשון לארגון היהודי הלוחם היה אמור לכלול 70 אקדחים, 500 רימונים, 15 ק"ג של חומר לייצור בקבוקי תבערה, ואילו המשלוח השני כלל תת-מקלע, אקדח אוטומטי, 20 אקדחים, 100 רימונים. ראו גם: W. Bartoszewski, "Po obu stronach muru", in: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, p. 48. 301. מכונת ירייה קלה אחת, שני תת-מקלעים, 10 רובים ו-50 אקדחים (Iranek-Osmecki, *Kto ratuje*, pp. 150-151).

302. *SPP*, kolekcja, no. 33, Załącznik J. do sprawozdania ŻKN: Powstanie i rozwój ŻOB, k. 12.

303. שם, 3.1.1.13.4, "Do Pana Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju".

304. מרק אדלמן טוען שבכל הגטו היה אקדח אוטומטי אחד ובין עשרה לעשרים רובים (M. Edelman, "Getto walczy", in: W. Bartoszewski, M. Edelman, *Żydzi Warszawy 1939-1943* (Lublin, 1993), p. 153).

אריה וילנר ניהל משא ומתן להספקת נשק גם עם המפלגה הקומוניסטית הפולנית, בין היתר עם ולדיסלב גומולקה, אבל קיבל רק משלוח של נפצים לרימונים.³⁰⁵ דבר זה מעיד על היכולת האמיתיות של המחותרת הקומוניסטית באותה תקופה. קרוב לוודאי שהמודיעין הנגדי של "צבא המולדת" ידע על מגעים אלה, אם כי אין לכך הוכחות, וכי נודעה להם השפעה על ההערכות על אודות המחותרת היהודית.

מסמכי המחותרת הפולנית אינם מזכירים כלל את יחס "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" לגוף השני של המחותרת היהודית בגטו וארשה – "הארגון הצבאי היהודי", שהוקם על ידי ציונים רוויזיוניסטים. בשל הבדלים רעיוניים ושאלות אישיות, מצא עצמו ארגון זה, שכמעט לא נחקר על ידי היסטוריונים, מחוץ למסגרת של האי"ל, בלא ייצוג בוועד הלאומי היהודי, ולפיכך לא הייתה לו גישה לגופי "צבא המולדת". ידוע לנו כי ל"איגוד הצבאי היהודי" היו קשרים עם חברי שני ארגונים פולניים מחותרתיים קטנים – "צוות הביטחון" (Kadra Bezpieczeństwa)³⁰⁶ ו"פעולת עצמאות עממית פולנית" (Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa),³⁰⁷ – וכן עם אישים שלא השתייכו למחותרת. הבעיה היא שמידע זה מקורו בעיקר מעדויות שלאחר המלחמה, שמהימנותן מוטלת בספק,³⁰⁸ ושמהברייהם מתגאים

305. ולדיסלב גומולקה (Gomułka) כותב על הפגישה עם וילנר בזיכרונויו. ציטוט נרחבות בתוך: B. Temekin-Bermanowa, *Dziennik z podziemia* (A. Grupańska, P. Szapiro – eds., Warszawa, 2000), pp. 231-232.

306. "צוות הביטחון" (KB) שהוקם בראשית 1940, היה המשך של הארגון הצבאי (Organizacja Wojskowa), ומשום כך השתמשו בשם כפול. ביולי 1942 [הוא] הוכפף לצבא המולדת, ובנובמבר 1943 [הוא] שולב בתוך "גיס הביטחון" (Korpus Bezpieczeństwa – KB). הכינוי "צוות הביטחון" נותר בשימוש עד לאפריל 1944 (*Ilustrowany przewodnik po Polsce Podziemnej 1939-1945*) A.K. Kunert, [Warszawa, 1970], pp. 68-73. בטקסטים המוקדשים למרד גטו וארשה מופיע השם "גיס הביטחון" (ראו, למשל: Mark, *Walka i zagłada*, p. 86; Strzembosz, *Akcje zbrojne*, pp. 208-209).

307. PLAN היה ארגון שהיה קשור ל"סיעה הדמוקרטית", שחוסל כמעט לחלוטין בינואר 1940. הוא הוקם מחדש בתחילת 1941. (W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939-1940* [Warszawa, 1970], pp. 68-73).

308. הערה זו מתייחסת קודם כול לגיס הביטחון (KB). מסוף שנות הארבעים, מופיעות בעדויות של חברים לשעבר בארגון זה ידיעות על קשירת קשרים ארגוניים עם הרוויזיוניסטים בסתיו 1939, כביכול על בסיס היכרויות ישנות בין אנשי צבא פולנים ויהודים. ידיעות אלה שימשו בסיס לספר מאת העיתונאי הישראלי חיים לור ([Tel Aviv, 1967] *Muranowska 7*), אשר השריש זיוף היסטורי הנוגע לארגון הצבאי היהודי. ניתוח זהיר של עדויות אלה (חלקם הגדול נמצא ב-*AŻIH*), וכן של המסמכים של שירות הביטחון הקומוניסטי, השמורים ב-*AIPN*, מעידים לא רק על מהימנותם המפוקפקת של ה"עדים", אלא גם על הניתוב, החלקי לפחות, של חשיפות אלה לישראל (אני דן בסוגיה זו במקום אחר). מזיכרונו של דוד וודווינסקי, ממנהיגי בית"ר בגטו וארשה, עולה שבדומה לאי"ל, הוקם הארגון הלוחם של הרוויזיוניסטים בסתיו 1942 (*And We are not Saved* [London, 1964], p. 79).

בכך שבזכות תיווכם רכש "הארגון הצבאי היהודי" כמות רצינית של אמצעי לחימה, לרבות נשק אוטומטי.³⁰⁹ בשל מגבלות המקום במאמר זה, אינני מנתח כאן מסמכים אלה, ורק מצביע על חוסר עניין תמוה מצד המחלקה לעניינים יהודיים וגופי מחוז וארשה של "צבא המולדת" בעובדת קיומו של "הארגון הצבאי היהודי".³¹⁰

קשה להבין את הסתייגותם של "גורמים בני סמכא" מהרוויזיוניסטים, בהתחשב בעובדה שבמחצית השנייה של שנות השלושים העניקו הן משרד החוץ הפולני והן חוגים בצבא את תמיכתם לאוהדי זאב ז'בוטינסקי.³¹¹ ייתכן שהפסקת המגעים עם הרוויזיוניסטים נבעה פשוט מכך שמנהיגיהם עזבו את פולין עם פרוץ המלחמה, ואין גם להוציא מכלל אפשרות שכבר בראשית הכיבוש יצרו כמה חברים מסניף בית"ר בווארשה קשרים עם אחד מארגוני המחתרת הפולניים הרבים. אולם לא ידוע בוודאות על הקשרים בין המחתרת הפולנית לבין "הארגון הצבאי היהודי", ובדיווחים מגטו וארשה לא נזכרה כלל הפעילות הצבאית של הרוויזיוניסטים, אפילו לאחר "הגירוש הגדול". אין פירוש הדבר ש"הארגון הצבאי היהודי" לא ביקש ליצור קשרים עם נציגי המחתרת הפולנית.³¹² ברם, לפולנים שאליהם הצליחו חברי "הארגון הצבאי היהודי" להגיע, לא הייתה גישה לוועד המרכזי או לארגוני "צבא המולדת" במחוז וארשה, או מה שגרוע מכך, אותם פולנים לא נחשבו נאמנים מנקודת מבטם של הגורמים הללו. הראיה לכך שטיעון זה אינו משולל בסיס הוא המקרה של יאנוש קטלינג-שמליי (Kettling-Szemley), הידוע בשמותיו המחתרתיים "Janusz" ו-"Arpad", פעיל מחתרת, ש"הארגון הצבאי היהודי" קשר איתו קשרים, כנראה בסוף 1942 או בתחילת 1943. כבר בפגישה הראשונה התבקש האיש לאפשר ל"ארגון הצבאי היהודי" מגעים עם "גורמים בני סמכא" ולקבל עליו את תפקיד דובר "הארגון הצבאי היהודי" במפקדה של "צבא המולדת". לרוע המזל, למרות היכרותו את חוגי המשרד להסברה ולתעמולה, נידונה שליחות זו לכישלון מראש, משום שבית הדין הצבאי

309. ידוע לא מהיום ש"הארגון הצבאי היהודי" היה חמוש טוב יותר מהאי"ל. מאגר הנשק שלהם, בבית דירות ברח' מורנובסקה (Muranowska) 7 תואר על ידי רינגלבלום (ראו, למשל: Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie*, p. 126). עם זה, אין בנמצא שום עדות מהימנה הכוללת מידע בנושא חימוש שנרכש ממקורות פולניים (ראו: S. Krakowski, "Stosunek sił w powstaniu w getcie (warszawskim)", *Biuletyn ŻIH*, 1967, no. 62, p. 31).

310. דעה כזו הובעה אצל: S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne: Przewodnik po Podziemiu z lat 1939-1945* [b.m.w.] (1986), p. 128.

311. זאת, בשל התוכנית שעליה הכריז ז'בוטינסקי ב-1936, לפיה היו 750,000 יהודים אמורים להגר מפולין במשך עשר שנים. לא זו בלבד שהרוויזיוניסטים ניהלו שיחות עם פוליטיקאים פולנים, אלא שגם קיבלו סיוע כספי וארגוני בהכשרת יחידות לוחמות, שהיו אמורות להילחם בארץ ישראל. ראו: W. T. Drymmer, "Zagnienie żydowskie w Polsce w latach 1935-1939", *Zeszyty Historyczne*, 1968, no. 13.

312. לדעתו של ישראל גוטמן, העובדה ש"הארגון הצבאי היהודי" ניסה בעצמו לקשור קשרים עם המחתרת הפולנית הייתה אחת הסיבות לניתוק המגעים עם האי"ל (Gutman, *Żydzi warszawscy*, p. 399).

המיוחד הוציא נגדו פסק דין.³¹³ עם זה, דווקא בשל התערבותו של קטלינג במשרד להסברה ולתעמולה, נודע על קיומו של "הארגון הצבאי היהודי", על היכולת הצבאית שלו ועל כוונותיו לקשור קשרים עם "צבא המולדת".³¹⁴ הדי פעילותו של קטלינג הגיעו גם לוולינסקי, אולם לא

313. יאנוש קטלינג-שמליי, בעל שמות הצופן "ערפד", ו"יאנוש", היה מפקד קבוצת לוחמים שפעלה כחלק מ"יחידת חבלה צבאית" שרודמייעצ'ה (Śródmieście) של "צבא המולדת". לפי עדותו, מדצמבר 1942 ואילך נהג להיפגש עם מנהיגי "הארגון הצבאי היהודי", שחיפשו ללא הועיל קשר עם גופי המחתרת הפולנית. הם הביעו נכונות להכפיף את ארגונם, הצהירו על נאמנות מלאה וביקשו לרכוש נשק. "ערפד" הבטיח לטפל בניין (AŻIH, Relacje, 301/4469, Relacja Janusza Cezarego Kettlinga-) בסוף ספטמבר 1942 פתח בית הדין הצבאי המיוחד בחקירה נגדו, על סמך חשדות המאשימות אותו בהלשנות לגסטאפו נגד המערכת של העיתון המחתרתי (*Z dnia na dzień* במהלך החקירה הסתבר שקטלינג, שהתחזה במאוס 1942 לסוכן גסטאפו, הטיל טרור ושדד 60,000 זלוטי מ"זייפני דולרים יהודים". בשל כך נענש בנויפה מבית הדין האזרחי (עובדה זו אוששה על ידי י"י מקובייצקי), והמעשה הוגדר כלא-אתי. לא נגזרו עונשים אחרים.) (AAN, AK, 203/IX-12, Dokumenty WSS w sprawie Janusza Szemleya-Kettlinga, k. 10, 39 דעתו של מקובייצקי על קטלינג הייתה גרועה ביותר – בהערה מיוחדת הפנה אל האיש את תשומת לבו של מחלקה שתיים של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", כאדם המצוי היטב במבנה של "צבא המולדת" ובשל כך מהווה סיכון פוטנציאלי (שם, 21, 33). ב-4 בפברואר 1943 דן בית הדין המיוחד את "ערפד" לעונש מוות. גנרל "גרוט" לא אישר את גזר הדין. הדיון השני התקיים ב-24-25 במאי 1943. גם הפעם נגזר עונש מוות (שם, 41, 59-60). אין פלא אפוא שבנסיבות כאלה לא היה לקטלינג שום סיכוי לייצג את ענייני "הארגון הצבאי היהודי", אפילו אם באמת קיבל עליו את המשימה. בדיון נוסף הואשם, בין היתר, ש"במחצית הראשונה של 1943 מכר ליהודים בגטו חלק ניכר מהנשק והתחמושת שהופקדו בידי בתוקף תפקידו הרשמי. הוא שמר לעצמו – בתאונה שהדברים מיועדים למטרות הארגון – חלק ניכר מהכספים ודברי הערך שמקורם במעשי שוד וסחר בנשק". קטלינג, שלא במפתיע הכחיש את ההאשמות: "רציתי לספק את הנשק אולם דבר לא יצא מכך. סיפקתי לגטו רק כמות גדולה של בקבוקים עם חומר נפץ. את הבקבוקים ייצרתי יחד עם 'רישרד' (Ryszard). על כל בקבוק הרווחנו חמישה זלוטי" (AAN, AK, 203/X-33, Sprawa przeciwko "Januszowi" i "Ryżemu", Akt) (oskarżenia, k. 52; *ibid.*, Zeznanie "Janusza", 28. VIII. 1943, k. 37a נגד קטלינג לא הוצא אל הפועל, משום שקטלינג הצטרף ל"צבא הפולני העממי" (PAL). בעדויותיו אחרי המלחמה הגזים בערך שירותיו עבור "הארגון הצבאי היהודי". לעומת זאת, "Ryży" נורה למוות על ידי "הנהלת החבלה" (Kedyw) ב-14 באפריל 1944 (הסיפור מסופר בפרוטרוט בתוך: J. Rybicki, *Notatki szefa warszawskiego Kedywu* [Warszawa, 2003], pp. 137-148).

314. במזכר שהוכן על ידי סטניסלב מיכלובסקי (Michałowski) מהמשרד להסברה ולתעמולה, וצורף לחומר המשפטי, כלולים הדברים הבאים: "ערפד" הצליח ליצור קשר עם הגטו. ככל הנראה ישנם שם 180 יהודים צעירים המוכנים לכול ומצוידים היטב בנשק. הוא מקיים עם הקבוצה הזו קשר מסחרי, מספק נשק, כנראה בכמויות גדולות, תמורת מזומן או לחלופין תמורת פריטי לבוש. הוא טוען ששהה בשטח הגטו וראה הכנות להגנה המצויות בשלב מתקדם, למשל מרתפים מוסווים, מעברים תת-קרקעיים שונים, ובמיוחד מנהרה באורך של כמה עשרות מטרים". מיכלובסקי הודיע גם שהקבוצה הנ"ל מחפשת באמצעות קטלינג "קשר עם תיאודור" (Teodor) (13 או 15) כדי להגיע

נוצר ביניהם כל קשר.³¹⁵

זו אינה הפרשה המסתורית היחידה הקשורה ל"ארגון הצבאי היהודי". קשה שלא להבחין בעובדה שיאן קארסקי הגיע לגטו וארשה דרך המנהרה שחפרו הרוויזיוניסטים. מורה הדרך שלו היה אמור להיות חבר "הארגון הצבאי היהודי", דוד לנדאו, הידוע בשמו המחתרתי "Dudek".³¹⁶ "הארגון הצבאי היהודי" ראוי למחקר מונוגרפי מהימן, אולם עד כה לא הניב העניין הרב בארגון זה של הרוויזיוניסטים מחקר מדעי ענייני.³¹⁷

גם נושא המגעים בין "צבא המולדת" לאי"ל זכה להתייחסות מועטה בלבד בספרות המחקר, אולם ידוע לנו על מאמציהם של נציגים יהודים לקבל את הסכמת "צבא המולדת" להקמתן של קבוצות פרטיזנים, שתהיינה מסוגלות לתת מחסה ליהודים שנמלטו מגטו וארשה. וולניסקי העלה את הסוגיה לפחות שלוש פעמים בפני ממונים שונים בלי להסתיר את דעתו על הנושא. בדיווחיו על השיחות עם נציגי הוועד היהודי המתאם, בדבר הצלת "הפעילים החברתיים" השוהים בגטו וארשה, רמז וולניסקי כי האפשרות המעשית היחידה להציל אנשים במספר רב היא למצוא עבורם מחסה ביערות, במיוחד משום ש"במהלך הקרב הצפוי יתמוטט מן הסתם חומות הגטו והבסיס היחיד של הלוחמים הוא היער בלבד".³¹⁸ ב-12 בפברואר 1943 כתב וולניסקי את הדברים הבאים: "הודיעו לי שהשבוע התקבלו מצ'נסטוכובה ומזאגלמבייה דומברובסקי בקשות דחופות לסיוע. הסיוע הכרחי לפתיחת המאבק בקשר לחיסולם הצפוי

להבנה בדבר פעולות חבלה גדולות שהם רוצים לבצע בקרוב מאוד". "תיאודור" היה שם הצופן של פרנצ'ישק נייפוקולצ'יצקי (Niepokulezycki), סגן מפקד של הנהגת החבלה (Kedyw) של הוועד המרכזי של "צבא המולדת". על המסמך רשומה הערה בכתב יד (262/M) בזו הלשון: "כפי שרואים, ערפד מצא לעצמו שטח פעולה חדש – אני סבור שאדם זה נמצא על מסלול של התרסקות מוחלטת" (AAN, AK, 203/IX-12, Dokumenty WSS w sprawie Janusza Szemleja-Ketlinga, k. 51).

315. במכתבו אל ברנרד מרק (Mark), שצוטט פעמים מספר לעיל, טוען וולניסקי ש: "במהלך הכיבוש הגיעה אלי הצעתו [של קטלינג – ד"ל] ליצור עמו קשר. הדי פעילותו הגיעו אלי פעמים מספר. הקשר לא יצא אל הפועל. מהצד היהודי לא קיבלתי שום מידע על קטלינג, ואילו הצד הפולני גילה איפוק כלשהו, אשר הכריע את הכף נגד יצירת הקשר... התחמקות מקשר עם קטלינג נראית לי שגויה" (ארכיון יד ושם, 06/89, *List Henryka Wolińskiego do Bernarda Marka*, 26. III. 1957).

316. ראו גם אוטוביוגרפיה של ד' לנדאו: D. Landau, *Caged: A Story of Jewish Resistance* [b.m.w.], 2000.

317. מאמרי עיתונות העוסקים ב"ארגון הצבאי היהודי" שהופיעו בפולין, מתאפיינים בהיעדר משווע של ביקורתיות ביחס לניתוחים הקיימים, וכן בנטייה לאידיאולוגיזציה של הנושא (M. Kledzik, "Appelbaum w cieniu Anielewicz", *Rzeczpospolita*, 12. X. 2002; M. Kledzik, "Biało-czerwona opaska z gwiazdą Dawida", *Rzeczpospolita*, 12-13. III. 2005). גם ספרו של אפלבוים, שתורגם לפולנית, לוקה בניתוח לא מדעי, ובכך מעכיר עוד יותר את הנושא (M. Apfelbaum, *Dwa sztandary: Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim* [Kraków, 2003]).

318. ראו מסמך מס' 12.

של היהודים במקומות אלה. הסבירו לי ששני המקומות, צ'נסטוכובה בפרט, מאורגנים היטב ויש לצפות שהמאבק שם ינוהל ביעילות".³¹⁹ בשני המקרים התייחס וולינסקי לדיווח מוקדם יותר, אך למרבה הצער תוכנו אינו ידוע מאחר שהוא לא נמצא בארכיונים.

מאמציו של וולינסקי הוכתרו בהצלחה חלקית. מדין וחשבון שחובר במחלקת הביטחון של DSW עולה, שהתביעות שזכו לגיבוי הגיעו לדלגטורה תוך זמן קצר, ונכתב שם בין היתר: "את האנשים האיכותיים יותר, כלומר מה שקרוי האקטיבה החברתית, מתוכנן להבריח אל מעבר לחומות הגטו; בנוסף מתוכננות בריחות המוניות, שהבורחים בהן ילכו ליערות ויצטרפו לקבוצות לוחמות פולניות". נקבע גם שציפיות היהודים לסיוע מצד הציבור הפולני אינן משוללות יסוד, משום שקיימת אמונה ש"מתן סיוע כזה מועיל גם מנקודת ראות של חישוב קר של האינטרסים הפולנים, היות שהתנגדות יהודית תשמש אזהרה לגרמנים ועשויה לעכב את תוכניותיהם ביחס לפולנים".³²⁰

עוד בפברואר 1943 הוציא גנרל רובצקי פקודה שהורתה למפקדים המחוזיים של "צבא המולדת" לשתף פעולה עם המחתרת היהודית מחוץ לווארשה, באותם גטאות אשר "חפצים במאבק מזוין". מאחר שגם מסמך זה אבד, קשה להעלות השערות בדבר הרשימות המפורטות הכלולות בפקודה זו.³²¹ מדיווחו של וולינסקי עולה, שמפקדות מחוזיות של "צבא המולדת" חויבו לספק למחתרת היהודית "סיוע לפי היכולת".³²² בארכיון המכון היהודי ההיסטורי בווארשה (ŻIH) מצוי העתק פגום של פקודה אחרת של רובצקי למפקדי המחוזות של "צבא המולדת", שם נקבע בין היתר: "1) פקודתי מפברואר 1943 על מתן סיוע ליהודים הרוצים להילחם נותרה בתוקף; 2) אני מתיר הקמת יחידות מורדים יהודים מקרב יסודות בעלי גישה פטריוטית (ציונים, 'בונדאים')". אין להפעיל יחידות אלה בפעולות חבלה ופעולות פרטיזניות, אלא רק למען ההישרדות עד למועד המרד ובהכנות לקראתו". המפקדות המחוזיות היו

319. AAN, DR, 202/XV-2, Meldunek "Wacława" no. Z/21, 12. II. 1943, k. 206.

320. AAN, DR, 202/II-35, Sprawozdanie za czas od 15. XI do 15. II. 1943 Sprawa żydowska, k. 45 (מסמך מס' 11).

321. פיטר מטוסאק כותב שפקודה זו כללה הנחיה עבור מרחב וארשה של "צבא המולדת", לחסל את מחנה ההשמדה בטרבלינקה (P. Matusak, *Związek Walki Zbrojnej*, p. 124). ואולם בטקסט אחר מצטט המחבר פקודה של רובצקי (החתומה בשם הצופן "טור" – Tur), מ-27 בינואר 1943, המורה למפקד מרחב וארשה של "צבא המולדת" לקיים פעולות מודיעין על טרבלינקה עד 15 בפברואר 1943, ולשלוח מסקנות על האפשרות לבצע את פעולה ("התקפה") נגד המחנה (P. Matusak, *Wywiad*). *Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej 1939-1945* [Warszawa, 2002], p. 506. פקודה זו התייחסה ככל הנראה הן למחנה ההשמדה והן למחנה העבודה שהיה ממוקם בטרבלינקה. פעולות המודיעין המוזכרות בוצעו, אולם הפרטים שמסר מטוסאק בנוגע לשיתוף הפעולה בין "צבא המולדת" למחתרת בתוך מחנה ההשמדה אינן מהימנות.

322. ראו מסמך מס' 29.

אמורות להקצות אמצעים לשם כך, ואילו את הנשק "שנרכש עבור היחידה היהודית למטרות הגנה על ריכוזים סגורים יש לאפסן ולהקצות ליחידות בשעת חירום".³²³

המחלקה היהודית ליד הדלגטורה ומטרותיה

בסתיו 1942 קשרו נציגי הארגונים היהודיים בפולין קשרים קבועים עם נציגי היהודים בלונדון. כאן ראוי להזכיר את נסיבות הקמתה של המחלקה היהודית ליד הדלגטורה, אשר קיבלה על עצמה לשתף פעולה עם נציגי הוועד היהודי הלאומי. לאחר הקמת זיגוטה, נהפך אחד ממקימיה, ויטולד ביינקובסקי (Bieńkowski) ל"מעין מקשר בין פעילי הדלגטורה לבין זיגוטה".³²⁴ לפני המלחמה עבד ביינקובסקי כפובליציסט בעיתונות הקתולית, ומאוחר יותר היה המנהיג הבולט ביותר לצדה של זופיה קוסק (Kossak), והעורך הראשי של העיתון המחתרתי *Polska żyje*. מאוקטובר 1942 ואילך שימש ביינקובסקי ראש תא בחטיבת הביטחון של הדלגטורה.³²⁵

ב-1 בפברואר 1943 הציג ביינקובסקי את היוזמה להקים מחלקה יהודית בדלגטורה. על פי תוכניתו של ביינקובסקי, המחלקה המתוכננת הייתה אמורה לעסוק בסוגיות החורגות הרבה מעבר לארגון ההתנגדות בגטאות, ולטפל גם ב"סוגיית התכנון" – כלומר בגורלו של הרכוש היהודי שנתר לאחר "הגירוש הגדול" בקיץ 1942 בגטו וארשה, וכן בנושאים משותפים. מכאן למעשה עולה, שהמחלקה שבראשה עמד ביינקובסקי קיבלה לידיה את התיאום בנושאים היהודיים.

יש להניח שלרעיון זה היו נימוקים פוליטיים ברורים, ועל פי עדותו של ביינקובסקי: "מבנה ארגון המחלקה, שהותווה על ידי מנהל זיגוטה לפי ההמלצה של המשרד לענייני פנים, הקיף את כל תחומי העבודה של המגזר היהודי: מדיניות (פנימית ובין לאומית), ביטחון, מודיעין וסיוע סוציאלי. המפרט של כל הנושאים במגזר היהודי, אשר התקבל רשמית על ידי נציג הממשלה, נבע מ: (1) מצבו המיוחד של הציבור היהודי...; (2) היקפן המיוחד של הרדיפות הגרמניות את האוכלוסייה היהודית; (3) הקשרים הבין לאומיים המיוחדים של המגזר היהודי".³²⁶

לאחר הקמת זיגוטה, עבר מרכז הכובד של הנושאים היהודיים באופן טבעי לגופים האזרחיים של המדינה הפולנית במחתרת. אמנם אין לכך ראיות ישירות, אולם ניתן לשער שהיה בכך יותר מסתם קשרים בין זיגוטה לבין הדלגטורה בתחום הסיוע ליהודים, היינו – הפקעת הנושאים היהודיים מפיקוחו של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", ובמיוחד מידי המשרד

323. מצוטט לפי 347-348 Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, pp.

324. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 63.

325. גוף זה נועד לקיים קשר עם האסירים הפוליטיים בבתי סוהר, בתי כלא ומחנות (W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj 1940-1945* [Warszawa, 1995], p. 76).

326. *AŻIH, Relacje*, 301/5703, Relacja Witolda Bieńkowskiego, k. 6-7.

להסברה ולתעמולה.³²⁷ ככלות הכול, זו הייתה המחלקה היהודית של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", שתפקדה עד אז כחוליה המרכזית בפעולות הסיוע ליהודים, כשתיווכה במגעים בין האי"ל לבין הוועד היהודי העולמי, שפיקח על חימושו של האי"ל. חשוב לציין שוולינסקי לא הסתיר כלל את תמיכתו בדרישות היהודים, ולא עסק כלל במכלול "הסוגיה היהודית" – מטרה שביינקובסקי שאף אליה. לפי ביינקובסקי, המחלקה היהודית בדלגטורה הייתה אמורה לתרום ל"הסדרה נאותה של העניין מבחינת מחויבותם של הגורמים הממשלתיים למיעוט היהודי, ולמנוע הקמת גוף יהודי שיקבל החלטות בתחום החברתי-פילנתרופי".³²⁸ ביינקובסקי ניסח את מחשבותיו בנושא בצורה לא ברורה, ולכן קשה לעתים לרדת לעומק כוונותיו; אולם אין ספק שהוא שאף לקחת לידי את הפיקוח, ובכך גם להגביל את מרחב הפעולה של הנציגות היהודית בזיגוטה בכל הקשור בסיוע ליהודים. מהלכו בהמשך אכן מאמתים פרשנות זו של פעילותו.

הצעתו של ביינקובסקי התקבלה, אם כי לא מיד (המכתב הראשון של המחלקה היהודית בדלגטורה, שנשלח אל זיגוטה, נושא את התאריך 4 במארכ 1943³²⁹ – ראה לאטיות תפקודה של הדלגטורה. כצפוי, ביינקובסקי מונה למנהל תא של ארבעה אנשים שזה עתה הוקם, וסגנו היה ולדיסלב ברטושבסקי (Bartoszewski). גם היהודי אלפרד נורנשטיין, שהסתתר בצד הארי של וארשה, היה אמור לעבוד במחלקה, אולם הוא הוסגר לידי הגרמנים על ידי סחטנים ונרצח זמן קצר לאחר מכן. הניסיונות לשלב נציג יהודי אחר במחלקה לא חודשו, מסיבה לא ברורה. פעילותו של התא במהלך פרשת מלון פולסקי (Hotel Polski)³³⁰ שופכת אור על התנהלותו. פרקובה מזכירה בהזדמנות זו רק את העברת המידע מן המחלקה היהודית על גורלם של

327. מצד שני ידוע שנציג הממשלה, שהשתמש בפירות עבודתו, שאף באותה תקופה להשתלט על המשרד להסברה ולתעמולה, אף שלמעשה לא ידע דבר על פעילותו של גוף זה. הוא התעניין במיוחד בפיקוח על ענייני מיעוטים לאומיים. לדעתו של קארסקי, אף שנושאים אלה "צריכים להיות, כעיקרון, תחת פיקוחו של גורם אזרחי", הרי "עניין... בנושאים אלה, שליטה על הסוכנויות, קיום קשר עם הפעילים, שיתוף פעולה פוטנציאלי בגזרות מסוימות, או, במילים אחרות, כל מה שקרוי 'פוליטיקה' – את כל אלה לא ניתן לשלול מהכוחות המזוינים" (APP, A3.1.2.1.3.1, Raport polityczny krajowy.) (kwiecień 1943, k. 79-80).

328. AZIH, kolekcja Bernarda Mrka, 709, list do "Trojanowskiego", I. II. 1943, k. 14-15.

329. מעדותו של ביינקובסקי, שנגבתה במכון היהודי ההיסטורי בווארשה, עולה שהמחלקה היהודית שליד נציגות הממשלה הוקמה כביכול על ידי הנציג כבר ב-12 בספטמבר 1942. הקמתה, אם כן, קדמה לא רק להקמתה של זיגוטה, אלא גם להקמת הוועד הזמני לסיוע ליהודים (ב-27 בספטמבר 1942). למעשה, סדר הקמתם של גופים אלה היה הפוך (AZIH, Relacje, 301/5703, Relacja Witolda) (Bieńkowskiego).

330. בגטו וארשה שהתה קבוצת יהודים בעלי דרכונים של מדינות ניטרליות. בסוף 1942, או בתחילת 1943, נשלחו היהודים הללו למחנה ויטל (Vittel) בצרפת. ארגונים יהודיים, שראו כאן הזדמנות להצלה, קראו לשלוח לווארשה מסמכים של מדינות כאלה. נושא זה משך את עינם של שני משתפי

שוכני המלון, שהוסעו לכלא פביאק (Pawiak) בווארשה,³³¹ ולא מזכירה את מכתבו של ביינקובסקי שנשלח ב-5 ביולי 1943 והועבר גם לידיעתו של אוגניוש גיטרמן (Gitterman), ראש המודיעין הפוליטי של הדלגטורה, וכן לידיעת הזיגוטה. מספר הנמענים ועמדותיהם הבכירות מעידים על המשקל הרב שיוחד לפרשה. מנהל המחלקה היהודית התריע על כך שבאמצעות המודיעין של "שאניץ" (Szaniec) (ביינקובסקי התכוון כנראה למודיעין הנגדי של הכוחות הלאומיים המזוינים) וכן בעזרת "פלישות עצמיות", גילה מהי המטרה האמיתית של מבצע הוטל פולסקי. להערכתו, במסווה של סיוע ליהודים בעלי דרכונים של מדינות ניטרליות לצאת מפולין, היו אמורים לצאת למערב גם 24 משתפי פעולה יהודים של הגסטאפו, שתפקידם יהיה לנהל תעמולה אנטי-פולנית ולשכנע את דעת הקהל שהפולנים הם האחראים להשמדת היהודים. ביינקובסקי פנה למודיעין הצבאי והאזרחי לקבל אישור לידיעה, וביקש הוראות כיצד להציג את הדברים לפעילים יהודים, אשר למרות מעורבותם של משתפי הפעולה ראו את המבצע בעיניים חיוביות, ואף תבעו את תיווכה של הדלגטורה ברכישת דרכונים מזויפים.³³² לדעתו, "הערכה זו מצווה עלינו להכיר בצדקתו של חיפוש אחר כל הדרכים האפשריות להצלת חיי הציבור היהודי ההולך ונכחד".³³³ ב-16 ביולי 1943 החלה המחלקה לביטחון והמודיעין הנגדי של חטיבה שתיים של הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לגלגל את הנושא. כמה ימים לאחר מכן חיברו ביינקובסקי וגיטרמן דו"ח, ובו הדגישו את הצורך הדחוף להתייחס בכובד ראש לכל המצב, וב-24 ביולי הציגו טיוטה של מברק ללונדון בנושא זה.³³⁴ העניין נפל כאשר נחשפו הכוונות האמיתיות של הגרמנים. *Biuletyn Informacyjny* תיאר זאת כך: "מדובר במפעל תעמולתי במקצת – המשולחים היו אמורים לשמש כהכחשה חיה של ה'שקרים' בדבר טבח היהודים בפולין".³³⁵

פעולה יהודים, לולק סוסנובסקי ואדם ז'ורבין, שהחלו לסחור במסמכים כאלה. יהודים רבים, אפילו חברי המחתרת, ובהם כמה חברי האי"ל ו"הארגון הצבאי היהודי", סברו כי יוזמה זו מהימנה למדי. אנשים שקיבלו מסמכים כאלה שוכנו במלון פולסקי (Hotel Polski), ברח' דלוגה (Długa), בווארשה. תקוותיהם התגלו כתקוות שווא. הטרנספורט הראשון עזב את וארשה ב-5 ביולי 1943, והשני ב-11 ביולי. שני הטרנספורטים הופנו לברגן-בלזן, ומשם הועברו לאושוויץ. מרבית האנשים שנתרו מאחור בווארשה הועברו לכלא פאוויאק (Pawiak), שם נורו למוות ב-15 ביולי 1943.

331. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 336 (fn. 20). ולדיסלב ברטובסקי (Bartoszewski) שלח מכתבים בעניין לברמן ולפיינר.

332. ב-26 ביוני 1943 נשלח באמצעות הנציג מברק מאת דוד גוז'יק (Guzik) אל הנציגות הפולנית בקונסטנטינופול (איסטנבול), ובו בקשה לשלוח מסמכים ריקים לכתובתו במלון פולסקי (SSP), (A3.1.1.13.5A, k. 146).

333. AAN, AK 203/X-105, Sprawy wewnętrzne: Ścisłe tajne, 5. VII. 1943, k. 48-49.

334. AAN, AK 203/III-105, Sprawa wyjazdu Żydów, 21. VII. 1943, k. 41, 44-45.

335. "Koniec komedii", *Biuletyn Informacyjny*, 29. VII. 1943, no. 30.

העובדות הנ"ל מאפשרות לנו לחדד את ההבדלים בין עמדתה של המחלקה היהודית של הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לעמדת הגוף המקביל בדלגטורה. אם את וולנסקי ניתן לכנות "דובר האינטרסים היהודיים", הרי קשה לייחס תואר דומה לביינקובסקי, שהבין את המשקל הפוליטי של הסיוע ליהודים ואת הכורח להתייחס ברצינות לנציגיהם מצד המדינה הפולנית במחתרת. כנציג הרשמי של הדלגטורה בזיגוטה, היה בכל זאת ביקורתי וחשדני הרבה יותר כלפי בני שיחו היהודים. הנושאים הצבאיים נותרו באחריותו של וולנסקי, וביינקובסקי, בניגוד לוולנסקי ובדיוק כמו הממונים עליו, התנגד נחרצות לחימושם של יהודים (ראו בהמשך). משום כך מילא ביינקובסקי תפקיד כפול: מצד אחד שימש שליח בין הדלגטורה לבין הזיגוטה (השתתף בשיבותיה, תיווך בהעברת כספים, ארגן פגישות בין נציגי זיגוטה לנציג הממשלה והעביר לו מכתבים ודרישות), ומצד שני תיווך במגעים בין נציגי הוועד היהודי הלאומי לבין הדלגטורה, והעביר התכתבות בין הוועד היהודי הלאומי לבין ה"בונד" והאי"ל, אם כי לא קיים מגעים ישירים עם נציגי האי"ל. ביינקובסקי שימש גם מתווך בין השליחים שהגיעו מלונדון לבין נציגי המפלגות היהודיות,³³⁶ וסביר להניח שהפך ליועצו הקרוב ביותר של הנציג לעניינים יהודיים. מעמדו, כפי שכתב בעצמו, היה חזק: "כראש מחלקת זיגוטה זכיתי לחיבור מבני עם הנהגת המאבק האזרחי, עם מחלקת האוצר, עם נציג הממשלה, עם המפקדה הראשית של 'צבא המולדת', וכן עם כל מסלולי ההברחה (רדיו, דואר שליחים והשליחים עצמם). עובדה זו (המקרה היחיד במבנה של מנהל המדינה) מעידה על הגישה הרצינית ביותר לנושא זה. כאשר מנהיגי הסיעות וכל הפקידים המתינו שבועות לקשר רדיו עם לונדון, בתקופת המרד בגטו וארשה, אני הייתי מסוגל לשלוח הודעות משדה הקרב אפילו שבע פעמים ביום".³³⁷

מברקים כאלה, שהועברו לידי שר הפנים בלונדון, נשאו בדרך כלל את הנוסח המקובל "נא להעביר לנמען", שהיה אחד משני החברים היהודים של הממשלה הפולנית בגולה, או ארגונים יהודיים כאלה ואחרים.³³⁸ מעניינת העובדה שהמברקים היהודיים לא הופנו במישרין אל השלטונות הפולניים, וכי מצד שני, נציג הממשלה שהעביר אותם לנמענים לא ניסח שום תביעות המתייחסות לסוגיות יהודיות. בתקופה שבין ינואר לתחילת אפריל 1943, שלח הנציג שני מברקים בלבד: ב-8 בינואר 1943 הודיע על הקמתה של זיגוטה, וב-12 בפברואר 1943 הודיע על התשלומים ל"בונד".³³⁹

336. יז'י לרסקי (Lerski), בעל שם הצופן "יור" (Jur), ששהה בפולין מפברואר 1943 עד לינואר 1944, נפגש באופן רשמי עם אדולף ברמן, ככל הנראה בתיווכו של ביינקובסקי, וכן לרגל דיון בסוגיות הקשורות להגשת סיוע ליהודים בקרב פעילי המחתרת היהודית החמושה ועובדי המשרד להסברה ולתעמולה. לדעתו, מבין פעילי המחתרת היה ולדיסלב ברטושבסקי מעורב בנושאים יהודיים בצורה האינטנסיבית ביותר (J. Lerski, *Emisariusz "Jur"* [Warszawa, 1989], pp. 94, 104).

337. *AŻIH, Relacje, 301/5703, Relacja Witolda Bieńkowskiego, k. 18.*

338. *AAN, DR, 202/I-7, Depesza no. 13, k. 4; Depesze no. 39 and 53, k. 16; Depesze no. 67a-67e, k. 17; Depesza no. 70.*

339. *AAN, DR, 202/I-7, Depesze no. 10 and 44, k. 1, 11.*

המזדינה הפולנית במחתרת מול מרד גטו וארשה

המצב ערב פרוץ המרד בגטו וארשה

למעצרו של אריה וילנר, שליח האי"ל, ב-6 במארס 1943, בעת המבצע לרכישת נשק עבור הארגון, נודעה השפעה הרסנית על התפתחות האירועים בגטו. אף שוילנר לא נשבר בעת החקירה,³⁴⁰ החשש מחשיפה גרם להשהיית המגעים בין האי"ל לבין הוועד המרכזי של "צבא המולדת" לכמה שבועות. יצחק צוקרמן, יורשו של וילנר, הופיע בצד הארי של וארשה רק ב-13 באפריל 1943, לאחר שהוזעק בטלפון על ידי אירנה אדמוביץ'.³⁴¹ יומיים לאחר מכן, בתיווך אדולף ברמן, חבר הוועד היהודי הלאומי ונשיאות ארגון ז'גוטה, נפגש צוקרמן עם וולנסקי. למרבה הצער, בדיווח של וולנסקי חסרים פרטים על המגע הראשון עם נציג האי"ל, ומה שחשוב עוד יותר – חסרים פרטים מתקופת המרד בגטו. על תוכן השיחה בין השניים אנו למדים מזיכרונותיו של צוקרמן בלבד, הטוען כי במהלכה נודע לו על תוכנית "צבא המולדת", לפיה היה האי"ל אמור להשתלב בתנועת הפרטיזנים, בעוד "צבא המולדת" היה אמור לעסוק בעניינים הטכניים. ההצעות הללו נדחו הואיל ונגדו את מה שנקבע קודם לכן, מה גם ששיקולו של הצד היהודי לא הובאו בחשבון. צוקרמן דרש פגישה גם עם "גרוט", במטרה לדון בתוכניות הפולניות החדשות;³⁴² למותר לציין שלדרישה זו לא היה סיכוי.

לא ניתן לקבוע איזה סוג של הבטחות ניתנו לוילנר, וכיצד הותוותה המסגרת לשיתוף פעולה מעשי בין "צבא המולדת" לבין האי"ל. מעדותו של אנטוני כרושצ'אל (Chruściel) עולה, שערב המרד נהג ראש מפקדת מרחב וארשה של "צבא המולדת", סטניסלב ובר, להעביר את הוראותיו לנציג האי"ל.³⁴³ יוזף פשני, שנטל חלק בהכנות אלה, מוסר שהיה אמור לפרוץ לגטו "עם יחידתו דרך פרצה בחומה שהקיפה את הגטו, לנהל קרב עם אנשי הס"ס, ולאחר מכן לסגת דרך פרצה אחרת מהצד השני, כמובן בלא אבדות מצדנו. זו הייתה התוכנית המקורית, שלימים עברה שינויים רציניים כתוצאה מהערכה מחודשת של סדר כוחות האויב".³⁴⁴ גם

ליהודים נשלח ב-31 באוקטובר 1942.

340. מכלא פאוויאק עבר וילנר לרמברטוב (Rembertów), משם הצליח להעביר מידע להנריק גרובובסקי (Grabowski), שהצליח לשחרר אותו מהמחנה (H. Grabowski, "Moje spotkania z Jurkiem", in: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, pp. 315-319).

341. הסוגיה אינה ברורה די הצורך. צוקרמן כותב שהארגון היהודי הלוחם המתין ליוזמה של הצד הפולני. לעומת זאת, בפרסומים הפולניים נטען שלמרות תזכורות חוזרות ונשנות, התמהמה הארגון בשליחת נציגו לצד הארי.

342. Cukierman, *Nadmiar*, pp. 250-251.

343. מכתב מאת מפקד לשעבר של מרחב וארשה של "צבא המולדת", גנרל אנטוני כרושצ'אל (Chruściel), בעל שם הצופן "מונטר" (Monter), בנושא סיוע לגטו הלוחם, מ-25 בינואר 1958, כפי שהוא מופיע בתוך: Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, p. 272.

344. ראו מסמך מס' 30.

וולינסקי כותב על השינויים שהוכנסו בתוכנית המקורית: "כשבועיים לאחר מעצרו [של וילנר – ד"ל] קיימתי שיחה עם קונאר (Konar). נושא השיחה היה קביעת מטרות שיתוף הפעולה בין יחידותינו לבין הגטו הלוחם. המטרה הייתה להוציא מספר גדול ככל האפשר של יהודים אל מחוץ לווארשה ולפזרם – משימות שיכולתי לקבוע בכל רגע נתון".³⁴⁵ תוכנית זו תואמת הן את המאמצים מצדו של ראש המחלקה להוצאת "הפעילים החברתיים" מהגטו, והן את פקודתו של "גרוט", מ-13 במארכ 1943, שכללה הנחיות בדבר פעולות חבלה של הנהגת החבלה, ואת הקביעה שמותר להקים יחידות פרטיזנים "במקרה של איום על היסודות הפולנים, באמצעות הכחדה מכוונת או גירוש".³⁴⁶

קשה להעלות על הדעת שפיתו את וילנר באמצעות חזון של מבצעים צבאיים רציניים מצד המחותרת הפולנית. לכולם היה ברור שאפילו הופעתו של כל "צבא המולדת" מווארשה לא תציל את הגטו. ברטושבסקי טוען: "הן בחוגי הדלגטורה, הן ב'צבא המולדת' והן בעמדות המפלגות הפוליטיות, היחס לנושא המאבק של גטו וארשה היה קשור בקשר הדוק עם כלל הקונספציה של המאבק נגד הכובש, הטקטיקה ושיטת השלבים והמטרות".³⁴⁷ בתקופה זו לא ציפו לשום קרבות בווארשה, ולפי האסטרטגיה שפיתח גנרל "גרוט", אפילו במקרה של מרי כללי צריך היה לוותר על הקרב על וארשה, אם לא לגמרי אזי לפחות להגבילו למינימום.³⁴⁸ בטקסט המהווה הצהרת כוונות, שפורסם ב-*Biuletyn Informacyjny* ב-1 באפריל 1943, נמצאת בין הטיעונים בעד "מאבק מזוין מוגבל" גם הטענה הבאה: "מרד ניתן לעורר רק פעם אחת, ומרד כזה חייב להצליח. מרד לא מוצלח, ללא הכנות ובתזמון לא נכון, לא יביא אלא להטבעת הארץ בים של דם – דם שיאבד לריק – ויסתיים במותם של מיטב האנשים".³⁴⁹

באביב 1943 נדונה סוגיה זו פעמים רבות גם בחוגים סוציאליסטיים שהיו קרובים ביותר ל"בונד", אבל האפשרות להצטרף ליהודים הלוחמים נפסלה.³⁵⁰ ראוי להדגיש שוב: שיקוליהן של המחותרת הפולנית והמחותרת היהודית נבדלו בסוגיות עקרוניות. האי"ל, לדברי נציגו, החזיק "תמיד בעמדה נחושה שגורל גטו וארשה, כגורלם של כל הריכוזים היהודיים האחרים, כבר הוכרע, ושבמוקדם או במאוחר הם צפויים להשמדה מוחלטת, ולפיכך הם חפצים למות בכבוד, כלומר עם נשק ביד".³⁵¹ מטרת המחותרת הפולנית, לעומת זאת, הייתה הכנה לקראת המאבק הצפוי על עצמאותה ושלמותה הטריטוריאלית של המדינה הפולנית.

345. ראו מסמך מס' 29.

346. מצוטט לפי Szarota, *Stefan Rowecki*, p. 207.

347. p. 65. Bartoszewski, *Polska Podziemna*, ראו גם: Korboński, *Polskie Państwo*, p. 138.

348. השוו עמ': Szarota, *Stefan Rowecki*, p. 173.

349. "Akcja zbrojna? Tak — lecz ograniczona!", *Biuletyn Informacyjny*, 1. IV. 1943, no. 13.

350. Blatman, *For our Freedom*, p. 107.

פעולת יחידות צבא המולדת מתחת לחומות הגטו

לאחר פרוץ הקרבות בגטו וארשה, ערכו יחידות "צבא המולדת" כמה פעולות צבאיות ליד חומות הגטו. לפי דיווחו של אנטוני חרושצ'יל, ב-19 באפריל 1943 התקיימה בדירה ברחוב מרשלקובסקה 12 התייעצות, בהשתתפות טדאוש קומורובסקי (Komorowski), טדאוש פלציניסקי (Pelczyński), ואמיל פיילדורף (Fieldorf), ובה היה קומורובסקי אמור לברר אפשרויות סיוע לאי"ל. להפתעת הנאספים הציג מפקד מרחב וארשה תוכנית פעולה מוכנה.³⁵² את המבצע אמורה הייתה לנהל אחת היחידות הוורשאיות של הנהגת החבלה³⁵³ – יחידת הנדסה בפיקודו של רב סרן פשני. התוכנית הייתה לפוצץ את חומת הגטו – בעזרת מוקש שהוכן במיוחד למטרה זו – בקרן הרחובות בוניפראטרסקה (Bonifraterska) ושאפיז'ינסקה (Sapieżyńska), וכך לפתוח דרך לבריחת היהודים.³⁵⁴ על רצינות המשימה העידו מספר החיילים שהוקצו לה, ובראש ובראשונה מספר האקדחים האוטומטיים שהיו ברשותם. יחידתו של פשני נכנסה לפעולה באותו היום, בשעה שבע בערב. במפתיע נכחו במקום כוחות גרמניים גדולים, וניסיון הפריצה נחל כישלון חרוץ. שניים מחיילי "צבא המולדת" נהרגו בהיתקלות, אחד נפצע קשה, וכמה אחרים נפצעו קל. הפורצים לא הצליחו להגיע לחומה והמוקש פוצץ הרחק ממנה.³⁵⁵

בארכיון המחקר על פולין במחתרת בלונדון, נשמר כנראה הדיווח הראשון. לדיווח זה נודעת חשיבות מיוחדת, משום שחובר על ידי פשני, אף כי בכמה נקודות הוא נבדל משמעותית מתיאורים אחרים שהיו ידועים עד כה.³⁵⁶ מתברר כי אף שהפעולה הוכנה ותוכננה היטב, שליש מהיחידה לא הגיע לנקודת הריכוז בשעה היעודה; גם כוח האש הגדול של היחידה לא נוצל – מבין ששת תתי המקלעים מסוג "סטן" שעמדו לרשותה, שימשו רק שניים בקרב.³⁵⁷ מכאן עולה, שאף שמבחינת הכוונות זו הייתה פעולה משמעותית ביותר, את כישלונה יש ליחס הן

351. ראו מסמך מס' 29.

352. מכתב מאת המפקד לשעבר של מרחב וארשה של "צבא המולדת", גנרל אנטוני חרושצ'יל, בעל שם הצופן "מונטר", בנושא סיוע לגטו הלוחם, מ-25 בינואר 1958, כפי שהוא מופיע בתוך: Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, pp. 272-273.

353. Strzembosz, *Akcje zbrojne*, p. 191.

354. W. Bartoszewski, "Akcje solidarności pod murami getta warszawskiego", in: Bartoszewski, *Lewinówna, Ten jest*, pp. 344-347.

355. Strzembosz, *Akcje zbrojne*, pp. 191-195; Bartoszewski, "Akcje solidarności", in: Bartoszewski, *Lewinówna, Ten jest*, pp. 344-347.

356. היסטוריונים פולנים השתמשו בעדותם של משתתפים אחרים, ובראש ובראשונה בעדותו של זביגנייב מלינסקי (Młynarski), בעל שם הצופן "קרט" (Kret), שנכתבה ב-12 ביולי 1948 (ראו: Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, pp. 270-271). גם אירנק-אוסמצקי לא נעזר בעדותו של פשני (Bartoszewski, *Lewinówna, Ten jest*, pp. 158-160).

357. ראו מסמך מס' 30.

ליד המקרה, והן לאופן יישומה. גם ההכנה הלוקה בחסר של חיילי "צבא המולדת" מילאה כאן תפקיד לא מבוטל. ברטושבסקי מדגיש שהייתה זו רק הפעולה הצבאית השנייה של "צבא המולדת" ברחובות וארשה.³⁵⁸

למרות כישלון זה, לא ויתרה מפקדת מרחב וארשה של "צבא המולדת" על פעולות צבאיות ליד חומות הגטו. מדיווחו של חרושצ'יל עולה שהוא נהג להעביר לאי"ל, באמצעות וולניסקי, מכתבים קצרים לתיאום הפעולות המשותפות. צוקרמן מאשר קבלת מכתב אחד כזה, שכלל מילות הערכה ליהודים הלוחמים, מידע על כישלון המבצע של יחידת "צבא המולדת", הבטחות בדבר פעולות נוספות, והבטחה ש-23 באפריל 1943 יהיה "יום הקרב האינטנסיבי ביותר".³⁵⁹ באותו יום קיימו יחידות "צבא המולדת" שתי פעולות מזוינות. בצהרי היום עשתה הקבוצה, בפיקודו של רב סרן זביגנייב לבנדובסקי (Lewandowski), ניסיון לפוצץ את חומת הגטו ברחוב אוקופובה. לאחר חילופי אש קצרים נסוגו הלוחמים בלא אבדות. למעשה מדובר באלתור, משום שעל פי התוכנית המקורית, יחידת נפת וולה (Woła) ארבע היא שהייתה אמורה לבצע את המשימה, אלא שמפקדה, ז'י' סקופיינסקי (Skupieński), דיווח שהוא אינו יכול לבצע. משום כך הוטלה המשימה על קבוצה שהרכיב בחופזה ראש הנהגת החבלה בווארשה, סגן אלוף ז'י' לוינסקי, ואשר כללה כמה קציני מטה וחיילים מיחידת החבלה הצבאית שרודמיישצ'ה (Śródmieście).³⁶⁰ מדיווחו של פשני עולה שלוינסקי ניסה להפעיל את יחידתו פעם נוספת, אך היא לא הייתה כשירה לקרב בשל "עייפות האנשים". ההסבר רציונלי

358. Bartoszewski, *Polska Podziemna*, p. 54. רק חיילים בודדים מיחידתו של "חוצק" (Chwacki) השתתפו מאוחר יותר בפעולות מזוינות – פעולה בעלת שם הצופן "וייניץ" (Wieniec) שהתבצעה בלילה שבין 7 ל-8 באוקטובר 1942.

359. Cukierman, *Nadmiar*, p. 258. קטעים ממכתב זה כלולים במכתבו של צוקרמן אל גנרל קומורובסקי מ-25 בנובמבר 1943 (מסמך מס' 23).

360. Strzembosz, *Akcje zbrojne*, pp. 196-198. הנושא אינו ברור כל צורכו. יאנוש קטלינג-שמלי שימש כסגן מפקד יחידת חבלה צבאית שרודמיישצ'ה (Śródmieście), אולם לא השתתף בפעולה. יחד עם מפקד היחידה, היה אמור להתייצב בנקודת הריכוז, אולם בשל מחסור בנשק "נשלח לאחור למשימת אבטחה מרחוק" (שם, עמ' 197). במהלך החקירה בעניין מפקדי היחידה הזו, העיד ז'י' לוינסקי שיצר קשר עם היחידה הזו במחצית אפריל 1943. בהמשך הוא טוען: "נשענתי די חזק על היחידה הזו, כי אף שהאנשים שהרכיבו אותה לא ייצגו ערכים רעיוניים ומוסריים רציניים, הרי בשל לכידותם ותעויותם היוו ערובה לביצוע המשימות שהוטלו עליהם. סמוך ל-23 באפריל הטלתי עליהם את המשימה של ביצוע הפעולה ליד הגטו. כיוון שהגעתי למסקנה שלא יבצעו אותה בעצמם, ניהלתי את הפעולה באופן אישי". המשפט האחרון הושחר בטקסט ("Januszowi" i) "Sprawa przeciwko" AAN, AK, 203/X-33, 26. VIII. 1943, k. 34. "Ryżemu", Zeznanie "Chuchra", 26. VIII. 1943, k. 34. מעדות אחרת עולה שהפעולה ליד חומות הגטו בוצעה בתאריכים 23-26 באפריל 1943 (שם, k. 35. "Ryżego", Zeznanie "Chuchra", 27. VIII. 1943, k. 35). למרבה הצער אין פרטים נוספים בנושא.

לחלוטין, ואיננו יודעים מה היו הסיבות לחולשתו של לוינסקי.³⁶¹ פשני מצביע על החימוש הדל של היחידה,³⁶² וההיסטוריון פאבל שפירא טוען שלא מן הנמנע שפְּקודו של לוינסקי סירבו לבצע את הפקודה.³⁶³ אף שלא מדובר בפעולה היחידה שביצע "צבא המולדת" באותו היום (בערך באותו הזמן ירה פטרול בפיקודו של זביגנייב סטאלקובסקי [Stalkowski] על עמדות גרמניות ברחובות לשנו ואורלה), הרי שני המקרים אינם עולים בקנה אחד עם הציפיות ל"מאבק אינטנסיבי". סיבה חלקית לפחות לכישלון היא אי היכולת לגייס את מספר החיילים הנדרש. אחרי 24 באפריל 1943 הגביל "צבא המולדת" את פעילותו להתקפות קטנות על עמדות הגרמנים. בסך הכול ביצעו יחידות "צבא המולדת" שבע פעולות מזוינות ליד חומות הגטו.³⁶⁴

גם יחידות של "משמר העם", של הארגון הסוציאליסטי הלוחם, ושל המיליציה העממית של RPPS, פעלו באופן בלתי תלוי בפעולות יחידותיו של "צבא המולדת".³⁶⁵ אולם גם לו היו היחידות הפולניות מצליחות להוציא אל הפועל פעולות מזוינות משמעותיות, לא היה בידן לשנות את מצבם של היהודים הלוחמים. כל עימות חזיתי בין "צבא המולדת" לכוחות הגרמניים היה מסתיים באסון. ב-1983, בטקס לציון יום השנה למרד גטו וארשה, סיפר יוזף ריביצקי (Rybicki), מי שהיה מפקדה של היחידה החבלנית של הנהגת החבלה, על הלכי

361. מהלך הפעולה ב-23 באפריל שוחזר על בסיס עדותו של זביגנייב לבנדובסקי, שניתנה לטומאש שצ'מבוש H. Witkowski, *Kedyw Okręgu warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943-1944* (Warszawa, 1984), pp. 251-252. המקור של פרטים אחדים הוא כנראה עדותו של סקופיינסקי שניתנה לשצ'מבוש.

362. ראו מסמך מס' 30.

363. Szapiro, *Problem pomocy*, pp. 319-323.

364. שצ'מבוש טוען ש"צבא המולדת" ביצע חמש פעולות מזוינות, אם כי הוא מסייג את דבריו באומרו שיתכן שהיו עוד שתי פעולות נוספות (Strzembosz, *Akcje zbrojne*, p. 445).

365. סוגיה נפרדת היא השתתפותו כביכול של "גיס הביטחון" בקרבות בגטו. בעדויות השמורות בארכיון המכון היהודי ההיסטורי בווארשה ובארכיון יד ושם עולה, שיחידת "גיס הביטחון" בפיקודו של הנריק איבנסקי (Iwański), בעל שם הצופן "ביסטרי" (Bystry), הצליחה לחדור אל הגטו ב-27 באפריל ובמשך כמה שעות תגברה יחידה של "הארגון הצבאי היהודי" בקרבות. היסטוריונים פולנים נותנים אומן בעדויות אלה (Mark, *Walka i Zagłada*, p. 362; Strzembosz, *Akcje zbrojne*, pp. 209-210). היסטוריונים ישראלים, לעומת זאת, רואים אותן בעין ספקנית (Gutman, Krakowski, *Unequal*) (*Victims*, p. 163). עדויות אלה רוויות סתירות רציניות המערערות את אמינותן. כך, למשל, בעדותם הראשונה, העוסקת במגעים עם הגטו, "שכחו" הנריק איבנסקי וחברים אחרים בגיס הביטחון להזכיר את השתתפותם בקרבות. הדבר מוזר, במיוחד משום שבפעולה הנדונה נהרג כביכול אחיו של איבנסקי – וואצלאב (ראו: AŻIH 301/3809, H. Iwański et al., *Wojskowy Związek Walki Zbrojnej* 18. VI. 1948). שום מקור בלתי תלוי אינו מאשר את גרסתם המאוחרת. נהפוך הוא: במחצית 1943 ניהל המודיעין הנגדי של "צבא המולדת" חקירה בנושא של "גיס הביטחון", כגוף חשוד מבחינת המבנה של המחותרת. בתוך כך לא צוינו שום מגעים של "גיס הביטחון" עם הגטו (AIPN, AK teczka 127).

הרוח בקרב חברי "צבא המולדת": "נידונו מראש לחוסר אונים. לא היינו מסוגלים להעניק סיוע הכרחי ומתאים. במקום שבו היינו זקוקים לאוגדות יכולנו להפעיל רק קבוצות בודדות ולהעביר כמויות זעירות של נשק. המרד, ומרד וארשה הפולני שלאחריו [אוגוסט 1944], חשף את מצב החימוש העלוב של המחתרת [הפולנית] מחוץ לגטו... היינו מודעים היטב לכך שהסיוע שניתן לגטו הוא רק סמל לאחווה עם אחינו היהודים, שגם הם לחמו על פולין. תחושה איומה זו של חוסר אונים תישאר אצלנו תמיד כנקיפת מצפון – גם אם אין לכך סיבה".³⁶⁶

אף שפעולות מזוינות של יחידות ורשאיות של "צבא המולדת", וכן של מערכי לחימה אחרים לא יכלו להשפיע השפעה כלשהי על מצבם של מגני הגטו (שפשוט לא ידעו על קיומם), הרי לשידורי תחנת "שוויט" (Świt – זריחה), שאמנם שידרה מלונדון, נודעה חשיבות פסיכולוגית עצומה. בשידורים אלה הועברו ידיעות על המאבק בגטו והובעה סולידריות עם המגנים.³⁶⁷ השידורים התאפשרו הודות למידע שוטף שזרם מווארשה ללונדון; את החומר על המאבק בגטו ערך קורבונסקי על סמך ה"הודעות" של הוועד היהודי הלאומי (בסך הכול פורסמו שמונה הודעות כאלה). גם השלטונות האזרחיים והצבאיים של המדינה הפולנית במחתרת העבירו ללונדון ידיעות מפורטות על מהלך הקרבות, כגון בדיווחם של הגנרל רובצקי ויאן ס' יאנקובסקי, שהועברו ב-21 באפריל 1943 לידי המפקד העליון ושר החוץ.³⁶⁸ במברק שנשלח כעבור שלושה ימים, דיווח רובצקי על הפתעת הגרמנים לנוכח היקף ההתנגדות היהודית, וצפה דיווחים נוספים. ב-28 באפריל שלח נציג הממשלה מברק נוסף, בו נכתב: "הגטו נלחם בגבורה מ-19 באפריל ואילך; למרות השימוש בארטילריה ובטנקים טרם הצליח הכובש לכבוש את הגטו".³⁶⁹ לבסוף, ב-4 במאי 1943, שלח רובצקי דיווח מסכם על המרד והמערכה.³⁷⁰ מן הראוי להוסיף שבמהלך המרד הועברה ללונדון גם תכתובת יהודית, באמצעות המשדרים של הדלגטורה.³⁷¹

J. Rybicki, "Rocznica powstania w getcie: Przemówienie w dn. 18. IV. 1983 Pod murami żydowskiego cmentarza", *Zeszyty Historyczne*, 1983, no. 104. ³⁶⁶

במכתבו מ-23 באפריל 1943 אל צוקרמן, ששהה באותה העת בצד הארי, כתב מרדכי אנילביץ' כך: "דרך תחנת הרדיו שלנו שמענו תוכנית יפהפייה של תחנת רדיו "שוויט" (Świt) על הקרבות שלנו. העובדה שזוכרים אותנו מעבר לחומות הגטו מוסיפה לנו כוחות להילחם (מקור הציטטה בעלון המחתרת **לעיני העולם** שהופץ באוקטובר 1943). ³⁶⁷

"נציג הממשלה ומפקד 'צבא המולדת' אל המפקד העליון וסגן ראש הממשלה: תחילתו של החיסול הסופי של גטו וארשה – יהודים במערכה" בתוך: AKD, vol. 2, p. 500. ³⁶⁸

.AAN, DR, 202/I-7, Depesze do rządu 1943, k. 21. ³⁶⁹

.Gen. Rowecki do Centrali: Przebieg walk w getcie warszawskim in: AKD, vol. 3, p. 304. ³⁷⁰

.vol. 3, pp. 2-4, 10, וכן: AKD, vol. 2, pp. 506-507. ³⁷¹

התגובות למרד גטו וארשה בביטאונים המרכזיים של "צבא המולדת" והדלגטורה

הקרבות בגטו וארשה השתקפו היטב בכל העיתונות המחתרתית. גם הפעם פורסם המידע המדויק ביותר מעל דפי *Biuletyn Informacyjny*, אשר הקדיש מקום נרחב ל"הגנה העצמית של ינואר (1943)" של היהודים, תוך שהוא מנציח את זכרם של אלה "אשר גם ברגעים העצובים ביותר של המציאות היהודית לא איבדו את חוש הכבוד". עמדתם "מעוררת כבוד, ורושמת דף מזהיר בתולדות יהודי פולין". חודש מאוחר יותר, תוך אזכור הקרבות של ינואר 1943, וגילויי התנגדות יהודיים אחרים, סיכם העיתון: "משהו נשבר בציבוריות היהודית, השתחרר הרצון להתנגד".³⁷² אולם גם כאן, רק פרוץ המרד הגדול בגטו וארשה (ב-19 באפריל 1943) חולל תמורה מכרעת בהתייחסות ליהודים, והראיה לכך היא כמה הצהרות מאירות עיניים. ב-29 באפריל 1943 כתב *Biuletyn Informacyjny* כך: "מאחורי חומות הגטו, האזרחים הלוחמים של המדינה הפולנית נהפכו לקרובים ומובנים יותר לתושבי הבירה מאשר קורבנות סבילים, הנגררים אל מותם בלא התנגדות". הוזכרה גם "חובה נוצרית חמורה" לסייע לנמלטים מהגטו הבוער.³⁷³ קודם לכן, לא תיאר אפילו ביטאון המפקדה הראשית של "צבא המולדת" את היהודים כאזרחים שווים. גם ביטאון המשרד להסברה ולתעמולה, *Agencja Prasowa*, השמיע את קולו: "למרות הניגודים הפוליטיים-חברתיים העמוקים של הדו-קיום עם יהודים, הלוחמים של גטו וארשה ראויים למלוא הכבוד והסימפתייה. למחאה המזוינת של גטו וארשה נודעת חשיבות מיוחדת. מנקודת ראותה של המדינה הפולנית אנו מוקיעים את הפשעים הגרמניים נגד היהודים, לא רק ממניעים הומניטריים ותרבותיים, אלא גם משום שהרדיפות הברבריות ללא תקדים שהפולש מבצע נגד היהודים, שהם ככלות הכול אזרחי המדינה הפולנית, פוגעות פגיעה ישירה באינטרס פולני עליון. לוחמי הגטו עמדו במשימה של אזרחי פולין לא רק מבחינה פורמלית, אלא למעשה, בהגנה על כבודם ובהרחבת חזית המאבק נגד הפולש".

כאן הודגש שיש להכיר במשתתפי הקרב בגטו כ"לוחמים נגד אויב משותף, ועל כן הם ראויים לסיוע מצד הציבוריות הפולנית כאשר זה יתגלה כאפשרי ותכליתי". עם זה, בהתחשב בהצהרות לעיל, המסר של הטקסט מפתיע למדי: "החברה הפולנית, שצמחה מתוך פולחן של מאבק על כבוד וחירות, מעריכה בלא ספק את המשמעות והיופי של המעשה המזוין של יהודי וארשה, וחפצה שבאמצעות הקרב הזה יתחולל מפנה במרטירולוגיה וההשפלה שמהן סובלת האוכלוסייה היהודית על אדמת פולין, בגלל הכובש הגרמני".³⁷⁴

³⁷² "Samoobrona w getcie warszawskim", *Biuletyn Informacyjny*, 28. I. 1943, no. 4; "Żydzi stawiają opór", *ibid.*, 25. II. 1943, no. 8.

³⁷³ "Ostatni akt wielkiej tragedii", *Biuletyn Informacyjny*, 29. IV. 1943, no. 17. גם דיווח על מהלך הקרבות ("Obrona getta warszawskiego").

³⁷⁴ "Getto warszawskie walczy", *Agencja Prasowa*, 28. IV. 1943. טקסט זה הודפס גם בעיתון "צבא המולדת" *Reduta* וכן בביטאון הדלגטורה *Dzień Warszawy*. ראו: Szapiro, *Wojna*, pp. 61-62.

להכרה זו ביהודים כאזרחים שווים, וכן – כפי שציין בצדק ההיסטוריון הפולני פאבל שפירא – כבעלי ברית,³⁷⁵ נודעה משמעות סמלית. זאת במיוחד משום שביטאוני הימין הפולני ערערו על קשריהם של היהודים עם המדינה הפולנית, ולעגו לסולידריות פולנית-יהודית תוך ניצול מוטיב ה"בגידה" היהודית בשנת 1939.³⁷⁶ מכל מקום, ההתייחסויות לאזרחותם של היהודים נעלמו באותה מהירות שבה הופיעו.³⁷⁷ בגיליונות הבאים של *Biuletyn Informacyjny* פורסמו רק ידיעות ענייניות (בטור "וארשה" בעמוד האחרון) על הקרבות ההולכים ושוככים בגטו, ומאוחר יותר על הרס השכונה היהודית. הידיעה האחרונה בנושא התפרסמה ב-27 במאי 1943.³⁷⁸ בהקשר זה, מן הראוי לציין שתי עובדות משמעותיות. מעל דפי *Agencja Prasowa* פורסם קטע מתוך מכתב של מפקד האי"ל, מרדכי אנילביץ', אל סגנו, יצחק צוקרמן, אשר התקבל באמצעות המחלקה שבראשות וולינסקי.³⁷⁹ טקסט זה הופיע גם בכמה פרסומים מחתרתיים, אולם מסיבה כלשהי לא פורסם ב-*Biuletyn Informacyjny*. יתרה מזו, הביטאוניס המרכזיים של "צבא המולדת" לא פרסמו את הצהרת האי"ל מ-23 באפריל 1943 ("פולנים, אזרחים, חיילי החירות"), ובה משפטים העשויים לדבר אל לבו ומוחו של כל פטריוט פולני: "מתנהל קרב על חירותכם ועל חירותנו! על הכבוד החברתי והלאומי שלנו ושלכם!... תחי אחוות נשק ודם של פולין הלוחמת! תחי החירות! מוות לתליינים ולמענים! יחי המאבק לחיים ולמוות נגד הכובש!" טקסט זה פורסם בשני עיתונים סוציאליסטיים, וכן בביטאון התנועה העממית, אם כי פרסום זה נעדר משקל תעמולתי.³⁸⁰ קטעים ממכתבו של אנילביץ' והצהרת

375. Szapiro, *Problem pomocy*, p. 298.

376. בתגובתו לעיתונים אשר "מינו את היהודים לגיבורים לאומיים פולנים", הצהיר ביטאון הכוחות הלאומיים המזוינים *Wielka Polska*: "למאבקם של היהודים אין שום קשר עם העניין הפולני... כאשר עמדה לפנייהם הבחירה – מוות מכדור רובה או לחלופין מוות בגזים, מצד אחד, או מאבק מזוין שטומן בחובו אפשרות של הצלה – הם בחרו, כמובן, באופציה השנייה. אין בכך שום גבורה או אפילו סיכון, ואין לכך דבר וחצי דבר עם הסוגיה הפולנית. על יחסם של היהודים לפולין ולצבא שלנו תעיד התנהגותם בשנת 1939, בעת הכיבוש הסובייטי, כאשר יהודים פירקו את חיילנו מנשקם בצורה סיטואטית, רצחו, הסגירו את הפעילים החברתיים שלנו לבולשביקים ועברו בגלוי לצד הכובש" (W) (sprawie walk w getcie", *Wielka Polska*, 5. V. 1943, no. 19).

377. מוטיב זה עלה שוב במאמר לרגל שנה למרד, ובו ידיעה על הענקת האות של *Virtuti Militari* למיכאל קלפפיז (Klepfisz) אחרי מותו, על ידי המפקד העליון (*Biuletyn*) "W rocznicę walk", *Informacyjny* 20. IV. 1944, no. 16.

378. "Getto", *Biuletyn Informacyjny*, 6. V. 1943, no. 18; "Warszawa", *ibid.*, 13. V. 1943, no. 19; "Palenie getta", *ibid.*, 20. V. 1943, no. 20; "Getto dogorywa", *ibid.*, 27. V. 1943, no. 21.

379. "Przebieg walki getta warszawskiego", *Agencja Prasowa*, 12. V. 1943, no. 19.

380. הקריאה, פרי עטו של פעיל "בונד", איגנצי סמסונוביץ', ששהה בצד הארי, הופצה בין העיתונים המחתרתיים ופורסמה גם ככרוז (Mark, *Walka i zagłada*, p. 341). מבין עיתוני המחתרת, העיתונים הבאים פרסמו את הקריאה: ביטאון הארגון הפולני הסינדיקליסטי, *Walka Ludu* 1) במאי 1943,

האי"ל פורסמו רק באוקטובר 1943, בפרסום מיוחד שהוקדש למרד הגטו "לנגד עיני העולם" בחיבורה של מריה קאן (Kann) בשיתוף עם אלכסנדר קמינסקי, אולם בשלב זה כבר הפכו הטקסטים למסמכים היסטוריים.³⁸¹

בביטאון הדלגטורה, *Rzeczpospolita Polska* תפס נושא הקרבות בגטו מקום מצומצם הרבה יותר. כל ההצהרות פורסמו יחד בגיליון מ-6 במאי 1943, בלא כל אזכור של השותפות האזרחית עם היהודים. הדגשים אלה נעדרו גם מהצהרתו של נציג הממשלה, בה דובר על הכבוד וההשתתפות בצער של הלוחמים והבוז לגרמנים, וכן נשמעה קריאה לסייע לנרדפים.³⁸² שפירא מציין שבדיונים על נאום גנרל שיקורסקי, המפקד העליון, מ-5 במאי 1943, פסחו כמה מעיתוני המחתרת על אותו קטע של הנאום שכלל קריאה לציבור להגיש סיוע ליהודים.³⁸³ מסיבות לא ברורות השמיט גם *Biuletyn Informacyjny* את הקטע הזה. בדברי הפרשנות על נאומו של שיקורסקי נקבע רק ש"בסקירתו את הזוועות המחרידות המבוצעות על ידי הגרמנים נגד האוכלוסייה בפולין, מסר שיקורסקי גם פרטים טרגיים על הקרבות בגטו [וארשה] ועל ההגנה הנואשת מצד האוכלוסייה היהודית".³⁸⁴

הקטע הרלוונטי מהנאום פורסם באופן דומה באחד מעיתוני הדלגטורה, *Dzień Warszawy*.³⁸⁵ ביטאונים אחרים של הדלגטורה (*Tygodniowy Biuletyn Radiowy, Rzeczpospolita Polska*), וכן כמה עיתונים נוספים, ציטטו את הקטע בנוסחו המלא: "מתבצע הפשע הגדול ביותר בתולדות האנושות. אנחנו יודעים שאתם מסייעים ליהודים המעונים כמיטב יכולתכם. אני מודה לכם הפולנים, בשמי ובשם הממשלה. אני מבקש מכם להגיש להם כל סיוע, ובה בעת להוקיע את הזוועה הנוראה הזו".³⁸⁶ ניסוחים דומים כלולים ב"הצהרה" של נציג הממשלה שהוזכרה לעיל:

מס' 8, בתור הצהרה של "הפרולטריון היהודי הלוחם של גטו וארשה"; ביטאון ההנהגה המרכזית של התנועה העממית (*Agencja Informacyjna Wieś* (15. V. 1943, no. 15), וכן ביטאון "הארגון הסוציאליסטי הלוחם" *Rewolucjonista-Zołnierz* (מאי 1943). כל הטקסטים פורסמו אצל: Szapiro, *Wojna*, pp. 89, 170, 224.

381. על הברושורה של מאריה קאן (Kann), ראו: W. Bartoszewski, "Apel polskiego podziemia do sumienia świata", in: Bartoszewski (ed.), *Tryptyk*, p. 51, עמ' 91-92, הצהרת האי"ל, שם, עמ' 95-96.

382. "Krwawy opór getta warszawskiego", *Rzeczpospolita Polska*, 6. V. 1943, no. 8; "Oświadczenie Pełnomocnika Rządu na Kraj", *ibid.*, pp. 1-2.

383. Szapiro, *Problem pomocy*, p. 308.

384. "Przemówienie premiera Sikorskiego", *Biuletyn Informacyjny*, 20. V. 1943, no. 20.

385. Szapiro, *Wojna*, p. 114. מצוטט לפי: "Dzień Warszawy", 6. V. 1943, no. 557.

386. אחרת: "אני מודה לבני ארצי, בשם הממשלה ובשמי, על המחווה האצילית הזו. אני מבקש מהם להושיט כל סיוע והגנה לנרצחים, ובה בעת אני מוקיע את כל מעשי האכזריות האלה מול האנושות, השומרת על שתירתה זמן רב מדי" (*Żegota*, p. 108).

"הציבור הפולני נוהג נכון כאשר הוא חש רחמים כלפי היהודים הנרדפים ומושיט להם סיוע. את הסיוע הזה יש להמשיך".³⁸⁷

למרבה הפליאה, דווקא הביטאון הפוליטי הראשי של "צבא המולדת", *Wiadomości Polskie*, לא התבטא כלל בנושא מרד גטו וארשה. לא ברור גם מדוע פסחה העיתונות של פולין הלוחמת על הידיעות בדבר פעולות מזוינות של יחידות "צבא המולדת" ליד חומות הגטו. לפי שפירא, החוקר סוגיה זו, את הסיבה למה שהוא מכנה "חסימת אינפורמציה" יש לחפש בהלכי הרוח של חיילי "צבא המולדת", שלא אהדו יהודים. הסבר זה משכנע באופן חלקי בלבד. אסור לשכוח שגופים מסוימים של המחתרת הפולנית ידעו מעט מאוד על מצב הדברים בגטו וארשה, כל שכן על המגעים בין "צבא המולדת" לאי"ל. על כך יעידו דיווחים שחיברה המחלקה האחראית לנושאים קומוניסטיים בחטיבה שתיים של "צבא המולדת" (בשם הצופן "קורוטה" – Korweta). כך, למשל, במחצית מארס 1943 נמסר, בהסתמך על מקור מהימן, ש"יחידות קומוניסטיות לוחמות אמורות להתכונן ליציאה לשטח כחלק מפעולה פרטיזנית של "משמר העם" (GL). לאחר עזיבת חומות הגטו הם אמורים להצטייד במסמכים הדרושים, מזון, נשק וכדומה, וככל הנראה הם ינועו לכיוון יער קאמפינוסקה (Kampinoska). בדיווח זה כלול גם המידע על הוראת המפלגה הקומוניסטית הפולנית (PPR) שלא לקבל יהודים לשורותיה.³⁸⁸

דו"ח העוסק בתנועה הקומוניסטית, שחובר ב-1 ביוני 1943, והחתום על ידי "Pracownia", כולל ידיעות חסרות שחר עוד יותר.³⁸⁹ לצד ידע מקיף יחסית על פרטים מסוימים של ההכנות להגנת הגטו, אנו מוצאים כאן טענות שאינן אלא פרי דמיון או בורות, הנובעים, בחלקם לפחות,

³⁸⁷. "Oświadczenie", *Rzeczpospolita Polska*, 6. V. 1943, no. 8, pp. 1-2.

³⁸⁸. AAN, mikrofilm 423, Raport o stanie K za okres od 20. II do 20. III. 1943, k. 318, 314.

³⁸⁹. AAN, mikrofilm 423, Raport o stanie K za okres od 20. II do 20. III. 1943, 4. VI. 1943, k. 1-27 (ראו מסמך מס' 15). קטעים נרחבים מהמסמך הזה פורסמו זמן לא רב לאחר מכן בעלון אנטי-קומוניסטי בעריכת הנריק גלאס (Glass), – *Ajencja A.* ("Udział PPR i GL w obronie getta", 19. VI. 1943, no. 3 (מצוטט בתוך: Szapiro, *Wojna*, pp. 257-259). נראה שעובדה זו מעידה על כך שאת החיבור הכינה הסוכנות של גלאס, במיוחד לנוכח העובדה ששם הצופן *Pracownia* (מעבדה) היה כנראה שמו של "Blok" (גוש) שבראשו עמד גלאס (*Marszałec, Działalność informacyjna*). (p. 150). אולם שם הצופן "מעבדה" מתייחס גם למודיעין הנגדי של מדור שתיים של מפקדת מרחב וארשה של "צבא המולדת" (ראו שם). קשה להאמין שלגוף זה לא היה מידע אלמנטרי בנושא המצב בגטו, היות שענייני הסיוע ליהודים נוהלו במישרין על ידי אנטוני חרושצ'יל (Chruściel) – מפקד מרחב וארשה של "צבא המולדת". הנושא מסובך עוד יותר בשל העובדה שבדיווחים של "Korweta" מופיע שם הצופן "מעבדה" (AAN, mikrofilm 423, Raport o stanie K za okres 20. VI-20. VIII. 1943, k. 464). מצד שני, הדו"חות של Korweta מתקופת המרד בגטו כללו אך ורק ידיעות על תעמולה קומוניסטית הנוגעת לקרבות, ובמיוחד האשמות נגד "צבא המולדת" והממשלה בעיתונות של המפלגה הקומוניסטית הפולנית ושל משמר העם, וכן בתחנת הרדיו *Kościuszko* (שם), Raport o (stanie K za okres 20. IV-20. V. 1943, k. 381, 399-400).

מעיוורון אידיאולוגי. האי"ל מוצג שם כיציר כפיה וככלי השרת של המפלגה הקומוניסטית הפולנית, בלוויית הטענה שהקומוניסטים הם אשר ציידו את הארגון בנשק. המחבר/ים של אותו דו"ח טענו שבבסיס ההחלטה לחסל חיסול סופי את הגטו הייתה שאיפת הגרמנים לחסל את העורף של המפלגה הקומוניסטית. דו"ח זה מכיל פרטים דמיוניים רבים, כגון הדיווח שבראש המרד עמד כביכול קולונל אוסטרי לשעבר ולגיונר לשעבר בשם איילה (Eile), כי סגנו היה פולני ששמו לא ידוע, וכי על אחת המחלקות פיקד אדם בשם סרן לונצקי (Łacki).³⁹⁰

לא היה זה המקרה היחיד של אי כשירות ובורות; גם בדיווחים אחרים נמהלו יחד אמת ובוטא (כך, למשל, על הגנת הגטו היה מופקד כביכול מישהו בשם ד"ר אדולף קון [Kohn] יחד עם עריק גרמני בדרגת סמל,³⁹¹ או לחלופין קולונל מילה [Mille] ורב סרן מרקוס).³⁹² המוטיב של הגזמה בכל הקשור לניהול הקרבות בגטו על ידי הקומוניסטים חוזר לעתים קרובות. הדיווח של גיס הביטחון מסכם את השמועות כך: "בקשר לחיסול הגטו, הקומוניסטים מנהלים מסע תעמולה רחב היקף, תוך שהם מייחסים לעצמם את מרב התרומה לארגון ההתנגדות היהודית. הם מפיצים ידיעות על הגנה נועזת של הגטו... על השתתפות רבתי של הקומוניסטים הפולנים, עריקים גרמנים וצנחנים סובייטים לצד היהודים, על אספקת נשק ותחמושת על ידי הקומוניסטים, ושניהול התעמולה של ההגנה היהודית מופקד בידי קצינים סובייטים וקומוניסטים יהודים... זוהי טקטיקה מחושבת היטב, המיושמת במיומנות רבה, כך שבמקרים רבים אפילו אנשים בעלי מודעות פוליטית גבוהה נכנעים לה".³⁹³ בין הנכנעים לה היו בלא ספק עובדי המודיעין הנגדי, מחברי הדו"ח שצוטט לעיל, לפיהם איבדה המפלגה הקומוניסטית הפולנית עם חיסול הגטו כ-60% מיכולתה הקרבית, וכן מרזרבות הנשק והתחמושת שעמדו לרשותה. יתרה מזו, נטען שם שעם חיסול הגטו "הולך ונעלם מעל פני העיר המבער והבסיס של התנועה המהפכנית, עליהם התכוונה המפלגה להישען במידה רבה בשלב הראשון של תנועת המרי המהפכנית".³⁹⁴ עבור חוגים השותפים לדעות מסוג זה, שיתוף פעולה של "צבא המולדת" עם האי"ל היה בגדר משהו לא טבעי ובלתי מובן, בדומה לפעולות מזוינות למען הגטו הנלחם.

390. לאחר פרוץ הקרבות בגטו, הופיע כרוז מטעם ארגון לא קיים בשם Polska Organizacja Bojowa (הארגון הפולני הלוחם), שקרא ליהודים לפתוח בקרבות רחוב. מדובר בפרובוקציה גרמנית (Mark, *Walka I Zagłada*, pp. 282-283).

391. מצוטט לפי: Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, p. 290.

392. *AŻIH, Varia okupacyjne*, 181, sygnowane jako Antyk z terenu Warszawy באותה עת, השמועות בנושא קולונל מרקוס עשו להן כנפיים בווארשה (L. Landau, *Kronika lat wojny I okupacji*, vol. 2, [Z. Landau, J. Tomaszewski — eds., Warszawa, 1962], p. 370).

393. AAN, Dr, 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, Raport no. 15, I. V. 1943, k. 65.

394. ראו מסמך מס' 15.

עם זה, אין ספק שאכן היו חששות הן מפני ההשפעה הקומוניסטית בקרב היהודים, והן מפני התרחבות הקרבות אל מעבר לחומות הגטו.³⁹⁵

ידיעות לא אמיתיות על הפוטנציאל של הקומוניסטים בגטו וארשה הגיעו ללונדון ככל הנראה באמצעות התאים של אגף שתיים של "צבא המולדת", ועוררו שם אי שקט. כבר ב-7 ביוני 1943 הזעיק ראש אגף המודיעין של המפקד העליון את המחלקה הפוליטית של המשרד להגנת האומה, וטען שממידע שקיבל ממודיע מהימן עולה ש"את התנגדות היהודים ארגנו וניהלו קצינים וקצינים זוטרים סובייטים, שהוצנחו ממטוסים עם כמויות גדולות של נשק ותחמושת". הפצצת וארשה על ידי המטוסים הסובייטיים הייתה אמורה להיות חלק מהפעולה הסובייטית. הגרמנים מצאו בתוך הגטו ראיות כביכול לפעולה יהודית-בולשביקית ענפה, מה שהניע אותם לגשת לחיסול הגטאות האחרים.³⁹⁶ גנרל מריאן קוקל (Kukiel) הורה לבדוק את הידיעות בווארשה,³⁹⁷ וסטפן רובצקי לא פעל מיד כדי להכחיש את הגילויים הכלולים במברק אל הממשלה: "המערכה בגטו וארשה חשפה את השפעות ה'בונד' והנוער של 'החלוץ' (הציונים) על ההמונים. הידיעות ממחנות העבודה מאשרות שהיוזמה וההשפעה על ההמונים נשארה בידי ה'בונדאים' והציונים, הפונים אלינו בבקשה לסיוע".³⁹⁸ מברק זה נשלח כבר אחרי מעצרו של "גרוט". לא מן הנמנע שנושא המשך המגעים בין "צבא המולדת" לאי"ל היה יכול להתנהל אחרת. כפי שנראה בהמשך, מחליפו של "גרוט" בתפקיד מפקד "צבא המולדת" ראה את המצב באור שונה במקצת.

באשר לסיבות "חסימת המידע" על הפעולות המזוינות של יחידות "צבא המולדת" ליד חומות הגטו, מן הראוי לציין שההתקפה העיקרית של יחידות "צבא המולדת" הסתיימה באבדות כבדות ובכישלון חרוץ, ועל כן לא היה ניתן לנצלה למטרות תעמולה. בעיה אחרת שהתעוררה הייתה היקף הפעולות עצמן, והאבדות שנגרמו לגרמנים. לפי דיווח מ-19 באפריל 1943 בערב, "בפתח רחוב סאפייז'ינסקה (Sapierzyńska), תקפה קבוצת גברים נוצרים תחנה של המשטרה הכחולה, פרקה את אנשיה מנשקם וירתה על ה'נדרמים במקום. לאחר מכן פרצה יחידה זו אל הגטו עם כמויות גדולות של תחמושת".³⁹⁹

395. ראו "דין וחשבון מיוחד בעניין 'K' עבור התקופה שבין 16 במארס ל-17 במאי 1943", בחתימת גנרל רובצקי, אשר הגיע ללונדון ב-20 באוגוסט 1943. Gen. Rowecki do Centrali: PPR — stosunek do Rządu PPR i zagadnień aktualnych niemiecka propaganda a sprawa Katynia in: *AKD*, vol. 3, pp. 10-13.

396. *SPP*, 3.1.1.13.4, Walka w getto warszawskim — informacja, 7. VI. 1943, k. 77.

397. שם, Depesza-szyfr, 12. VI. 1943, k. 79.

398. שם, Depesza-szyfr no. 173, nadana 1 VII, odebrana 14. VII. 1943, k. 80.

399. *AAN*, DR, 202/II-37, Raporty tygodnowe Głównego Inspektoratu PKB, no. 14, 23. VI. 1943, k. 57.

בין תיאור זה לבין מהלכם האמיתי של הדברים קיימים פערים גדולים. מעל דפי *Biuletyn Informacyjny* נמסר שבפנית רחובות בוניפראטרסקה וקונויקטורסקה (Konwiktorska) הרגו יהודים חמישה שוטרים גרמנים.⁴⁰⁰ מקורות המשטרה, לעומת זאת, מסרו ששוטר אחד נהרג ושני נושאי משרות של המשטרה הפולנית נפצעו – עובדה המאושרת על ידי מקורות גרמניים.⁴⁰¹ עובדה זו איננה נטולת חשיבות. הנתון החשוב באמת אינו אם האבדות בקרב יחידות שהרכיבו את הטבעת סביב הגטו היו פחותות מהאבדות של יחידתו של "חוצקי" (Chwacki), אלא אם גם לגרמנים היו אבדות. בעדויות של המשתתפים, וכן בספרות ההיסטורית, אין ספק בקשר לכך, אם כי הנתונים המובאים שונים.⁴⁰² אם ניקח את עדותו של סרן פשני כנקודת מוצא, אני מוכן להניח שאבדות הגרמנים היו צריכות להיות פחותות מהנתונים שהובאו עד עכשיו. אני רואה בכך את אחת הסיבות שביגין ייחס ביטאון "צבא המולדת" את הפעולה ליהודים.⁴⁰³ לא מן הנמנע שהאחראים לנושא הגיעו לכלל מסקנה ששמועות על המעורבות הפולנית ליד חומות הגטו ייחרטו בדמיונם של תושבי וארשה יותר מהצגת המצב לאשורו.⁴⁰⁴ הסיבה האחרת עשויה להיות

400. *Obrona getta warszawskiego, Biuletyn Informacyjny*, 29. VI. 1943 no. 17.
401. AAN, AK, 203/III-122, *Udział policji polskiej w likwidacji getta od dn. 19. IV do 26. IV 1943*, 28. IV. 1942, k. 6. סמל ז'לינסקי מתחנת המשטרה מס' 14, נורה למוות. בדו"ח של שטרופ מ-19 באפריל 1943 מופיע רק קורבן אחד: מפקד המחלקה יוליאן ז'לינסקי ("Raport Stroopa o likwidacji getta warszawskiego w 1943", J. Gumkowski, K. Leszczyński (eds.), *Biuletyn (GKBZHwP) 1960*, vol. 11, p. 125).
402. ולדיסלב ברטושבסקי (Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, p. 347) כותב על יותר מעשרה שוטרים גרמנים ופולנים, ואילו צ'מבוש (Strzembosz, *Akcje zbrojne*, p. 195) כותב על "לפחות כמה גרמנים הרגוים ופצועים, וכן על שלושה שוטרים פולנים". בהדפסה השנייה של ספרו הוא טוען כי ייתכן שאחד מהם היה SS-Scharfuehrer Kosmala (Strzembosz, *Akcje zbrojne*, p. 597, fn. 8). מרק (Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, p. 74) מזכיר שני ז'נדרמים ושני שוטרים פולנים. אחד ממשתתפי המבצע הזה, זביגניב מלינסקי (Młynarski), טוען שהוא עצמו נטרל שוטר פולני, ז'נדרם, וחייל ורמאכט (Mark, *Powstanie w getcie*, p. 271). בשידור של רדיו אירופה החופשית ביום השנה השמיני למרד בגטו, דובר על אבידות גדולות הרבה יותר לגרמנים, ואילו המשטרה הפולנית נזכרת אך בקושי. לפי הנאמר בשידור זה, גרמנים רבים נהרגו מהתפוצצות מוקש. לפי מלינובסקי: "אני מעיף מבט אחרון על הרחוב הזרוע בגופות הגרמנים. הן מעידות שווארשה, למרות שעבודה, בכל זאת לא הייתה סבילה מול הפשע של רצח המוני (Jana Nowaka-Jeziorańskiego w RWE 22. IV. 1951 o godz. 22.30).
403. נסיבות כאלה של מות השוטרים הופיעו גם בדיווח המחתרת הפולנית (AAN, 203/III-122, k. 15).
404. לודוויג לנדאו כתב על כך: "קבוצה כלשהי – שכנראה הייתה קיימת בפועל – של פולנים שהשתתפו בקרבות בגטו, התנפחה לממדים של יחידה בסדר גודל של 1,500. יתרה מזו, שמועות אחרות מדברות על התייחסות לקרבות בגטו כאל שטח אימונים למערכה נגד הגרמנים, ועל שילוח קבוצות, שהרכבן משתנה, לגטו לשם 'אימונים'. מוזכר שמו של העומד בראש 'הגיס המסייע הזה', סרן צ'רני". (Landau, *Kronika*, vol. 2, p. 370).

היעדר נתונים על הפעולות של יחידות פולניות ליד חומות הגטו. בגיליון הראשון של *Informacja Bieżąca*, שראה אור אחרי פרוץ המרד, כלול אזכור לאקוני על הכניסה של "יחידת התערבות לא-יהודית, המשתתפת בקרבות" אל תוך הגטו, וכן על הספקת נשק. אולם לידיעה זו צורפה הערה האוסרת את פרסום המידע בלא בדיקה.⁴⁰⁵ מדובר ככל הנראה בפעולת היחידה של סרן פשנני, אף שנכתב כי האירוע התרחש ב-20 באפריל 1943.

ייתכן, שאי השגת המטרות שנקבעו והאבדות הרציניות שספגה יחידת "צבא המולדת" במהלך ההתקפה, היו אחת הסיבות ל"הסתרת" המבצע מהמפקד העליון. אם כך, לא מובנת הידיעה על דיווח מיוחד בנושא (נזכיר שבמברק רדיו מ-4 במאי 1943, בישר "גרוט" על שליחת דיווח "על הסיוע המזוין שלנו ליהודים", שנועד אך ורק לעיניו של המפקד העליון, שיקורסקי). נראה שפרט נוסף המסבך את הסוגיה הן הידיעות על היקף הקרבות בגטו, שעוררו אי שקט ותגובה עצבנית בלונדון. במברק תשובה לדיווח שקיבל מ-23 באפריל 1943, ענה שיקורסקי כעבור יומיים כך: "הקרבת שהתפתח אגב חיסול הגטו, שראוי לגיניו חריף ביותר, אסור לו בשום פנים ואופן להתרחב לפולין ואסור לו להפוך לסיסמת המרי הספונטני. מותר להגיש ליהודים כל סיוע, אולם אסור לחרוג מהמסגרת הזו". המברק נשלח לפולין כבר למחרת.⁴⁰⁶

ניתן לפרש מילים אלה כאיסור לנקוט פעולות מזוינות המסייעות ליהודים. שיקורסקי היה שותף לחשש, שהיה קיים גם בפולין, מפני התפשטותן של פעולות מזוינות בלתי מבוקרות לצד הארי, ומהצטרפותם של הפולנים למרד היהודי. הואיל ולא היה להן כל סיכוי להצליח, היו פעולות כאלה עלולות להביא לידי צעדי דיכוי המוניים מצד הגרמנים. בנוסף, הייתה קיימת גם האפשרות שהקומוניסטים ינצלו את המצב. נראה שתגובתו של שיקורסקי מעידה גם על חוסר היכרות עם הפרטים הנוגעים לשיתוף הפעולה בין "צבא המולדת" לאי"ל, וכן לתוכניות של "צבא המולדת" במקרה של פרוץ הקרבות בגטו. ערב פרוץ המרד הדגישו הדיווחים שזרמו מווארשה את המתח ואת אווירת הנכאים ששררה בקרב היהודים, לעומת חוסר המידע על מצב ההכנות לקרבות בגטו מצד היהודים, ובראש ובראשונה ההנחיות כיצד על "צבא המולדת" לנהוג ברגע המשבר.⁴⁰⁷

האם זו הייתה ההנחיה היחידה של שיקורסקי בנושא הסיוע המזוין ליהודים? כבר בסוף ינואר 1943 הודיע נציג הממשלה הגולה לחברי "המועצה לסיוע ליהודים", שבשל האיסור מלונדון, סיוע גלוי לגטו אינו בא בחשבון.⁴⁰⁸ קשה להכריע אם פקודה כזו אמנם הוצאה, או שמא אי התייחסות להנחיות מלמעלה הייתה חלק מהמשחק. אם אמנם כך היה, הרי כל

⁴⁰⁵ *Informacja Bieżąca*, 20. IV. 1943, no. 16.

⁴⁰⁶ SPP, A3.1.1.13.4, Radiogram no. 707, k. 68A; *ibid.*, Depesza-szyfr, nadano 27. IV. 1943, k. 130.

⁴⁰⁷ ראו: Mark, *Powstanie w getcie warszawskim*, p. 226.

⁴⁰⁸ AZIH, Varia okupacyjne, 230/149, k. 4.

פעולה מזוינת ליד חומות הגטו הייתה בגדר אי ציות לפקודה מלונדון. סביר יותר שהחלטות עקרוניות בנושא התקבלו בפולין גופא. כך או אחרת, במדור ארבע של המפקדה של המפקד העליון, הבשורה על העברת דיווח מיוחד על "סיוע מזוין שלנו ליהודים", כאשר שיקורסקי אסר נקיטת פעולות כאלה, הייתה מעוררת בהכרח דאגה. על כך תעיד העובדה שהפסקה הנוגעת לנושא במברקו של שיקורסקי סומנה ונרשמה בה המילה "לא". פירוש הדבר הוא, לא פחות ולא יותר, הסתרת הסוגיה מפני המפקד העליון. ואכן, במכתב לשיקורסקי, שכלל העתק מהמברק מ"גרוט", הושמט הקטע הנ"ל.⁴⁰⁹

לא זה המקום לחפש אחר יוזמי הצעד הזה ומניעיהם, אולם הפרשה מעניקה מבט אחר על סוגיית הדיווח המיוחד ש"אבד". לאור הכתוב לעיל, העובדה שביזמן, שבו צוינו התאריכים של קבלה ומשלוח של דברי הדואר של מדור ארבע של המפקדה הכללית, לא צוין שהדיווח הנ"ל התקבל, אין פירושה שדיווח כזה באמת לא נשלח מווארשה.

"צבא המולדת" מול השימוש במשטרה הפולנית הכחולה ברדיפת יהודים

תעלומה אחרת שלא נפתרה עד תום היא העמדה שנקטה המפקדה הראשית של "צבא המולדת" בעניין השימוש במשטרה הפולנית בפעולות נגד המורדים בגטו וארשה. בכל האמור בשאיפות הגרמנים לצרף גוף זה לפעולות נגד הציבור הפולני, הרי שמראשית 1941 פעלו שלטונות המדינה במחתרת להשפיע על התנהגות המשטרה הכחולה באמצעות הנחיות המיועדות לכל חברי גוף זה, והזהירו יחידים הנגועים בדמורליזציה.⁴¹⁰ ב-8 באוקטובר 1943 פרסם *Biuletyn Informacyjny* אזהרה המיועדת לשוטרים ולפקידים שבמחלקות העבודה (*arbeitsamten*), שלקחו חלק במצודים אחרי פולנים המיועדים לעבודות ברייך.⁴¹¹ בערי השדה לא פורסמו במיוחד אזהרות דומות, אף שפעמים רבות נרשמו מקרים שבהם השתתפו נושאי משרות פולנים בפעולות חיסול.⁴¹² במהלך "האקציה הגדולה" בגטו וארשה (קיץ 1942), קיבל נציג הדלגטורה עדות ממודיע מהמשטרה הפולנית ממנה עולה שלשוטרים הפולנים אין כל נגיעה למבצע חיסול הגטו.⁴¹³ לפי דיווח של קארסקי, שחובר בלונדון, המשטרה הפולנית שמרה על גטו וארשה עד אוגוסט 1942, ו"סולקה לגמרי משום שלא עמדה באווירה ששררה בגטו, סיעה לאוכלוסייה היהודית, ושוטרים אחדים 'איבדו את הראש' ונטשו את עמדותיהם".⁴¹⁴ אולם

409. SPP, A3.1.1.13.4, Radiogram no. 783/SE, k. 72; *ibid.*, Pismo szefa Oddziału Specjalnego Sztabu Naczelnego Wodza do Naczelnego Wodza, k. 73.

410. ראו: A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski: Rzecz o policji granatowej w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945* (Warszawa, 1999), pp. 367-368.

411. "Próba wyniszczenia Polaków polskimi rękoma", *Biuletyn Informacyjny*, 8. X. 1942, no. 39.

412. AAN, Dr, 202/II-6, Raport sytuacyjny za okres od 15. XI. 1941 do 1. VI. 1942, k. 158.

413. שם, 202/II-28, Meldunki o sytuacji w getcie warszawskim, Relacja informatora z policji granatowej, 11. VIII. 1942, k. 58-59.

414. SPP, A3.1.2.1.3.1, Raport polityczny z kraju, styczeń 1943, k. 97.

מן הדיווח של חטיבת הביטחון של הדלגטורה מצטייר סיפור שונה לגמרי: "תקופת חיסול הגטו הרחיקה לזמן מה את המשטרה מהפרה החולבת, אבל כאשר הגרמנים החלו להשתמש בשוטרים במדים לשליחת היהודים, חזרו הימים השמנים. לאחר חיסול הגטו ותגמול המשרתים הלטביים, נפתח בפני המשטרה כר חדש למופעים מחרידים, בצורת ארגון מסעות ביזה לבתים הנטושים... מובן מאליו שבגזרה זו התקיים שיתוף פעולה עם הגרמנים".⁴¹⁵ בתחילת אפריל 1943, שמה המחותרת הפולנית את ידה על חוזר של מפקדת השופ"ו (*Schutzpolizei*), המצווה על המשטרה הפולנית להתחקות "בכל דרך אפשרית" אחרי יהודים השוהים מחוץ לגטו. את הנתפסים יש לעצור בו במקום ואת דירותיהם יש לאבטח. הפרס על המעשה היה שליש מהרכוש המאובטח.⁴¹⁶ לפי הנתונים הסטטיסטיים שהועברו למחתרת, בחודש מארס 1943 בלבד, עצרו השוטרים הפולנים 73 יהודים מחוץ לגטו,⁴¹⁷ ואילו בימים הראשונים למרד, מ-20 עד 26 באפריל 1943, נעצרו 29 יהודים.⁴¹⁸

המשטרה "הכחולה" נוצלה גם בחיסולו הסופי של גטו וארשה, כשמשמיתה הייתה להגן על חומות הגטו. בארכיון המחקר על פולין במחתרת שבלונדון, נמצאת עדותה של הלנה צ'רנוצקה (Czarnecka), מנהלת מרכזיית הדואר של ראש המפקדה הראשית של "צבא המולדת", ולימים מנהלת הארכיון במשך שנים רבות: "ב-23 באפריל 1943... הפקדתי בידי המחליפה שלי פתק התראה הכתוב בכתב ידו של גנרל 'גרוט' וחתום בשם הצופן הפנימי... 'טור' (Tur), בזו הלשון: 'להזהיר את המשטרה הכחולה שלא להצטרף למאבק נגד היהודים, שאם לא כן אתן הוראה לסגור אתם את החשבון' (או, לחלופין 'אצווה לירות בהם')". הנמען היה אמור להיות מפקד מרחב וארשה, או ראש המודיעין הנגדי של מדור שתיים של "צבא המולדת", ברנרד זקז'בסקי (Zakrzewski) – "אוסקר" (Oskar).⁴¹⁹ צ'רנוצקה לא ידעה לומר אם האזהרה הגיעה ליעדה, משום שבאותו היום נעצרה.

כך או אחרת, ב-6 במאי 1943 פורסמה הצהרה של "הנהלת המאבק המחותרת",⁴²⁰ ובה פירוט העונשים הצפויים בגין "סחיטת אנשים שנעצרו ברחוב על ידי סוכני המשטרה הפלילית

415. AAN, DR, 202/II-35, Raporty okresowe Głównego Inspektoratu PKB, 1942-1943, Sprawozdanie za okres od 15. VII do 15. XI. 1942 Policja granatowa, k. 7

416. Ibid., 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, no. 11, 7. IV. 1943, k. 41-42

417. Ibid., no. 15, 3. V. 1943, k. 64

418. Ibid., 202/III-122, Kronika policyjna, 28. IV. 1943, k. 17

419. SPP, A3.1.1.13.4, Oświadczenie odtyczące rozkazu gen. Grota do policji w sprawie Żydów, Szapiro, 29. IV. 1984, k. 128

(Wojna, p. 20, fn. 2)

420. במשטרה הפלילית הפולנית (ה־kripo הפולני), בשטחי הגנרלגוברמן ללא מחוז גליציה שירתו 1,790 שוטרים (Hempel, Pogrobowcy, p. 133).

(קריפ"ו)... באמצעות הפלתם באישומים של עבירות שונות או אי דיוקים במסמכים, וכן בגין מקרים של פשיטות על דירות, המלוות בגביית דמי כופר וגזל הרכוש".⁴²¹ אף שלא מדובר בעבירות נגד היהודים, הרי קריאה נאותה מראה שהאזהרה התייחסה גם לנושאי משרות העוסקים בסחיטה.⁴²² מדיווח שהועבר על ידי שוטרים שפעלו במחנת עולה, שבמהלך הקרבות בגטו התחמקו שוטרים רבים משירות ליד חומות הגטו. ב-29 ו ב-30 באפריל 1943, לא התייצבו 29 שוטרים, וביום המחרת היו חסרים עוד 25. "בתנאים אלה", סיכם מפקד המשטרה הפולנית, "לא ניתן לאייש את העמדות בגטו".⁴²³ לא מן הנמנע שחששות מפני תגובת "צבא המולדת" הם אשר השפיעו על המתחמקים משירות. בנוסף, השירות ליד חומות הגטו לא היה באותה תקופה מן הבטוחים ביותר. מצד שני, נתונים סטטיסטיים מעידים על כך שאותם שוטרים "כחולים" סחטו יהודים וצדו אותם בלי לחוש מאוימים. מספר היהודים שנתפסו על ידי המשטרה "הכחולה" ביולי 1943 (שלושה חודשים לאחר חיסול הגטו) לא פחת – 43 יהודים נעצרו.⁴²⁴

סוגיית התגובות של גופי המדינה הפולנית במחנת על ה"שמאלצובניקים" – "סוחטי יהודים" – תידון במקום אחר.

"צבא המולדת" מול פינוי לוחמי האי"ל מהגטו

בעיה אחרת, בעלת חשיבות עליונה, היא עמדת "צבא המולדת" בווארשה כלפי פינוים של חברי האי"ל, ששרדו את המרד, מן הגטו. קבוצה ראשונה של לוחמים יצאה מהגטו דרך תעלות הביוב ב-27 באפריל 1943, ואחד מגיבוריה של פעולה זו היה סטניסלב גאיק (Gaik), "קשאצ'ק" (Kszaczek), שנשלח על ידי המחנת הקומוניסטית.⁴²⁵ לפי ברנרד מרק, היה גאיק סגן ב"משמר העם", וכל הפעולה – בדומה לפינוי קבוצה נוספת של לוחמי האי"ל דרך תעלה ברחוב פרוסטה (Prosta), ב-9 במאי 1943 – תוכננה על ידי מפקדת "משמר העם".⁴²⁶ בתקופת השלטון הקומוניסטי בפולין זו הייתה דעה מחייבת בהיסטוריוגרפיה, אלא שיש פער משמעותי בין גרסה זו לבין המציאות. פעולת ההצלה לא הייתה אלא אלתור של קאז'יק ראטאייזר

421. AAN, DR, 202/III-122, Ostrzeżenie, k. 24.

422. אזהרת "הנהלת המאבק המחנתית" התקבלה בביקורתיות רבה בחוגים אלה. נטען שאזהרות כאלה יש להפנות כלפי יחידים העוסקים בכך ולא כלפי גוף שלם (Hempel, *Pogrobowcy*, pp. 173-174).

423. AAN, DR, 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, no. 16, 11. V. 1943, k. 72.

424. Ibid., no. 30, 25. VIII. 1943, k. 84. לא ידועים הנתונים עבור חודשים אחרים.

425. צוקרמן קיים קשרים – ללא ידיעת "צבא המולדת" – עם נציגי המפלגה הקומוניסטית הפולנית, ובהם פרנצי'שק יוז'בייאק (Józwiak), וכן פאבל פינדר (Finder) (Cukierman, *Nadmiar*, 251, 253).

426. Mark, *Walka i zagłada*, pp. 365, 393.

(Ratajzer) (לימים שמחה רותם), וכן של גאיק.⁴²⁷ אולם מאחר שהסוגיה המעסיקה אותנו כאן היא עמדתם של גופי המדינה הפולנית במחתרת כלפי חברי האי"ל ששרדו, מן הראוי להתייחס לעדותו של אנטוני חרושצ'יל, שצוטטה לעיל, שממנה עולה שיעוד לפני המרד נעשו עבודות מקדימות כדי להכין בסיס עבור האנשים שהיו אמורים לעזוב את הגטו – פעולות שלא נוצלו בתקופה מאוחרת יותר.⁴²⁸ אדולף ברמן, שבתקופת המרד בגטו וארשה קיים קשר יומיומי עם נציגי הדלגטורה, דיבר על "קשיים של סיוט" בכל הנוגע להעתקת מגוריהם של המורדים שנותרו בחיים.⁴²⁹ בעניין זה אין בידינו פרטים נוספים, ונשאלת השאלה אם לאחר פרוץ הקרבות בגטו אמנם ננקטו פעולות כלשהן להעברת הלוחמים היהודים ששרדו לצדה הארי של העיר. ההצהרות שהשמיעו לאחר המלחמה אנשים שהשתייכו לחוגי ההנהגה ב"צבא המולדת" אינן מותירות כל מקום לספק.⁴³⁰ עדויותיהם של היהודים ששרדו מתארות מציאות הפוכה.

על סמך זיכרונותיו של יצחק צוקרמן, ניתן לשחזר את מגעיו עם נציגי המחתרת הפולנית בימי המרד. מלבד שיחות שניהל עם הנריק וולינסקי, נפגש צוקרמן פעמיים עם אירנה אדמוביץ', וכן עם פעיל תנועת הצופים, בשם היידוק (Hajduk).⁴³¹ זה האחרון פעל ככל הנראה על פי יוזמתו האישית, כדי לקשר בין צוקרמן לבין קצין שהציג עצמו רק כ"גרנדיר (Grenadier)

427. את עדותו הראשונה בנושא זה כתב ראטאיזר בראשית 1944 (SPP, MSW, teka 46/6, Załącznik nr 9) do pisma ŻKN, Relacja bojowca Szymchy Ratajzera (Kazika) o obronie getta warszawskiego, (k. 43). למותר לציין שהשתייכותו המפלגתית של "קשאצ'ק" אינה נזכרת אפילו במילה (הוא מופיע כאן בשם הצופן "קוסטק" [Kostek]) – נעשו מאמצים להסתיר את המגעים בין האי"ל לבין המפלגה הקומוניסטית הפולנית ו"צבא העם".

428. מכתב של מפקד לשעבר של מרחב וארשה של "צבא המולדת", גנרל אנטוני חרושצ'יל, עמ' 273.
429. SPP, A3.1.1.13.4/33A, Rozwój działalności ŻKN po stronie aryjskiej: Załącznik do sprawozdania ŻKN z 24 maja 1944, k. 119.

430. גנרל בור-קומורובסקי כותב כך: "ליד אוטבוצק הוכנה נקודת קשר... רצינו להקים מהחילים האמיצים האלה יחידות פרטיזניות במזרח פולין. עבורם זו הייתה אפשרות הצלה היחידה" (Bór-) (Komorowski, *Armia podziemna*, p. 106). סרן פשני טוען "ניהלנו גם מבצע רחב היקף של הוצאת יהודים מהגטו דרך תעלות אל שטחים המיושבים בפולנים. הדבר נמשך עד שהגרמנים סתמו את כל התעלות היוצאות מהגטו" (SPP, kolekcja 33, Zapis audycji prowadzonej przez Jana Nowaka-) (Jeziorańskiego w RWE 22. IV. 1951 O godz. 22:30). סטיסלב ובר מסר שהעביר לוויילנר מפה של רשת תעלות הביוב, ואילו "צבא המולדת" הוציא שלוש פעמים את לוחמי האי"ל. בצורה זו הצילו כמה עשרות אנשים אשר נשלחו אל יער קאמפינוסקה וליערות אוטבוצק, משם היו אמורים לעבור ליחידות של "צבא המולדת" (Iranek-Osmecki, *Kto ratuje*, pp. 161-162).

431. מאריאן טורסקי (Turski), עורך זיכרונותיו של צוקרמן, מוסר שמדובר בשם משפחה ולא בשם צופן. היידוק (Hajduk) נהרג במרד וארשה (שם, עמ' 161).

קרול (Karol). "לאחר שהאזין לדיווח על מהלך הקרבות בגטו ולבקשת הסיוע, החל האיש להוכיח את האי"ל ותיאר את המרד כפרובוקציה קומוניסטית, המשרתת את האינטרסים של מוסקבה. לפי עדותו של צוקרמן, האיש תבע גם הפסקה מיידית של הקרבות והציע להעביר את לוחמי האי"ל אל מחוץ לווארשה. כאשר למד כי מדובר בקרב עד הסוף, איים ש"צבא המולדת" יצא נגד הארגון, אם אכן יתקבל אישור למידע שהגטו אינו אלא "בסיס של מוסקבה".⁴³²

היסטוריונים פולנים לא התייחסו כלל לאירוע זה, ואילו היסטוריונים יהודים, ההולכים בעקבות צוקרמן, מפרזים מאוד במשמעותה של אפיזודה זו.⁴³³ בהתחשב במהימנותו של צוקרמן, אין ספק שמפגש כזה אמנם התקיים, אולם השאלה היסודית כאן היא זהותו ודרגתו של בן שיחו של צוקרמן. עמדתו וגישתו לנושאים יהודיים מאפשרות למקמו באחת המחלקות של מדור שתיים ב"צבא המולדת", וכפי שעולה ממקורות אחרים, כמי שבקיאותו באופי המגעים בין המחתרת הפולנית לזו היהודית, הייתה קלושה ביותר. מצד שני, ההצעה לפנות יהודים לפרטיזנים מצביעה על היכרות עם תוכניות המפקדה של מרחב וארשה. הכול מצביע על כך שצוקרמן דיבר עם אנטוני יאנישבסקי (Janiszewski), שעבד באחד מגדודי המודיעין שפעלו בבירה, שהוקמו במטרה לעקוב אחרי החיים החברתיים-פוליטיים תחת הכיבוש.⁴³⁴ אם נביא בחשבון את כל הנתונים האלה, ניתן להסתכן בטענה שהן האיומים של האיש והן "הצעותיו" היו מחוסרי כיסוי, וכי הפגישה כולה הייתה בגדר גישוש. סיום הפרשה מעניין לא פחות: יאנישבסקי הפך לסוכן הגסטאפו,⁴³⁵ ונורה על ידי הנהגת החבלה, במארס 1944.⁴³⁶

לא כך היה מצב הדברים בנוגע למגעיו של צוקרמן עם ראש מפקדת מרחב וארשה של "צבא המולדת", קולונל סטניסלב ובר. בזיכרונותיו טוען צוקרמן, כי הפגישה ביניהם נערכה בראשית מאי 1943: "הצגתי בפניהם את המצב בגטו הבוער, בלא נשק, בלא מזון. דיברתי על הצורך הדחוף לארגן פעולה של הוצאת אנשים. הבטיחו לתת לי תשובה. ביקשתי גם אמצעי

432. שם, עמ' 258-259.

433. לדעתו של גוטמן לא היה האיש רק הנציג הרשמי של "צבא המולדת", אלא "פעיל בולט שלו, ראש המשטרה הצבאית הסודית" (Gutman, *Zydzi warszawscy*, p. 548).

434. בנושא זה ראו: Marszalec, *Działalność informacyjna*, p. 141.

435. ב-AIPN מצאתי את הדיווח הבא: אנטוני יאנישבסקי... רחוב שיננה (Sienna) 61/2 מודיע רשמי של "צבא המולדת". נעצר על ידי הגסטאפו במיידזשין (Miedzeszyn) במהלך המצוד בתחילת שנה זו עם חומר קומוניסטי עליו, שוחרר ב-19 בינואר השנה בתנאי שיעבוד עבור הגסטאפו בגזרה הקומוניסטית AIPN, AK, Teczka 45, KG, Wydział II Informacyjno-Wywiadowczy, Wydział Bezpieczeństwa) (I Kontrwywiadu, b.p.

436. שמו של יאנישבסקי נכלל ברשימת האנשים שחוסלו על ידי הנהגת החבלה (item 220), תאריך החיסול — 29 במארס 1944 (ibid., AK, Teczka 95, KG, Kierownictwo Dywersji, Wykaz K) (ibid., AK, Teczka 95, KG, Kierownictwo Dywersji, Wykaz K). צוקרמן למד על חיסולו של יאנישבסקי מפי אירנה אדמוביץ מיד אחרי המלחמה.

תובלה ודירות זמניות בווארשה ובסביבתה". כמה עמודים לאחר מכן מוסר צוקרמן שהפגישה נערכה ב-9 במאי 1943. כמה פרטים מסיפור זה, כגון העובדה שוובר חשף את זהותו, אינם נשמעים סבירים, אולם תוכן השיחה חשוב יותר. צוקרמן כותב: "העברתי לידיעתם את הצורך שלי בהובלת אנשים שאותם אני חייב להוציא מהתעלות. הם הבטיחו שיתנו לי תשובה אחר הצהריים. הדגשתי שכל שעה חשובה, כי אנשים נמצאים בתעלות כבר מ-8 במאי. לאחר כמה שעות השיבו אנשי 'צבא המולדת' שאין להם עבורנו אמצעי תובלה ודירות".⁴³⁷ באותו הזמן המתינה קבוצה מהאי"ל בתעלות. היא הוצאה מהפתח, ליד רחוב פרוסטה, ומשם הועברו הלוחמים ליער באזור לומיינקי (Łomianki).⁴³⁸

בעדויותיו השמורות בארכיון המחקר על פולין במחתרת שבלונדון, מציג ובר את מגעיו עם צוקרמן באור שונה לחלוטין, וקובע כי לאחר יציאתם מהתעלות התקבלו אנשי האי"ל על ידי יחידות "צבא המולדת".⁴³⁹ לא מן הנמנע שחיילי "צבא המולדת" עשו ניסיונות פרטניים להציל את הנמלטים מהגטו, אולם מנקודת הראות של נציגי היהודים בצד הארי, נראה המצב שונה לגמרי. להערכתו של צוקרמן, היה לעמדת "צבא המולדת" בסיס עמוק יותר: "רצו לגמור לא רק עם המרד, אלא גם עם המורדים. מנקודת ראות של 'צבא המולדת', אנחנו כלוחמים היינו מיותרים בכל מקום על אדמת פולין. אינני מתכוון לכך שלא היו ביניהם אנשים שייחסו חשיבות להיבט ההומניטרי, אולם הארגון שלהם לא היה ארגון סיוע, אלא ארגון צבאי, וככזה לא היה זקוק לנו, לא בגטו הלוחם ולא בחלק הארי של וארשה. גם בתנועת הפרטיזנים לא היו זקוקים לנו – כיהודים היינו מיותרים בכל מקום".⁴⁴⁰

קשה שלא להסכים לתחושות מסוג זה. מן המתועד במסמכי המחתרת הפולנית מהתקופה שלאחר המרד, קשה לדעת מה עלה בגורלם של לוחמי האי"ל שנותרו בחיים. להלן טענה סימפטומטית שהופיעה בתוך "סקירת האירועים החשובים בארץ [בפולין] בתקופה שבין 8 ל-14 במאי 1943": "מבצע החיסול של הגטו, שנפתח ב-19 באפריל, כבר הסתיים. כל המתנגדים

437. Cukierman, *Nadmiar*, pp. 263-264, 276.

438. לדעתו, המארגן הראשי של המבצע הזה, ראטאיזר, התחזה לאיש "צבא המולדת" במהלך המבצע. Rotem Kazik, *Wspomnienia bojowca ŻOB* (Warszawa, 1993, p. 69).

439. בעדות הראשונה הוא טוען את הדברים הבאים: "יצרנו קשר עם שליח אחר מהגטו, ששמו אינו זכור לי, שהיה אמור להסכים אתנו על ארגון מבצע הצלה ונסיגה. בניגוד לאנטק (צוקרמן), הברנש השני היה טיפוס כל כך יהודי, שבמשך כמה דקות אחרי הגעתו לדירה, הקשבנו בעל כורחנו אם לא נשמעים במדרגות צעדי הגרמנים העוקבים אחריו". בעדותו השנייה הוא מביע דעה על הקשיים במגעיים הדדיים שנגרמו על ידי מראהו השמי המובהק של "אנטק", וקובע ש"בשל סיבה זו כמה פגישות לא יצאו אל הפועל כי אנטק לא הגיע" (SPP, kol. 33, Stanisław Weber, *Getto Uprising*, 18. V.) (1948; *ibid.*, B.I/36, *Sprawozdanie ze współpracy Okręgu Warszawskiego AK z ŻOB*, 12. VIII. (1961).

440. Cukierman, *Nadmiar*, p. 261.

נרצחו בו במקום, ואילו כל המפעלים היהודים העובדים עבור הצבא... הועברו לטראבניקי (Trawniki) ולפוניאטובה (Poniatowa). האוכלוסייה הלא-עובדת וכן הילדים הובלו לכיוון מזרח (ככל הנראה לטרבלינקה). אף שמבזקים נוספים כללו ידיעות על מוקדי ההתנגדות בשטח הגטו, ומצוד אחר היהודים המסתתרים בעיר,⁴⁴¹ אין זה משנה את העובדה, שללונדון לא נמסר מעולם שקבוצה משמעותית של לוחמים מהאי"ל הועברה אל מחוץ לווארשה. לעומת זאת, במברקים של יהודים שנשלחו באמצעות הדלגטורה כן נכללו ידיעות בנושא. ב-15 במאי 1943 שלח הוועד היהודי הלאומי מברק לג'וינט, ובו נמסר ש"חלק מהיהודים ניצלו", ומידע מפורט יותר נשלח במברק מ-25 ביוני 1943: "חלק מהלוחמים חדרו ליערות כדי להמשיך ולהימלט, ביניהם גם היחידה הלוחמת שלנו עם ברלינסקי⁴⁴² בראש.⁴⁴³

על עומקו של היחס הדו-ערכי כלפי הסתננותם של יהודים לצד הארי של וארשה, יעיד מסמך העוסק בפעילותו של יאנוש קטלינג שמליי (Szemley). ב-5 במאי 1943 פנה זקשבסקי, ראש המודיעין הנגדי של "צבא המולדת", למפקד הנהגת החבלה, פילדורף, במטרה להיפטר משמליי. לשמליי היו, לדעתו, קשרים הדוקים עם "התנועה היהודית הקומוניסטית בגטו וארשה", ארגון שעסק ב"הברחות משמעותיות של יהודים מזוינים לסיביות וארשה, שהתכוונו לבצע פעולות חבלה על דעת עצמם", כשהם מושכים "אל המלאכה הזו חוגים רחבים של נוער שאיבד את דרכו, ונסחף יותר ויותר לקומוניזם. זהו אקט מסוכן, שיש בו משום בגידה, ואשר את השלכותיו הפוליטיות והצבאיות לא ניתן לשער".⁴⁴⁴ אותם "קומוניסטים" לא היו למעשה אלא לוחמי האי"ל. מצד שני, ידוע לנו ששמליי, שפעל ככל הנראה ממניעים חומריים, קיבל עליו להכין את הבסיס עבור אלא שתכננו לעזוב את הגטו.⁴⁴⁵ בעיה חשובה בהרבה מן המניעים של שמליי הייתה גישתם השלילית של מקבלי החלטות ב"צבא המולדת" בווארשה, לגבי הוצאתם של יהודים מחוץ לעיר.

441. Meldunek zbiorowy no. 194, Przegląd najważniejszych wydarzeń w kraju za czas 8-14. V. 1943, in: AKD, vol. 3, p. 18; Przegląd najważniejszych wydarzeń w kraju za czas 15-21. V. 1943, in: ibid., p. 21; Przegląd najważniejszych wydarzeń w kraju za czas 21-28. V. 1943, in: ibid., p. 24.

442. הרש ברלינסקי היה חלק ממפקדת האי"ל מטעם פועלי ציון שמאל. הוא עזב את הגטו דרך התעלות ב-10 במאי 1943, אולם למרות הטענה הכלולה במברק המצוטט לעיל, לא היה מפקד היחידה שפעלה מחוץ לגטו. לאחר שובו לווארשה, העלה את זיכרונו על הכתב. ברלינסקי נהרג במחצית ספטמבר 1944, במרד וארשה.

443. Apel ŻKN do nowojorskiego Jointu o pomoc dla Żydów polskich, in: AKD, vol. 3, p. 10; Depesza ŻKN do Tel Awiwu, in: ibid., p. 36.

444. ראו מסמך מס' 14.

445. במהלך החקירה נגד מפקדי "יחידת חבלה צבאית שרודמיישצ'יה" (Śródmieście), העיד אחד מחיילי היחידה כדלקמן: "הצטרפתי ליחידת החבלה בשנת 1942. המשימה הראשונה שביצעתי הייתה מבצע בגטו, ב-23-26 באפריל 1943. במהלך המבצע הכרתי את 'יאנוש' (Janusz). מאז נפגשתי עם 'יאנוש'

לסיכום, "צבא המולדת" לא עשה הרבה כדי להציל את לוחמי האי"ל, אולם הודות לקשרים הטובים שהיו לאי"ל עם המחתרת הפולנית, הצליחו יהודים רבים למצוא מקלט בצד הארי. הקשרים של האי"ל, כפי שטוען בצדק ישראל גוטמן, היו חלשים מדי לערוב להישרדות חבריו.⁴⁴⁶

המצב לאחר מרד גטו וורשה

היחס למאבק מזוין של יהודים מחוץ לגטאות

קשה לקבוע באופן חד-משמעי מתי נולד במפקדת מרחב וארשה של "צבא המולדת" הרעיון לכוון את חברי האי"ל אל מחוץ לווארשה בזמן המרד. וולינסקי מתבטא בעניין בצורה שתומה למדי, ומציין רק שחרושצ'יל הודיע לו באמצע מארס 1943 שקבלת יהודים ל"יחידות הצבאיות שלנו" במחוז ובמרחב וארשה של "צבא המולדת" אינה באה בחשבון.⁴⁴⁷ וולינסקי מילא פיו מים על הסיבות להחלטה זו, שבלא ספק הושתתה על הנחות רציונליות. באותה תקופה לא היו במרחב וארשה של "צבא המולדת" שטחים מיוערים רבים, לבד מיער קאמפינובסקי, ועל כן פעלו כאן רק יחידות פרטיזניות בודדות. חלק מחבריהן גויס מקרב אנשים שזהותם נחשפה ("השרופים") ואשר נאלצו להסתתר בשל כך. יחידות פרטיזניות אלה גויסו מדי כמה ימים או שבועות, בהתאם להיקף הפעולה המתוכננת, ולאחר סיומה התפזרו לבתיהם ונשקם הוסתר.⁴⁴⁸

לעתים קרובות. יום אחד... כמה ימים לפני חג הפסחא (באפריל), הציע לי 'אנוש' להיות השוכר בשם בלבד של חווילה במיכאלין (Michalin). 'אנוש' אמר לי שאת החווילה שוכר קולונל פיונטקובסקי למטרות ארגוניות. הסכמתי לכך... בהוראתו של פיונטקובסקי, או של 'אנוש', הסתתרו בוויולה כ-30 יהודים, חלקם ברחו לאחר שנחשפו, וחלקם נהרגו על ידי הגרמנים. לאחר התקרית הוא נלקחה ממני השכירות" (AAN, 203/X-33, Sprawa przeciwko "Januszowi" i "Ryżemu", Zeznanie "Edwarda"), 28. VII. 1943, k. 36). קטלינג אישר בעדותו את עובדת שכירת נכס זה, אולם נושא היהודים המסתתרים לא עורר עניין. במהלך הדיון המשפטי נחשפה פרשה אחרת. מעדותו של אחד מחברי היחידה הנחקרים עולה, שבמחצית יולי 1943, הוציא מפקד יחידת החבלה שרודמיישצ'יה, "ריז'י" (Ryży), פקודה לירות למוות בשודד יהודי קומוניסט, בדירה בכיכר גז'יבובסקי. שני חיילים הגיעו למקום, וגילו שמדובר ביהודי מרושש, רופא, אשר הסתתר במקום. הפקודה לא בוצעה. מהקורבן נלקחו 500 זלוטי, שהועברו ל"ריז'י". אף שהנאשם לא הודה במעשה המיוחס לו, עלה שמו במהלך החקירה. הודגש שעובדה זו אושרה על ידי שני עדים, באופן בלתי תלוי. "ריז'י" נידון לעונש מוות *ibid.*, Zeznanie Startera, 1. IX. 1943, k. 38a; Zeznanie dodatkowe "Ryżego", 20. IX. 1943, k. 49). לאחר המלחמה השיג קטלינג ממנהל ארכיון המכון היהודי ההיסטורי בווארשה, ברנרד מרק, אישור שממנו עולה שהאיש הוציא מהגטו חמש מאות יהודים. יותר משהדבר מעיד על מעשיו של קטלינג, הוא מעיד על הנאיביות של מרק.

446. Gutman, *Żydzi warszawscy*, p. 559.

447. ראו מסמך מס' 29.

448. J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski Armii Krajowej: Studium Wojskowe* (Lublin, 1997), p. 100.

בנסיבות אלה, הופעתה של יחידה פרטיזנית בת כמה עשרות אנשים, שלא היו יכולים לחזור "לאזרחי" לאחר מילוי המשימות שהוטלו עליהם, היוותה סכנה ממשית עבור האוכלוסייה הפולנית המקומית. מנקודת ראותם של אנשי מפקדת מרחב וארשה, גם אזור לובלין לא היה יכול לבוא בחשבון כבסיס עבור חברי האי"ל. מסתיו 1942 ואילך, עם ניסיונותיהם של הגרמנים להעתיק את האוכלוסייה הפולנית של אזור זאמושץ' (Zamość) ממקומה, הייתה הפעילות הפרטיזנית של יחידות "גדודי האיכרים" ושל "צבא המולדת" מתקדמת הרבה יותר. בנוסף, פעלו שם גם קבוצות הישרדות ויחידות יהודיות, אולם לא היה רצוי לחזקן.⁴⁴⁹ היה חשש, לא בלתי מבוסס, שהתגברות הפעילות הפרטיזנית עלולה להחמיר את מצבה של האוכלוסייה הפולנית. היחס השלילי של האוכלוסייה הפולנית כלפי היהודים היה ידוע גם כן.

עם זה, הרעיון לשלוח את לוחמי אי"ל לווהליניה נדון לכישלון מראש, בשל משבר פתאומי ביחסים בין הפולנים לאוקראינים באזור זה. מינואר 1943 ואילך החל רצח של האוכלוסייה הפולנית, ובאביב היו חלקים גדולים של ווהליניה בשליטת צבא המרי האוקראיני.⁴⁵⁰ הדיווחים שזרמו לווארשה לא הותירו כל ספק באשר למצב הדברים שם. להערכתו של המפקד הראשי של "צבא המולדת", "המצב השורר בווהליניה מזכיר לחלוטין 'שדות בור'".⁴⁵¹ גם מבחינת האי"ל לא היה רעיון זה קביל, גם אם נתעלם מהסיכוי האפסי כמעט להגיע למטרה, שהרי גורלם הטרגי של יהודי ווהליניה לא היה בגדר סוד. *Biuletyn Informacyjny* מסר מידע מדויק בנושא ב-25 במרץ 1943: "באופן תיאורטי אין כבר יהודים בווהליניה. למעשה, חלק מהאוכלוסייה היהודית עבר ליערות, שם הם מנהלים אורח חיים של חיה ניצודה ורדופה, וחלק מהגברים היהודים הקימו שם יחידות פרטיזניות. שלטונות הכיבוש מעניקים פרס של עד שלושה ליטרים וודקה על כל יהודי המובא לתחנת המשטרה".⁴⁵²

לאחר מרד גטו וארשה קיבלה סוגיית מעמדן של יחידות הפרטיזנים היהודים משנה דחיפות. ההסתייגויות הקודמות ביחס לאפשרות של שיתוף פעולה בין פרטיזנים יהודים לבין יחידות "צבא המולדת" במרחב ובמחוז וארשה, קיבלו חיזוק מחשותיו של גנרל שיקורסקי, שהקרבות יחרגו מן הגטו אל מחוץ לווארשה. מצד שני, הנהגת "צבא המולדת" הועמדה בפני עובדה מוגמרת: ביער באזור סלומיאנקי שהו כמה עשרות חברי האי"ל. אין ראיות לכך

1992), pp. 110, 200.

449. לפי לוקאס גם במקרה של מרחב וארשה, אחד הגורמים שמנעו את שהיית יחידת האי"ל במקום היה חוסר אמון כביכול כלפי היהודים: "צבא המולדת" העדיף כנראה שהיחידות היהודיות המזוינות לא תימצאנה באזור רגיש זה, שם היו אמורות לפתוח במרד מזוין תוך שיתוף פעולה הדוק עם הקומוניסטים" (Lucas, *Zapomniani*, p. 227).

450. התאריך המקובל של הקמת "צבא המרי האוקראיני" הוא 14 באוקטובר 1942.

451. Radiogram gen. Rowecki do Centrali: Anarchia na Wołyniu — mordowanie Polaków, 4. V. 1943, in: *AKD*, vol. 3, p. 4; Meldunek zbiorowy no. 194, in: *ibid.*, p. 18.

452. "Tragedia Żydów Wołyńskich", *Biuletyn Informacyjny*, 25. II. 1943, no. 12.

ש"צבא המולדת" חיפש דרך להיחלץ ממצב זה (לוחמי האי"ל קיבלו סיוע מחקלאי מקומי, חבר ב"צבא המולדת", ברוניסלב קאיישצ'אק [Kajszczak], שפעל על דעת עצמו). בשל הסיכון לחשיפה על ידי האויב, נאלצה הנהגת האי"ל לקבל את הצעתה של המפלגה הקומוניסטית הפולנית ולהעתיק את היחידה לאזור יערות וישקוב (Wyszok),⁴⁵³ מאחר שלא הייתה שום אלטרנטיבה. לאור זאת טענתה של פרקובה על כך שלא "מחנה לונדון" היה בעל ברית "טבעי" של האי"ל, אלא המפלגה הקומוניסטית הפולנית, אינה עומדת במבחן המציאות.⁴⁵⁴ הקומוניסטים, בנסיבות שנוצרו לא היו הפרטנר ה"טבעי", אלא פשוט הפרטנר היחיד עבור היהודים שניסו להסתתר ולהילחם מחוץ לגטו וארשה.⁴⁵⁵

למרבה האירוניה, ב"הנחיות לפרטיזנים" (הדברים אמנם מתייחסים ליחידות סובייטיות, אולם מהותית זה היינו הך) הודגש כמה חשוב "למשוך אל שורותינו את היסודות הפולניים הפטריוטיים שנשאבו אליהם [אל הפרטיזנים הסובייטים]". חשובה עוד יותר הדגשת הצורך לפעול בכל האמצעים כדי למנוע גיוס "של אזרחים פולנים הנאלצים להסתתר ביער בשל האירועים" ליחידות אלה, וכן הצורך "למשוך אותם" אל היחידות העצמאיות.⁴⁵⁶ במקרה של ניצולי האי"ל, שהיה קשור ל"צבא המולדת", שצייד אותם בנשק, נעשה מהלך הפוך: הם נהדפו לתחום ההשפעה של הקומוניסטים. המעורבים היו מודעים, בלא ספק, לכך, שבהיעדר תמיכה מצד "צבא המולדת" יוכרע גורלם של לוחמים אלה. ואמנם, הפוטנציאל הקרבי של יחידה זו ירד לטמיון, בשל אי ידיעת השטח וחוסר כל תמיכה מצד הגופים המקומיים של מחתרת "צבא המולדת" והאוכלוסייה המקומית. הניסיון מלמד כי יחידה שאינה מנהלת פעילות צבאית ומשוללת אמצעים להצטיידות עצמית, תידרדר בהכרח ותאבד את אופייה הצבאי.⁴⁵⁷

453. C. Lubetkin, *Zagłada i Powstanie* (Warszawa, 1999), p. 145.

454. Prekerowa, *Podziemie żydowskie*, p. 34.

455. קשה גם לעשות אידיאליזציה של עמדות הפרטיזנים הסובייטים או של "צבא העם"- "משמר העם" כלפי היהודים המסתתרים. דוגמה לכך היא יחידת משמר העם בפיקודו של ג'וז' קורצ'ינסקי, שתוארה באופן ממצה על ידי היסטוריונים. יחידה זו רצחה יהודים רבים, מרביתם נמלטים ממחנה יאנישוב (Janiszów), שהסתתרו בבונקרים ביערות הסביבה, וכן אנשים שחיפשו מחסה אצל בעלי משקים בסביבה. גל האלימות נגד היהודים היה התוצאה ישירה של המבצע ביאנישוב, שנערך כביכול כדי לשחרר אסירים. הנמלטים, שרק בודדים מהם שולבו ביחידת משמר העם, הפכו למקור פרנסה קל עבור פרטיזנים מסוימים. בתוך זמן קצר התגלעו ביחידה חילוקי דעות על רקע זה, וכמה אנשים אשר ביצעו פשעים נגד היהודים נהרגו. נעשו גם הכנות להדיח את קורצ'ינסקי, אולם הניסיון נכשל ומתנגדיו נרצחו. אז הוציא כנראה קורצ'ינסקי פקודה לרצוח יהודים שהסתתרו בסביבה, ופיקודו הוציאו את הפקודה אל הפועל ("Ząb" przeciwko dwu). M. J. Chodakiewicz, *Narodowe Siły Zbrojne*. "Ząb" przeciwko dwu (wrogom [Warszawa, 1999], pp. 96-98; Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza*, pp. 178-182).

456. AAN, AK, 203/I-14, Wytyczne dla partyzantki, 13. III. 1943, k. 30.

457. שם, k. 29.

ידוע לנו על איסוף מידע על אודות מצבם של אותם נמלטים מהגטו ששהו ביער סלומיאנקי. גם מסמכים הנוגעים למפלגה הקומוניסטית בווארשה כוללים הערות ודעות בנושא. בדומה לקשרים בין האי"ל לבין המחתרת הקומוניסטית, גם השתתפותם של חברי המפלגה הקומוניסטית הפולנית במבצע הוצאת היהודים מהגטו לא נעלמה מעיניו של המודיעין הנגדי של "צבא המולדת". בדיווח מ-24 ביוני 1943 מופיעה ידיעה קצרה על קבוצת פרטיזנים יהודים שהובאה על ידי "משמר העם" לנהר בוג (Bug). באותו מסמך ניתן לקרוא גם על כך שקבוצה, שכללה עשרה סובייטים ו-11 יהודים, בפיקודו של "איזה יהודי", "אינם עושים דבר, רק מסתובבים בכפרי הסביבה, שם הם מחרימים מוצרי מזון".⁴⁵⁸ קשה לקבוע אם מדובר במידע ראשון בנושא, ולמען האמת ידיעות כאלה כללו פרטים המפליאים בדיוקם.⁴⁵⁹ דיווח מקביל, שנשלח ב-4 ביולי 1943, כלל נתונים נוספים. אף שלמחבר הדו"ח לא היה מושג על הסיבות להקמת האי"ל (כמו אחרים, גם הוא קישר אותו באופן בלעדי עם המפלגה הקומוניסטית הפולנית), או על מהלך הקרבות בגטו, הרי הוא ידע הרבה יחסית על מצבה של יחידה מהאי"ל שהסתתרה באזור וארשה. בסגנונו ובלשונו, מסמך זה אינו רחוק מסגנון הדיווחים האחרים שעסקו ביהודים ונכתבו במרחב וארשה של "צבא המולדת". כך, למשל, יחידה של האי"ל תוארה כקבוצה של פורעים-קומוניסטים ה"משוטטים" באזור וישקוב. בדיווח זה נכללים גם נתונים על כמה חברי היחידה, וכן מידע על הקשיים שבהם נתקלת מפקדת "משמר העם" בניסיונה לנצל את היחידה למטרות הארגון, בשל היעדר משמעת והעובדה ש"אותם יהודים כלל אינם ששים אלי קרב", רוצים רק למצוא מקלט בטוח, ומה שחשוב לא פחות, הם "מתנגדים לרוסיה הסובייטית וחולמים על פלשתינה".⁴⁶⁰ הד לידיעות כאלה ניתן למצוא במברקו של גנרל קומורובסקי: "קיימת מורת רוח מהיהודים שנמלטו מהגטו ואינם ששים לקרב, או נמלטים לכנופיות פורעים". כן כלל המברק ידיעה על כך שיחידה של "משמר העם" באזור לובלין "חיסלה יחידת יהודים עד האחרון שבהם, ושהשכונות בווארשה אינן רוצות לקבל יהודים".⁴⁶¹

458. AAN, AK, 203/VII-63, Informacje o działalności PPR na terenie Warszawy, 24. VI. 1943, k. 47. (ראו גם מסמך מס' 16).

459. כך, למשל, היה ידוע שאחד ממארגני הפינוי של לוחמי האי"ל מהגטו, היה "קשאצ'ק" (המסמך כולל את תיאורו של האיש וכן את כתובתו), וכי הוא ניסה להפיק מכך רווח חומרי, ובשל כך העבירו אותו הממונים עליו מתפקידו.

460. AAN, AK, 203/VII-63, Informacje o działalności PPR na terenie m. Warszawy, 4. VII. 1943, k. 59. M. J. Chodakiewicz, P. Gontarczyk, L. Żebrowski (eds.), *Tajne oblicze GL-AL*: 59. ראו גם: *PPR. Dokumenty* (vol. 2, Warszawa, 1997), pp. 76-77. עולה שפעולות היחידה המוצבת ביערות וישקוב "מוגבלות למסעות הצטיידות" (Żydowskie oddziały w lasach). (wyszkowskich, 7. VII. 1943, *ibid.*, p. 81).

461. AIPN, AK, 3, Depesza Lawiny no. 1217 i 1218, 21. VII [1943]. ייתכן שמדובר בהתייחסות למעשיה של יחידתו של קורצ'ינסקי.

המשך דרכם של חברי האי"ל ששרדו את המרד בגטו וארשה (היחידה נקראה ע"ש אנילביץ'), אינו מתועד כל צורכו. חלק מהאנשים הצליחו לחזור אל העיר ולמצוא בה מקלט, אולם מרביתם נשארו מחוץ לווארשה. ידוע שהיחידה התפצלה לשלוש קבוצות, שאיבדו קשר זו עם זו.⁴⁶² קבוצה אחת, בפיקודו של מרדכי גרסוב (Grasow) הצטרפה ליחידה לא מזוהה של "צבא המולדת",⁴⁶³ ולאחר זמן מה איבדה המפקדה הווארשאית של האי"ל את הקשר אתה. לפי החשד, ייתכן שהקבוצה חוסלה על ידי היחידה שאליה הצטרפו חברי האי"ל. היה אפילו ניסיון להתערב אצל ועד המפקדה הראשית של "צבא המולדת" בעניין זה,⁴⁶⁴ אולם קשה לבדוק טענות אלה בשל היעדר מקורות. הפרסומים הפולניים העוסקים בקשרים שבין המדינה במחתרת לבין המחתרת היהודית בווארשה אינם עוסקים בגורלם של הפרטיזנים היהודים ביערות וישקוב.⁴⁶⁵ ההיסטוריוגרפיה הקומוניסטית, לעומת זאת, ייחסה את הרצח, כמו במקרים דומים רבים אחרים, לכוחות הלאומיים המזוינים.⁴⁶⁶ אין ספק שהפרשה מצריכה מחקר נוסף. מעט יותר ידוע על הקבוצה בפיקודו של אדם שוורצפוס (Szwarcfus), שב-2 בספטמבר 1943 מצאה עצמה מכותרת על ידי הגרמנים ליד הכפר קרבצוביזנה (Krawcowizna), וחוסלה כליל.⁴⁶⁷ מבין היהודים ששהו ביערות וישקוב, שרדו מעטים את המלחמה.

462. ראו, למשל: Krakowski, *The War*, p. 134.

463. מפקד "משמר העם" של וישקוב, טדאוש מאצ'ייבסקי (Maciejewski) דיווח: "חלק מקבוצתו של מרדק (Merdek) עברה למחנה שיקורסקי [כלומר "צבא המולדת" – ד"ל]. ראו: Raport GL o zgrupowaniu wyszkowskim, 14. VII. 1943, in: Chodakiewicz, Gontarczyk, Żebrowski, *(Tajne oblicze)*, p. 83.

464. מסמך מס' 23. ראו גם: Lubetkin, *Zagłada*, p. 145; Cukierman, *Nadmiar*, p. 287. מייכורוניתה של ולאדקה מיד עולה, לעומת זאת, שחלק מחברי האי"ל שהסתתרו ביערות וישקוב נהרגו בידי כנופיית פורעים "פולנית-אוקראינית" (*W. Meed, Po obu stronach muru: Wspomnienia z warszawskiego [getta [Warszawa, 2003]*, p. 259).

465. קורבונסקי מזכיר רק את הקמתה של היחידה הזו (Korboński, *Polskie Państwo*, p. 140). כך גם ברטושבסקי, המפסיק את הסיפור ברגע יציאתם של לוחמי האי"ל מהתעלות: "כמה עשרות ממשתתפי הקרבות בגטו מהאי"ל ומ"הארגון הצבאי היהודי" הצליחו לעבור דרך תעלות תת-קרקעיות לצד הארי, בסיועם של פולנים, חברי הארגונים הצבאיים "משמר העם" ו"גיס ביטחון" (Bartoszewski, *Lewinówna, Ten jest*, p. 55). שצ'מבוש כותב שהקבוצה מהאי"ל הקימה יחידה פרטיזנית ע"ש מגני הגטו, אשר פעלה באזור זה במשך חודשים אחדים. (Strzembosz, *Akcje zbrojne*, p. 208).

466. Mark, *Walka I zagłada*, p. 449; J. B. Garas, *Oddziały Gwardii I Armii Ludowej 1942-1945* (Warszawa, 1971), p. 129. לדעת היסטוריון זה, גם קבוצת האי"ל בפיקודו של אינגנאצי פודלוסקי (Podolski) הושמדה בהיתקלות עם קבוצת הכוחות הלאומיים המזוינים באפריל 1944, בסביבות אוסטרוב מאזובייצק (Ostrow Mazowiec). מידע זה מבוסס על סיפורו של אליאש באומאץ (Baumac) ממאי 1945. באומאץ היה חבר ביחידת פרטיזנים יהודים שפעלה במרחב ביאליסטוק, ובין חבריה היו שרידי יחידתו של פודלוסקי (AZIH, Relacje, 301/5042).

467. בלילה שבין 31 באוגוסט ל-1 בספטמבר 1943 פוצצה יחידה זו רכבת ליד התחנה באורלה, על מסילת

קורות היחידה ע"ש אנילביץ' מצביעות על כך, שליחס החיובי להתנגדות בגטו וארשה, כפי שהובלט בעיתוני המחותרת הפולנית, לא היו השלכות רציניות על הטיפול בקבוצות היהודיות שניסו להמשיך בקרב או לשרוד מחוץ לגטאות. מסמכים אחדים של המחותרת הפולנית מביעים הבנה לאנשים אלה: "לעתים, הקבוצות [של הנמלטים היהודים – ד"ל] נאלצות להתקיים באמצעות שוד וגזל", נקבע בדיווח של הדלגטורה,⁴⁶⁸ אולם ברוב המקרים הובלט הקשר עם פריעת חוק נפוצה, או פריעת חוק המונעת משיקולים אידיאולוגיים. הטענה שנכללה באחד הדיווחים ממרחב וארשה אופיינית: "יהודים צעירים יוצאים להתקפות על האוכלוסייה הפולנית... הם חסרי רחמים, ומתעללים באוכלוסייה בצורה סדיסטית".⁴⁶⁹

הערכות דומות נכללו גם בדו"חות של הדלגטורה שנשלחו ללונדון וחברו על סמך דיווחים מהשטח. במזכר "על המצב בארץ [בפולין]" מהתקופה שלאחר מרד גטו וארשה, נכללה גם הקביעה ש"יסוד יהודי" ב"כנופיות" מתאפיין ב"רשעות מיוחדת במינה, ולעתים גם באכזריות". כך, למשל, תואר מקרה של בעל אדמות מאזור ריקי (Ryki), שהגן "על כבוד בתו מפני התוקפנות של יהודים, חברי כנופייה שהתנפלה על ביתו בלילה", וכן מקרה מקראשניק (Kraśnik) הסמוכה, שם תקפה "חבורת פורעים יהודים כמה משפחות אמידות... הם לא הסתפקו בגול יסודי של בתי המותקפים, אלא גם שחטו את הנשדדים והוציאו כמה נשים צעירות".⁴⁷⁰ בדיווח נמסר גם "שקבוצות מזוינות רבות, פולניות-יהודיות ופולניות-רוסיות-יהודיות, שאין להן דבר וחצי דבר עם היחידות הלוחמות הכפופות לשלטונות המדיניים הפולניים, מתחזות לתנועת פרטיזנים פטריוטים ומשתמשות בסמלי הלאום".⁴⁷¹ לייחוס פעילויות מסוג זה לכל היהודים המסתתרים נודעו השלכות קשות ביותר.

וארשה-מאלקיניה. לאחר מכן חנתה היחידה ביישוב קראבצוביזנה (Krawcowizna), שם מצאה עצמה מכותרת על ידי ה'ז'נדרמריה (Garas, *Oddziały Gwardii Ludowej*, pp. 122-123). לפי ב' מרק, את הגרמנים הוביל למקום היערן יאן בוברובסקי (Bobrowski), שלאחר המלחמה נדון למוות על ידי בית המשפט המחוזי בווארשה (Mark, *Walka I zagłada*, p. 449). גור הדין פורסם ב-20 באפריל 1950, וב-27 בספטמבר 1951 זוכה הנאשם על ידי ערכאה גבוהה יותר. במהלך הדיון המשפטי כמעט לא נזכרה העובדה שמדובר בפרטיזנים יהודים (AIPN, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy). (SWMW 75

AAW, DR, 202/II-8, Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny, listopad-grudzień 1943, 468 k. 211-212

Ibid., AK, 203/X-70, Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego I działalności 469 organizacji wyrotowych, mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 31 Aug. 1943, k. 50

Ibid., DR, 202/I-33, Pro memoria o sytuacji w kraju w okresie 22. V-19. VI. 1943, k. 27 470

Ibid., DR, 202/I-33, Pro memoria o sytuacji w kraju w okresie 26. VII-26. VIII. 1943, k. 185 471

"צבא המולדת" מול התוכניות להתנגדות בגטאות בערי השדה

זכור, עוד בפברואר 1943 הוציא גנרל רובצקי פקודה למפקדי המחוזות של "צבא המולדת" בדבר שיתוף פעולה עם האי"ל מחוץ לווארשה, ועל הסיוע לגטאות "החפצים במאבק מזוין". נציגי הארגונים היהודיים ציטטו פקודה זו פעמים רבות, ועל פי התיעוד הידוע להיסטוריונים לא זכו מאמצים אלה להצלחה בשום מקום. הניסיון המוקדם ביותר ליצירת קשרים בין מחתרת יהודית כלשהי ל"איגוד המאבק המזוין" היה בוויילנה. היוזמה יצאה מ"ארגון הפרטיזנים המאוחד" (FFPO), והצד הפולני התעניין בעמדתו של ארגון זה בשתי סוגיות יסודיות: האם זהו ארגון קומוניסטי, והאם, בסכסוך בין הפולנים לסובייטים על וילנה יתמודד הארגון בצד הפולני. התשובה הייתה שקומוניסטים יהודים חברים בארגון, אף כי אינם מהווים בו גורם שליט, ובאשר לבעלות על וילנה, נטען שזהו עניין לעתיד.⁴⁷² התשובה לא הייתה דיפלומטית, ואין פלא שלא נוצר שיתוף פעולה. לרכישת נשק נעזרו חברי "ארגון הפרטיזנים המאוחד" בוויילנה בנזירות מהמנזר הבנדיקטיני בקולוניה וילנסקה (Kolonja Wileńska), שבראשו עמדה הנזירה אננה בורקובסקה (Borkowska). בסוף 1941 הסתתרו במנזר כמה יהודים, ביניהם אריה וילנר.⁴⁷³ גם פעילי תנועת הצופים הפולנית, כגון יאדוויגה דוד'צובנה (Dudźcówna), אירנה אדמוביץ' (Adamowicz), והנריק גרבובסקי (Grabowski), מילאו תפקיד נכבד במגעים בין המחתרת היהודית לפולנית. עם זה, קשה לראות בפעילות זו, שהתבססה על היכרויות מלפני המלחמה, פעילות של גופי "צבא המולדת", כפי שכותב, ובצדק, אחד ההיסטוריונים: לא "צבא המולדת" הוא שצייד את גטו וילנה בנשק.⁴⁷⁴

אחד המאמצים להשגת נשק הוא מכתב מכתב מרדכי טננבוים, ממיסדי האי"ל בווארשה, שעקר בנובמבר 1942 מווארשה לביאליסטוק כדי להקים בביאליסטוק ארגון מקביל. המכתב נשלח בראשית אפריל 1943 אל הנהגת המאבק האזרחי של מחוז ביאליסטוק,⁴⁷⁵ והתייחס להבנות שהושגו בין הוועד היהודי הלאומי (ŻKN) והאי"ל מצד אחד, לבין "צבא המולדת" בווארשה מצד שני. טננבוים ביקש להביא ליצירת קשרים דומים עם גטו ביאליסטוק. מסיבות מובנות פוסח המכתב על סוגיות רבות. טננבוים הצהיר, משיקולים פוליטיים, שהוא מדבר בשם "ארגון אחיד, מימין קיצוני עד למפלגה יהודית סוציאליסטית, 'הבונד', הקיים בגטו ביאליסטוק". למעשה, הגיאוגרפיה הפוליטית בגטו ביאליסטוק הייתה שונה משום שהמחתרת היהודית בו הייתה מפוצלת, אף כי בניגוד לווארשה, בביאליסטוק מילא הארגון הקומוניסטי תפקיד משמעותי מאוד; אם להאמין לחברי המחתרת הקומוניסטית בגטו ביאליסטוק, הם

I. Arad, "Żydowski ruch oporu w gettach Mińska I Wilna 1939-1941", in: Szapiro, Holocaust, 472 z perspektywy półwiecza, p. 230

F. Friedman, *Their Brothers' Keepers* (New York, 1978), pp. 26-27; Relacja Anny Borkowskiej, in: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, p. 230

L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny I okupacji 1939-1945* (Warszawa, 1999), p. 300

475. ראו מסמך מס' 13.

היו מצוידים היטב בנשק.⁴⁷⁶ בנוסף פעלו באזור יחידות רבות של יהודים שנמלטו מהגטו. טננבוים עצמו ייצג קבוצה שחבריה באו משורות ארגוני הנוער הציוניים וה"בונד" (בלוק ב'), ולא היו ביניהם יהודים קומוניסטים. שני הגושים שבמחתרת הגטו התאחדו רק בסוף יולי 1943, כשבראש הארגון המחתרתי החדש עמד טננבוים עצמו, ואילו דניאל מושקוביץ מהקומוניסטים שימש כסגנו.⁴⁷⁷

כפי שניתן להסיק מתוכנו, התייחס מכתבו של טננבוים לחילופי מכתבים קודמים. מהמכתב עולה שניציגי המחתרת הפולנית הציעו ליהודים הספקה של חומר תעמולה נגד הגרמנים, והביעו נכונות להעביר מידע על הגטו. טננבוים פנה בבקשה לקבל "סיוע בחימוש ובהובלת אנשינו למטרות המאבק הישיר עם הכובש, במקום ובתנאים שנקבעו על ידי גופי התנועה". התשובה, שהגיעה לאחר כמה ימים, הייתה שלילית. הניסיון להשיג סיוע נכשל מטעמים מעשיים ופוליטיים – ארסנל מוגבל של נשק ועמדתה הבלתי ברורה של המחתרת היהודית כלפי הסובייטים. הטיעון של טננבוים היה כפול: הוא הצביע על רדיפתו, בתחומי ברית המועצות, של הקבוצות המיוצגות ב"וועד היהודי הלאומי",⁴⁷⁸ אולם את הדגש בחר לשים על נושא אחר לגמרי. את בקשתו למשלוח מאתיים רימונים וכמה עשרות אקדחים, ביסס על מוכנותם של היהודים להילחם ("לא תמצאו אנשים ששישים כל כך אלי קרב, המוכנים לכל מה שמצווה הנקמה"), ובתוך כך פנה לתחושת השותפות האזרחית: "אנו פונים אליכם, ניציגי פולין החופשית, כאזרחי הרפובליקה הפולנית". הוא הבטיח גם "לשם המטרות הנ"ל אנו מעמידים לרשות התנועה את המקסימום ממה שנותר בגטו".

המכתב הגיע למענו, הועבר לוולינסקי, שהודיע עליו לצוקרמן.⁴⁷⁹ לא ידוע אם זה היה סופה של חליפת המכתבים. מה שבטוח הוא ששום סיוע בנשק לא הגיע לגטו ביאליסטוק. אנו יודעים גם שוולינסקי התייעץ בנושא זה עם סטניסלב ובר, שהעביר לו מידע לא נכון, היינו שאחרי התערבות יעילה אצל הוועד המרכזי של "צבא המולדת", קיבל גטו ביאליסטוק סיוע משמעותי, כולל נשק, ואפילו מכונית (!).⁴⁸⁰

476. S. Datner, "Szkice do studiów nad dziejami polskiego ruchu partyzanckiego w Okręgu Białostockim", *Biuletyn ŻIH*, 1970, no. 73, p. 25.

477. לפרטים נוספים בנושא זה ראו: S. Bender, "From Underground to Armed Struggle — The Resistance Movement in Białystok Ghetto", *Yad Vashem Studies* (1993), vol. 23, pp. 145-171.

478. צוקרמן סבור כי תוכן המכתב לא תאם את השקפותיו של טננבוים.

479. Cukierman, *Nadmiar pamięci*, p. 290.

480. ראו מסמך מס' 29. במחקרו של זד'יזסלב גבוזדק אין שום מידע בנושא זה. Z. Gwozdek (ed.), *Białostocki Okręg ZWZ-AK (X. 1949 — I. 1945)* (vol. 1-3, Białystok, 1993-1994, 2001) עם זה, המחבר מציין, בלי להביא פרטים ומקורות, התעניינות מצד המודיעין הביבטים רבים של תפקודם של מוסדות יהודיים, ובהלכי רוח בקרב האוכלוסייה היהודית (שם, vol. 2, p. 98). במקום אחר, גם כאן בלא ציון מקור, הוא מזכיר את סוגיית ההספקה של תעודות מזויפות ליהודים על ידי המשרד

לאחר חיסול גטו ביאליסטוק (באוגוסט 1943), כלל הדיווח של המחתרת הפולנית את הידיעה הבאה: "למרות הסבל שנגרם להם [ליהודים] מצד הגרמנים, השנאה הגדולה ביותר (של היהודים) מכוונת כלפי הפולנים, על כך שהם אינם מגנים עליהם".⁴⁸¹ תחנת הרדיו "שוויט" (Świt), לעומת זאת, קראה להושיט סיוע ליהודים הלוחמים בגטו: "הפולנים בביאליסטוק, לכו בעקבות וארשה. הושיטו יד מסייעת ליהודים כפי שקרה בכל החיסולים של הגטאות. זוהי פקודה. זוהי חובה". בשידור אחר הושמעה אפילו קריאה לתמוך במאבק. קריאות כאלה חזרו לא רק מעל דפי ביטאוני "צבא המולדת" (Serwis) והדלגטורה (Kraj), אלא גם בביטאון "הסיעה הלאומית", *Wielka Polska*.⁴⁸²

גם בערים אחרות נוצרו מגעים בין נציגי "צבא המולדת" לאי"ל. כפי שעולה מעדותו של חבר האי"ל בצ'נסטוכובה, איגנאצי יקובסון, כבר לאחר המרד בגטו וארשה נוצרו קשרים עם "צבא המולדת" המקומי. באמצעות קצין מ"צבא המולדת", ששם הצופן שלו היה "לנגייביץ'" (Langiewicz),⁴⁸³ הוקם באזור זלוטי פוטוק (Złoty Potok) בסיס לפרטיזנים יהודים, שקבוצה ראשונה של יהודים מגטו צ'נסטוכובה הגיעה אליו במאי 1943. "לנגייביץ'" היה אמור לשמש איש קשר בין קבוצה זו לגטו, וכמו כן להעביר לה כספים מווארשה.

גם נושא המגעים בין גטו לבין "צבא המולדת" אינו ברור. לפי אחת העדויות, ראש מחלקה שתיים של מפקדת מרחב לבוב של "צבא המולדת" הקים בסוף 1942, או בתחילת 1943, מחלקה יהודית שקיימה קשרים עם הגטו ועם המחנה ברחוב יאנובסקה. ייתכן שהייתה גם תוכנית לתמוך ביהודים במקרה של ניסיון לחסל את הגטו. על פי התוכנית, שעובדה בדרג של מפקדת המרחב, היו יחידות הנהגת החבלה אמורות לתקוף את שערי הכניסה ליד הרחובות וארשבסקה ופלטבנה (Pełtewna), ברם, תוכניות אלה לא יצאו אל הפועל.⁴⁸⁵ היסטוריונים של

לגליזציה (Biuro Legalizacji) שליד מפקדת המרחב. אולם הסיוע לנמלטים מהגטו ניתן רק כאשר "הוכחה נאמנותם המלאה כלפי המדינה והאומה הפולנית בתקופה שבין המלחמות ותחת הכיבוש" (שם, עמ' 140).

481. AAN, DR, 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, 1942-1943, no. 34, 22. IX. 1943, k. 99.

482. Szapiro, *Wojna*, pp. 313-315. מצוטט לפי: Audycje Radiostacji Świt, 21. IX. 1943.

483. שמו של סגן לאנגר (Langner) מופיע בין שמות הקצינים של מפקדת "צבא המולדת" של העיר צ'נסטוכובה (W. Bobrzochaty, *Jodła, Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939-1945*) ([Warszawa, 1984], p. 241).

484. Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, pp. 385-386. בארכיון המחקר על פולין במחתרת נשתמר מכתבו של יעקובסון (Jakobson) אל קאז'ימייז' איראנק-אוסמצקי (Iranek-Osmecki), הכולל מידע זהה (SPP, B.I/7).

485. P. Lisiewicz, "Przyczynek do zagadnienia pomocy Żydom w okresie okupacji hitlerowskiej", in: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, pp. 202-203. עדות זו, שנרשמה ב-1966, מכילה טעויות רבות המטילות ספק קשה באמינותה, ולמרות זאת מחקרים מסוימים חוזרים על המידע הכלול בה.

"צבא המולדת" בלבוב אינם מספקים אישור לידיעות אלה.⁴⁸⁶ מקורות אחרים מצביעים על הקשרים בין הדלגטורה בלבוב לבין הזיגוטה. מרשימותיו של טדאוש זדרצקי (Zaderecki) עולה, שבאוקטובר 1943 ניסתה המחותרת היהודית לשתף פעולה עם "צבא המולדת" על בסיס קשרים אישיים. לדעתו, להוציא מקרים של סיוע פרטני ליהודים על ידי חברי "צבא המולדת", לא יצא מכך דבר, מלבד הספקה של עיתונות המחותרת לגטו.⁴⁸⁷ עם זה, המגעים הארגוניים היו חזקים יותר: המחותרת היהודית במחנה העבודה ברחוב יאנובסקה בלבוב, שעמה נמנו מקסימיליאן ברוכוביץ, מיכאל בורוויץ' (Borwicz), ברוניסלב יעקובוביץ' ורישארד אקסר (Axer), שיתפה פעולה עם "צבא המולדת" של לבוב ועם הזיגוטה שם. בורוויץ' עצמו הוצא מהמחנה בספטמבר 1943 הודות לסיוע של מכריו – חברי זיגוטה של קרקוב – והועבר לקרקוב.⁴⁸⁸

לאחר חילופי גברי בעמדת המפקד הראשי של "צבא המולדת", נחלשו המגעים בין האי"ל לבין "צבא המולדת". גנרל רובצקי, שנעצר ב-30 ביוני 1943, גילה פעמים רבות הבנה למאבקם של היהודים. מחליפו נהג כבר אחרת. על כך תעיד חליפת מכתבים דרמטית בין לונדון לווארשה. ב-27 ביולי 1943 כתב קולונל מיכאל פרוטסביץ' (Protasewicz), בעל שם הצופן Rawa, מי ששימש ראש מדור ארבע של המפקדה של המפקד העליון, את הדברים הבאים אל טדאוש קומורובסקי, בנוגע לידיעה על הכנות להתנגדות בגטו בנדז'ין (Będzin): "מתוקף פקודתו של המפקד העליון [שיקורסקי], אני מבקש מכבוד הגנרל להושיט להם סיוע במאבק זה בכל מקום שבו הדבר אפשרי, באמצעות הספקת נשק וכן ציוד מהרזרבות הקיימות. המפקד העליון הורה גם להעביר דיווחים מיהודים על מהלך הקרבות, ולסייע להם בהעברת דיווחים פנימיים ופקודות במהלך המבצע".⁴⁸⁹ תשובתו של מפקד "צבא המולדת", שנשלחה ב-5 באוגוסט 1943, אמנם כללה הבטחה, על סמך פקודתו של "גרוט" מפברואר 1943, כי "אם יתהוו מוקדים אחרים של מאבק היהודים בגרמנים, לא נתחמק ממתן סיוע להם בהיקף

(ראו: E. Jaworski, *Lwów: Losy mieszkańców I żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939-1956* [Pruszków, 1999], pp. 126-127). גם ספרו של ליסקייביץ' מזכיר את קיומה של המחלקה היהודית ליד מדור שתיים של מרחב לבוב של "צבא המולדת", אם כי לגיבור הספר, שלפי העדות שצוטטה לעיל שימש ראש המחלקה היהודית, לא היה דבר וחצי דבר עם מרד P. M. Lisiewicz, *Ósma ekspozytura: Z dziejów Komendy Głównej Armii Krajowej na Lwów 1939-1945* [Warszawa, 2000].

486. השו"ע: J. Węgierski, *W Lwowskiej Armii Krajowej* (Warszawa, 1989), p. 56.

487. מצוטט לפי: E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939-1945* (Łódź, 1999), p. 192.

488. לפרטים על המבצע ראו: M. Borwicz, *Spod szubienicy w teren* (Paryż, 1980), pp. 34-39, וכן דברי מבוא מאת מאריה הוכברג מאריאנסקה לספרו של בורוויץ': Borwicz, *Uniwersytet żbirów* (Kraków, 1946), pp. 11-13.

489. Depesz płk. Protasewicza, 27. VII. 1943 in: AKD, vol. 3, p. 51.

המוגבל של האפשרויות שלנו". עם זה מנה המכתב שלושה מכשולים בדרך להושטת "סיוע מרחיק לכת מדי". ראשית, "מתייחסים ליהודים כאל יסוד זר ובמקרים רבים עוין את פולין, וההוכחה היא התנהגותם בזמן הכיבוש הסובייטי, ולעתים קרובות גם כאן". שנית, "מספר רב של יהודים חמושים פועלים בכנופיות שודדים ובכנופיות קומוניסטיות, שהפכו למגיפה במדינה. היהודים בכנופיות אלה מתבלטים באכזריות מיוחדת ביחסם לאוכלוסייה הפולנית". שלישית, "דעת הקהל והמחתרת הפולנית עלולה לראות בעין לא אוהדת תרומות גדולות למען היהודים, שייחשבו בעיניה לפגיעה ברזרבות עצמיות ומשום כך גם באינטרסים הישירים של פולין". טענות אלה לוו בהערה שהיהודים "משתדלים בכל הדרכים לפרסם בעולם את גודל ההתנגדות המזוינת שלהם נגד הגרמנים", בעוד שבמציאות התנגדו עם נשק ביד רק בגטו וארשה, שם לחמו בגבורה "כמה אלפי אנשים" לצד פסיביות מוחלטת של המוני היהודים הנותרים".⁴⁹⁰ אולם בעת שקומורובסקי כתב את מכתבו כבר לא היה הנושא אקטואלי. יומיים מאוחר יותר, ב-3 באוגוסט 1943, בעת גירוש יהודי גטו בנדז'ין, התבצרו חברי האי"ל בבונקרים ונהרגו שם.

המפקד העליון, קאז'ימייז' סוסנקובסקי (Sosnkowski), הוציא את הפקודה הנזכרת לעיל לאחר שיחותיו עם נציגי הסוכנות היהודית והתערבות מצד מועצת יהודי פולין (RŻP).⁴⁹¹ מוקדם יותר, ב-26 ביוני 1943, נשלחה לפולין רשימת שאלות מפורטת, שנוסחה על ידי מועצת יהודי פולין, בנוגע למגעים בין האוכלוסייה היהודית למחתרת הפולנית, כדי לברר האם "יש בשורות צבא פולין בשטחי המדינה יהודים, ובאילו מספרים מדובר", וגם "האם יהודים יכולים לקחת חלק בפעולות חבלה ודיכוי המאורגנות על ידי 'הנהגת ההגנה האזרחית' (KOC)".⁴⁹² הועלתה גם בקשה לסייע בהכחשת שמועות מרדיו סובייטי על כך שצנחנים סובייטים חימשו גטאות בפולין, ואת גטו וארשה במיוחד.⁴⁹² איננו יודעים מה הייתה תשובתם של שלטונות המדינה הפולנית במחתרת.

490. Depesza dowódcy Armii Krajowej gen. bryg. Tadeusza Komorowskiego "Lawiny" do Sztabu naczelnego Wodza w Londynie, in: Kersten, *Polacy*, p. 289. המברק הגיע ללונדון רק ב-7 בספטמבר 1943.

491. Stoła, *Nadzieja*, pp. 205-206.

492. AŻIH, Kolekcja Bernarda Marka, 734, Kopie pism DR dotyczące sytuacji ludności żydowskiej. Memorandum Rady Żydostwa Polskiego na ręce radcy Siudaka w MSZ przekazał Ignacy Schwarzbart (SPP, A3.1.1.113.5A, k. 168-169).

הדלגטורה ו"צבא המולדת" מול התנגדות מזוינת של יהודים לאחר חיסול הגטאות

התנגדות מזוינת של יהודים עניינה גם את נציגי השלטונות האזרחיים. הם גילו את עמדתם עוד במהלך הקרבות בגטו וארשה, כאשר ז'גוטה החלה לפעול למען העברת נשק עבור האי"ל. בפגישה עם נציג ז'גוטה, טדאוש רק (Rek), הקציב נציג הממשלה 500,000 זלוטי מהקצבת החירום, אולם התבטא נחרצות נגד "מתן סיוע כספי לרכישה אפשרית של נשק".⁴⁹³ למרות איסור זה, בישיבתה של ז'גוטה ב-28 באפריל 1943 התקבלה החלטה להעביר כספים אלה לגטו הלוחם (היה זה בעיצומו של המרד בגטו וארשה).

לא היה זה המקרה היחיד של פעולות שלא תאמו את הנחיות הדלגטורה. בישיבה של ז'גוטה ב-10 ביולי 1943, הודיע נציג הוועד היהודי הלאומי כי בהתאם להחלטת הוועד יש להעביר את האמצעים הכספיים שמקורם בחו"ל במידה שווה לפעולות סיוע לערי השדה, וכן ל"רכישת נשק ופעולה מזוינת במרכזים יהודיים המגלים רצון התנגדות". כמו כן הודיע על משלוח – בתיאום עם ה"בונד" – של 130,000 זלוטי למחנה בפוניאטובה, ועל הכנות למשלוח 100,000 זלוטי לטראבניקי, ו-130,000 זלוטי עבור רכישת נשק לאי"ל בזגלמביה (Zagłębie) – בבנדז'ין ובצ'נסטוכובה. הוא הבטיח גם שסיוע זה יימשך בכפוף להגעת כספים חדשים, והז'גוטה רשמה לפנייה את ההודעה.⁴⁹⁴ הדלגטורה קיבלה על כך הודעה בדו"ח פיננסי מ-12 ביולי 1943, בו פורטו ההוצאות כמיועדות ל"פעולה ישירה בגטו". היום קשה לדעת מי היה הראשון שגילה עניין בסוגיה זו, ולא מן הנמנע שמדובר בראש המחלקה היהודית בדלגטורה. ייתכן שעמדת נציג הממשלה וסביבתו הושפעו במידה מסוימת מהחשש שהקומוניסטים ינצלו את האמצעים המוזרמים לגטו. בדו"ח מ-24 ביוני 1943, העוסק בפעילות הקומוניסטית, כלול גם מידע על תוכניות לארגן יחידה פרטיזנית של כ-100 לוחמים בגטו צ'נסטוכובה, שם אמור היה המחסור בנשק להיפתר בעזרת "משמר העם", שהתעתד לספק את הנשק.⁴⁹⁵ לא מן הנמנע שידעו אלה הגיעו לתאי הדלגטורה שעסקו בנושאים יהודיים, וב-30 ביולי 1943 דרש ביינקובסקי, שפעל לטענתו על פי הוראות "מגבוה", לקבל בתוך יומיים הסברים בעניין זה.⁴⁹⁶ התעלמות מדרישה זו עלולה הייתה לגרום לתוצאות חמורות. נראה שנסקלה אפילו האפשרות לחסום המשך העברת הכספים שארגונים יהודיים שלחו עבור ז'גוטה, ועל כך מעיד המכתב ששלח ביינקובסקי ב-5 באוגוסט 1943 ללאופולד רוטקובסקי, בעל שם הצופן "טרויאנובסקי" (Trojanowski). ראש המחלקה היהודית הבטיח שיעשה מאמץ "להעביר הוצאת הסכומים האלה למטרות צדקה". בהזדמנות זו הזכיר גם את הרעיון שהגה קודם

493. Prekerowa, "Relacja Tadeusza Reka", *Biuletyn ŻIH*, 1968, no. 65/66, pp. 156-157. מצוטט בתוך: *Konspiracyjna Rada*, p. 297.

494. Protokół z posiedzenia Rady Pomocy Żydom, 10. VII. 1943, in: Arczyński, Balcerak, *Kryptonim Żegota*, pp. 228-229.

495. AAN, AK, 203/VII-63, Informacja o działalności Gwardii Ludowej, k. 47.

496. *AŻIH*, Varia okupacyjne, 230/150, k. 32.

לכן, "להקים ועדה צבאית חדשה... שתוכל לבקר ולפקח על הסכומים המוצאים למטרות האמורות", ובתוך כך הזהיר ש"עצירת התשלומים עלולה לעורר מהומה גדולה מדי, שתמנע את בירור המצב לאשורו". "אני סבור", כתב ביינקובסקי, "שה'מכרים' שלי היו מצליחים להשיג את הכספים בכל מקרה, ופעולתם תחמוק מהפיקוח שלנו".⁴⁹⁷

ב-3 בספטמבר 1943 חזר ביינקובסקי על דרישתו לקבל הסברים מזיגוטה. הפעם לא הייתה לזיגוטה ברירה אלא להיענות לדרישה, אולם ההסברים שניתנו כללו מידע לא אמין: "הסכום של 330,000 זלוטי כלל סיוע מידי עבור יהודים שנמלטו אז מגטו וארשה הבוער. הכספים הוצאו לרוב לסיוע חירום, לרכישת דירות, כשוחד לשומרים ובכלל לאפשר בריחה לקורבנות הטבח שנעשה אז... זיגוטה סבורה שסימון הוצאה כ'פעולה ישירה' פירושה תמיכה סוציאלית, ולא פעולת התנגדות".⁴⁹⁸ ההסברים הללו אמנם התקבלו, אבל חברי זיגוטה יכלו לחוש בבירור את מורת רוחם של השלטונות הפולניים. למען האמת, קשה היה להסתיר את הייעוד האמיתי של אותם כספים, היות שבמברק ששלח הוועד היהודי הלאומי מלונדון, באמצעות שוורצברט, נטען שהכספים שמקורם בארגונים יהודיים מיועדים במידה שווה לפעולת הצלה וכן ל"התארגנות לחימה".⁴⁹⁹ בישיבת זיגוטה, שהתקיימה ב-27 בספטמבר 1943, סיכם ארצינסקי ש"הדלגטורה אינה מתייחסת לזיגוטה בדאגה הראויה", ובתוך כך הציע לשלוח את כל הדיווחים של זיגוטה אל נציגי הסיעות ב"וועד הפוליטי להבנה" (PKP), ולפתוח במאמצים להביא לידי כך שנציג מהזיגוטה יתקבל אצל נציג הממשלה. היוזמה זכתה לתמיכתו של פינר, שהבהיר כי ידועות לו הסיבות למצב עניינים זה: "מדובר בהיבט פיננסי, בשל קבלת סכומי כסף מחו"ל על ידי הארגונים היהודיים", שאמור להיות "מחולק במחנות".⁵⁰⁰ בדיווחים הבאים כבר לא מופיע נושא הוצאות הכספים לרכישת נשק. מה היה תפקידו של ביינקובסקי בסוגיה זו? האם רק הודיע על החלטות הממונים עליו, או שמא הייתה לו השפעה ממשית על החלטות אלה? נראה שלא פעל תחת לחץ.⁵⁰¹ במשך כל אותה תקופה, תיאמה מחלקתו של וולינסקי את העניינים הצבאיים, אולם במחצית השנייה של 1943 נחלש מעמדו בצורה ניכרת. תעיד על כך העובדה שבקשות והצעות מצד מפקדת האי"ל, שהועברו באמצעותו, נותרו בלא מענה

497. ANW, DR, 202/XV-2, Pismo Witolda Bieńkowskiego do Trojanowskiego, 5. VIII. 1943, k. 200.

498. ראו: מסמך מס' 10, במאמר: M. Urynowicz, "Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej" מטעמי סודיות המחותרת, בהתכתבות נמסרו מספרים מוקטנים, למשל 3,300 במקום 330,000.

499. ŻKN do Schwarzbarta. Potwierdzenie otrzymania pomocy, 10. VIII. 1943, in: AKD, vol. 6, p. 346.

500. Protokół z posiedzenia RPŻ, 27. XI. 1943, in: Arczyński, Balcerak, *Kryptonim Żegota*, pp. 239-240.

או נדחו. בשל עמדתה השלילית של הנהגת "צבא המולדת" ביחס להמשך שיתוף הפעולה עם האי"ל, הצטמצם בהתאם כר הפעולה של המחלקה היהודית. האקטיביזם של וולינסקי מצא פורקן בפעולת צדקה. הוא עצמו מונה למנהל תא החסות, שהוקם מיוזמתם של עובדי המשרד להסברה ולתעמולה, וקיבל הקצבות מזיגוטה. בשנת 1944 הושיט סיוע לכ-280 יהודים!⁵⁰²

אחת הסוגיות החשובות שהועברו באמצעות וולינסקי הייתה קשורה להספקת נשק עבור מחנות לעבודת כפייה ליהודים.⁵⁰³ בדומה לזיגוטה, גם מפקדת האי"ל הניחה שיש לחמש את הריכוזים היהודיים שנותרו ולהגן עליהם. תחילה הועברה בקשה להעברת נשק, וכאשר התוצאות בוששו לבוא הוגשה בקשה לסיוע בהובלת הנשק למחנות. כאשר גם בקשה זו נותרה בלא מענה, נעשו מאמצים להקים באזור טרבניקי נקודת מידע והצטיידות עבור יהודים נמלטים. גם הפעם לא יצא מכך מאום;⁵⁰⁴ מכל מקום, מיד לאחר מכן (ב-3 בנובמבר 1943) נרצחו כל אסירי מחנות העבודה באזור לובלין. מצד שני ידוע, שיהודים הצליחו להשיג נשק ממקורות אחרים ועשו ניסיונות בריחה. בדו"ח ממחוז לובלין, שהוציא "צבא המולדת" על המחנה בטרבניקי, צוין ש"יהודים מקבלים נשק ממקור לא ידוע ונמלטים לכנופיות, במספרים שנעים בין עשרה לעשרים איש. נעשות הכנות לבריחה כללית במקרה של התקרבות החזית".⁵⁰⁵ מצד שני, מחקירה שנערכה ביולי 1943 בפוניאטובה עלה, שהסיכויים להתנגדות סבילה או פעילה של יהודים קרובים לאפס. במקום לא התקיימה שום פעילות מחתרתית רצינית. הסיבות לכך נמצאו לא רק ב"נפש היהודי", אלא במידה רבה בנסיבות אובייקטיביות. גם העובדה שעמדתם של היהודים כלפי הפולנים תוארה כלא אוהדת בצורה קיצונית, מילאה כאן תפקיד.⁵⁰⁶ אין ספק שדיעות כאלה נתפסו כמהימנות יותר מדיווחים של יהודים או של שליחי זיגוטה.⁵⁰⁷

גם המרידות של האסירים בטרבלינקה (ב-2 באוגוסט 1943) ובסוביבור (ב-14 אוקטובר 1943) לא הצליחו לשנות את הדעה השלילית על האפשרות לארגן התנגדות יעילה במחנות העבודה. בהתחשב בתנאים השוררים במחנות אלה, הדבר האחרון שהיה ניתן להעלות על הדעת היה ארגון של פעולות מזוינות אפקטיביות. אף שמדובר באירועים בלא תקדים, אפילו

501. לפרקובה דעה אחרת בנושא (Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 299).

502. שם, עמ' 103.

503. נראה שהמכתב מ-16 באוקטובר 1943, בחתימת וולינסקי ("וואצלאב"), עסק בנושא; מכתב זה קדם ל"מוכר האי"ל אל מפקד הכוחות המזוינים" (*AŻIH, Kolekcja Bernarda Marka*, 417).

504. ראו מסמך מס' 23.

505. *AP Lublin, AK*, vol. 9, Raport Obwodu Lublin-miasto, k. 129.

506. *AAN*, Antyk, 228/24-6, Obóz pracy dla Żydów w Poniatowej, 3. VII. 1943.

507. הן מפקדת האי"ל והן זיגוטה קיימו קשרים עם המחנה בפוניאטובה. המחנה קיבל אספקה של אמצעי תשלום, תרופות, מסמכים מזויפים ונשק. בפעילות זו עסק חבר "צבא המולדת", טיאודור פאייבסקי (Pajewski), אשר הוציא את עמנואל רינגלבלום מן המחנה.

Biuletyn Informacyjny, שיותר מכל עיתון אחר גילה רגישות לסוגיה היהודית, הקדיש להם מקום מועט בלבד.⁵⁰⁸ עם זה, בשידורים של תחנת הרדיו "שוויט" לא זו בלבד שנמסרו ידיעות על המרד בטרבלינקה, אלא גם נשמעו קריאות להושטת סיוע ליהודים מסתתרים.⁵⁰⁹ בשל לקונות בתוך החומר המקורי קשה לתאר את תגובות הגופים של "צבא המולדת" בערי השדה, אולם גם מן התייעוד שנשמר ניתן לאתר מאפיינים מסוימים. בדו"ח של המשרד להסברה ולתעמולה מ-31 באוגוסט 1943, לצד המידע על מהלך המרד בטרבלינקה והפעולות נגד הגרמנים, נמצאה הערה על מצבם של הנמלטים כדלקמן: "לבושים היטב ויחסית שבעים... לרבים מהם יש נשק (אקדחים) וסכומים גדולים של כסף או דברי ערך, דבר שהוא בעוכריהם, כיוון שזה הופך אותם למטרת 'ציד' מצד אספסוף מהכפר או מהעיר".⁵¹⁰ על המרד בסוביבור השתמר רק מסמך אחד של הגופים המקומיים של "צבא המולדת", ובו נטען ש"את שורות היהודים תגברו כ-200 נמלטים מסוביבור".⁵¹¹ בדיווח זה נמסר גם על יחסה העוין של המפלגה הקומוניסטית המקומית כלפי היהודים.

בשני המסמכים המובאים לעיל הובלטו היחסים בין הנמלטים היהודים לבין האוכלוסייה הפולנית המקומית. אני סבור שכאן ליבת הבעיה. אין ספק שחוגי מקבלי ההחלטות ב"צבא המולדת" הושפעו מהערכות של הגופים המקומיים. למרבה המזל השתמרו דיווחים חודשיים מן השנים 1943-1944 של נפת פולאבי (Puławy) של "צבא המולדת", שטח שבו נמצא מחנה העבודה פוניאטובה, ואשר היה גם אתר פעילות ערה של פרטיזנים יהודים. ההערכות על היהודים במסמכים אלה הן חד-משמעיות: "יהודים. באופן רשמי הם קיימים בפוניאטובה... מלבד זאת קיימות בשטח כנופיות יהודיות-קומוניסטיות רבות שהציבור נלחם בהן ומשמיד אותן... הכפר הפולני רעב והמצב מחמיר בשל ההתקפות של הכנופיות היהודיות" (מאי 1943). בדיווח הבא נמסר שהיהודים המסתתרים "שודדים ומתנכלים לאוכלוסייה חסרת האונים". דבר לא השתנה בספטמבר 1943: "יהודים קיימים רשמית במחנה בידוד בפוניאטובה, שם הם עובדים בסדנאות תפירה, בייצור אוכפים, בנגרות, בייצור לבנים ובציוד אחר עבור הצבא הגרמני. באופן לא רשמי הם משוטטים בכנופיות. בשל התקרבות החזית משוטטות בשטחי הנפה כנופיות רבות".⁵¹² אפילו רצח האסירים במבצע "ארנטפסט" (Erntefest), ב-3 בנובמבר 1943, לא חולל שינוי בהערכות אלה: "חוסלו מחנות היהודים. כ-300 יהודים בפולאבי

"Różne", *Biuletyn Informacyjny*, 16. XI. 1943, no. 37; "Zagłada Żydów trwa", *ibid.*, 11. XI. 1943, no. 45.

509. Szapiro, *Wojna*, pp. 313-315.

510. ראו מסמך מס' 17.

511. *AP Lublin*, AK, 23, Sprawozdanie za miesiąc październik o działalności organizacji komunistycznych we Włodawie, k. 14-15.

512. *Ibid.*, Obwód Puławy, 12, vol. 3, Raport KW za maj 1943, k. 300-302; *ibid.*, Meldunek sytuacyjny za sierpień 1943, k. 275; *ibid.*, Meldunek sytuacyjny za wrzesień 1943, k. 269.

וכ-15,000 בפוניאטובה... מעבר לכך קיימות כנופיות קומוניסטיות. הצפיפות בשטח זה החמירה בצורה מובהקת בדיווח של חודש נובמבר 1943, בשל בריחות רבות מהמחנות. הכנופיות היהודיות משולבות במפלגה הקומוניסטית הפולנית.⁵¹³ במארס 1944 נכתב, שיהודים "בדרך כלל מסתתרים ביערות ובמקומות מחבוא אצל הכפריים. הם עוסקים בשוד אלים. בדרך כלל הם שייכים למפלגה הקומוניסטית הפולנית או נמצאים בקשר עמה. הלך רוחם טוב. ממתניים לבואם של הבולשביקים".⁵¹⁴ במילים אחרות, היה קיים חשש שהיהודים שנמלטו מהמחנות יתחברו ליחידות קומוניסטיות, ואם לא, הרי בלאו הכי יסבכו את המצב בשטח ויגרמו לעלייה בפשיעה. מה שהכריע את הדעה בקרב חוגי מקבלי ההחלטות במחתרת הפולנית היו דעות קדומות וחישובים רציונליים לכאורה.⁵¹⁵

המקרה של המחנה ברחוב ליפובה בלובלין, בו שהו שבויי מלחמה פולנים ממוצא יהודי, הינו דוגמה למרחק ששמר הוועד המרכזי של "צבא המולדת" מהיהודים אסירי המחנות לעבודת כפייה. העובדה שהאסירים לבשו את מדי צבא פולין צוינה בדיווח של המשרד להסברה ולתעמולה של לובלין, מ-4 במארס 1942: "הקטגוריה המיוחדת מורכבת מיהודים, חיילים לשעבר ששוחררו מסטלגים, המועסקים במשך שעות ספורות, וחוף מזה מסתובבים חופשי בעיר, מושכים תשומת לב ביציבה שלהם ובלבושם המעולה (הם שמרו את המדים של הצבא)".⁵¹⁶ ב-1 בנובמבר 1942, אחרי חיסול גטו לובלין, הודיעה המפקדה הראשית של המיליציה הקרבית של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית ללונדון, באמצעות מפקד הכוחות המזוינים בפולין, על הסכנות האורבות לשבויי מלחמה. הועלתה דרישה להתייחס אליהם כאל חיילים פולנים, ולנקוט צעדי דיכוי נגד שבויי המלחמה הגרמנים בבריטניה כפעולת תגמול. "המסה של 2,000 אנשים תהווה גורם רציני מבחינת המאבק בארץ [בפולין], מה גם שמצב הרוח השורר במחנה אינו נופל במאומה ממצב רוחם המרומם של חיילי הרפובליקה הפולנית העצורים במחנות אחרים";⁵¹⁷ אולם נראה שהחוגים של "צבא המולדת" בלובלין ובווארשה לא ניסו ליצור עמם קשר,⁵¹⁸ ו"המפלגה הקומוניסטית הפולנית, שהשתתפה בארגון

513. Ibid., Raport KW za miesiąc październik 1943, k. 244.

514. Ibid., Meldunek sytuacyjno-polityczny za miesiąc marzec 1944, k. 189.

515. לא ניתן לנחש למה התכוון פיוטר מאטושיאק כאשר הוא כותב ש"צבא המולדת" עשה "ניסיונות כושלים להגן על היהודים במחנות פוניאטובה וטראבניקי" (Matusiak, *Związek Walki Zbrojnej*, p. 129).

516. *AP Lublin, AK, Okręg Lublin, Fragment raportu BIP pt. Położenie Żydów, 4. III. 1942*.

517. **ארכיון יז ושם**, 0-25/35, המסמך חתום על ידי "וויל" (Wil). ראו גם: Krakowski, *The War*, p. 265.

518. עיתונות מחתרתית פרסמה פרטים על גורלם: "בניגוד למנהגים ולתקנות בין לאומיות, שכיום גם בושמנים והוטנטוטים מכבדים אותם, רצו הגרמנים לפשוט את מדיהם של השבויים של צבא פולין ממוצא יהודי השוהים במחנה בלובלין, ולהעבירם למקום אחר כאזרחים רגילים. השבויים התנגדו

כמה בריחות מהמחנה, עשתה מאמצים גדולים להטותם לצדה".⁵¹⁹ גורל השבויים עורר עניין רק לאחר חיסולם הסופי של מחנות העבודה באזור לובלין, במסגרת ה"ארנטסט". ב-15 בדצמבר 1943, נכללה הידיעה על רצח אחרוני השבויים – חיילים לשעבר בצבא פולין – בסקירה של האירועים החשובים ביותר בארץ (Przegląd najważniejszych wydarzeń w) (kraj), וכן ב-"Biuletyn Informacyjny", ובמברק של נציג הממשל ללונדון.⁵²⁰

סוגיית הגישה של יהודים ואנשים ממוצא יהודי ל"צבא המולדת"

על היחסים בין "צבא המולדת" לאי"ל כבר דובר. סוגיה נפרדת ומורכבת למדי היא קבלת יהודים לשורות "צבא המולדת", ופולנים ממוצא יהודי למחתרת הפולנית – נושא שאינו כולל בנייתוח הנוכחי.

לפי פרקרובה, אף מפלגה יהודית "לא יכלה ולא רצתה להצטרף למאבק על המטרה העיקרית – שחזור המדינה הפולנית בצורתה הפוליטית מלפני המלחמה". היה קשה לדרוש מהיהודים להקריב את עצמם למען מדינה שבה התנכלו להם, ובה הרגישו זרים.⁵²¹ איראנק-אוסמצקי מאשים את אזרחיה היהודים של הרפובליקה הפולנית בחוסר פטריוטיות: "יהודים ידעו על הקיום וההיקף של המאבק [היקף המחתרת הפולנית – ד"ל], הם נתקלו בגילוייו על כל צעד ושעל. הייתה להם גישה לעיתונות המחתרתית הפולנית. נציגיהם... במיוחד חברי ה'בונד', קיימו קשרים עם פעילים פולנים. יהודים ידעו על קיומה של הממשלה הפולנית

התנגדות חמושה ונורו יריות. חלק מהשבויים נמלטו, והשאר נכנעו לעדיפות מספרית, פורקו מנשקם והועברו למחנה אחר ליד מאידנק, רבים נהרגו" (Jeńcy żydowscy", *Agencja Prasowa*, 30. XII.) (1942, no. 51, p. 4).

519. כמה קבוצות של שבויים ברחו מהמחנה ברחוב ליפובה. בהכנות לבריחות אלה השתתפו הן הגופים של מועצת המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, וכן של המפלגה הקומוניסטית הפולנית מחוץ למחנה. בסוף אוקטובר 1942, קבוצה של 40 שבויים בפיקודו של וולף גלייכר נרצחה ביערות קראשניק (Kraśnik) בנסיבות מסתוריות. זהות הרוצחים מעוררת מחלוקת. בעדותו של יאן שלובסקי (Szelubski), אשר שרד את הטבח, מדובר ב"כנופייתו של צ'רני", ואילו בעדויות אחרות מדובר ב"ארגון צבאי פולני" כלשהו (301/4857, *Relacja Jana Szelubskiego*, *AŻIH, Relacje*). במהלך מרד וארשה, שלובסקי, שלחם בשורות "צבא העם", זכה לעיטור גבורה *Virtutii Militarii V Klasy* מידי גנרל קומורובסקי. על הפולמוס סביב זהותם של הרוצחים מיערות קראשניק, ראו: M. J. Chodakiewicz, "O globalną emancypację ze stereotypów, czyli kto mordował Żydów?" *Zeszyty Historyczne WiN-u* 1996, no. 8, pp. 225-234; K. Dunin-Wąsowicz, "Odpowiedź", *ibid.*, pp. 234-235.

520. AAN, DR, 202/I-42, BP, Poczta do Rządu. *Przegląd najważniejszych wydarzeń w kraju*, 15. XII. 1943, k. 112; *ibid.*, *Depesza* no. 115/46/43, k. 115; "Masakra Żydów w Lubelszczyźnie", *Biuletyn Informacyjny*, 25. XI. 1943, no. 47.

521. T. Prekerowa, "Wojna i okupacja", in: Tomaszewski (ed.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, p. 334.

במערב ועל פעילותה מהקשבה לשידורי רדיו, תופעה נפוצה בציבוריות היהודית. יהודים היו מודעים לכך שהעם הפולני פתח במאבק והחליט להמשיך בו עד לניצחון הסופי... יהודים לא הצטרפו למאבק [הפולני], לא תחת הכיבוש הגרמני ולא תחת הכיבוש הסובייטי. כך היה גם במערב... התנהגות זו מצד היהודים בפולין ובמערב התוותה את יחסם אל המדינה הפולנית. הם אימצו עמדת המתנה. הם לא מיהרו להקריב קורבנות בדם כדי להשיב למדינה [לפולין] את חירותה, ולמעט מתי מעט לא גילו רצון להשתלב בחיים הפוליטיים במחתרת הפולנית". בהקשר זה הוא מזכיר גם את נציג היהודים בממשלה הגולה בלונדון, וטוען שהשפעתו על הציבוריות היהודית "הייתה זעומה"⁵²². כאן ראוי להזכיר שבשנים הראשונות של המלחמה לא היה לאיגנצי שוורצברט, הנציג היהודי בממשלה הפולנית הגולה, שום קשר עם פולין. יתרה מזו, שוורצברט דרש ביוזמתו שיהודים ישולבו במחתרת הפולנית. ק' סוסנקובסקי ושיקורסקי הטו און קשבת לדרישות אלה. בפברואר 1941 נוצרו קשרים בין שוורצברט לשליחים שתכננו לנסוע לפולין, והוא העביר להם מידע על קשרים עם קרקוב ועם וארשה. תשובה לא הגיעה מעולם.⁵²³

היהודים הפולנים לא הצטרפו בהמוניהם לשורות המחתרת הפולנית. מכשולים אובייקטיביים רבים עמדו בדרכם. "איגוד המאבק המזוין" (ZWZ) הוקם כארגון של קאדרים, שריכו "אלמנטים איכותיים מבחינה רעיונית ובעלי אופי אישי", ובראש ובראשונה היה "ארגון קטן יחסית, שחבריו נבחרו בקפידה, הפועל בתנאי מחתרת מחמירים"⁵²⁴. למעשה, בשלב הראשוני של קיומו, גויסו החברים באיגוד מקרב אנשי צבא מקצועיים, שביניהם לא היו הרבה יהודים. מרביתם של חברי "איגוד המאבק המזוין" נשבו על ידי הגרמנים או הסובייטים, או נהרגו במלחמת ההגנה ב-1939, או מצאו עצמם מחוץ לגבולות המדינה. בשל כך, לא הייתה קבוצת הקצינים מסוגלת לשמש מתווך בין הציבוריות היהודית לבין גופי המחתרת, שהוקמו קודם כול על בסיס אנשי צבא מקצועיים. דבר דומה קרה עם מדינאים ידועים ומשתתפים אחרים בחיים הפוליטיים, אשר אחרי ספטמבר 1939 מצאו את עצמם מסיבה זו או אחרת מחוץ לגבולות פולין.⁵²⁵

ממסמכי הייסוד של "איגוד המאבק המזוין" עולה, שכל "הפולנים" יכלו להצטרף לארגון.⁵²⁶ למה התכוון גנרל סוסנקובסקי – לשותפות אתנית או אזרחית? קשה שלא להסכים לדברי

522. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje*, p. 69.

523. Stoła, *Nadzieja*, pp. 120-121.

524. Gen. Sosnkowski do płk. Roweckiego – wytyczne organizacyjne. Instrukcja no. 2 dla Obywatela Rakonia (Grabicy), in: *AKD*, vol. 1, p. 4.

525. עוד בנושא זה ראו: Borwicz, *Factors Influencing the Relations*, pp. 343-344.

526. "חבר באיגוד המאבק המזוין יכול להיות כל פולני (כל פולנייה), חסר דופי, מגיל 17 ואילך, אשר יקבל את מטרות הארגון כמטרותיו, יכפיף את עצמו לתקנותיו בלא כל הסתייגות, ויישבע אמונים כדין" (Instrukcja dla obywatela "Rakonia", in: *AKD*, vol. 1, p. 12).

קריסטינה קרסטן הכותבת: "אנו, 'האומה הפולנית' – המילים בהן נפתחת ההקדמה לחוקה משנת 1921 – משמעותן עבור הרוב המכריע של הפולנים והלא-פולנים הייתה 'אנו, אזרחי המדינה הפולנית'. אך למעשה ידה של המגמה לקיטוב של עמדות לאומיות הייתה על העליונה לעומת תהליכי אינטגרציה המבוססים על זיקה למדינה. אמנם בשפה יומיומית 'פולני' היה שווה ערך ל'אזרח פולין', אולם למילה 'פולני' הייתה משמעות כפולה, והשתמשו בה בהוראה של 'אזרח'.⁵²⁷ עם זה, אזרחים פולנים ממוצא יהודי יכלו להיות חברי "איגוד המאבק המזוין", לפחות בתיאוריה. על כך מעידות הצהרות מסוימות של המפקדים. ההוראה של גנרל סוסנקובסקי להקים את הארגון לא שללה מתן גישה לבני דתות אחרות (כולל, כנראה, גם בני דת משה).⁵²⁸ בפקודתו של "גרוט" מדצמבר 1941, שצוטטה לעיל, המיועדת לחיילי הכוחות המזוינים בפולין גופא, כלול הנוסח הבא: "הצבא הוא גורם של שותפות לאומית, המחבר את כל האזרחים בשירות המולדת". וכן: "בשורותינו יש מקום לכל הפולנים שתחושת הפטריוטיות שלהם מצווה עליהם ליטול חלק פעיל בקרב הממשמש ובא".⁵²⁹ הדיווח מראשית יולי 1942, שהועבר לידי סוסנקובסקי, כלל את הטענה הבאה: "אנשי צבא בשירות קבע, וכן המגויסים לשירות פעיל עד ל-3 בספטמבר 1939 על ידי השלטונות המוסמכים – לא שוחררו מחובה זו על ידי שום פקודת שחרור מהשירות".⁵³⁰

בפועל, המגמה שהתגלתה כשלטת הייתה שונה לגמרי. בדיווח של "איגוד המאבק המזוין" ממרחב לבוב נמסר, שחוגי היהודים, ותיקי המלחמה מן השנים 1918-1920, הצהירו בסתיו 1942 על נכונותם לקשור קשרים הדוקים עם המחותרת הפולנית.⁵³¹ אף שמדובר בארגון מוכר רשמית של ותיקי מלחמות, הכול מצביע על כך שהצעה זו נדחתה. קיימות הנחיות מנומקות שהוצאו ברמה של מרחבים, ובהן נטען חד-משמעית שאין לקבל את נציגי המיעוט היהודי, בדומה למיעוטים לאומיים אחרים.⁵³² ייתכן שלמדיניות המכוונת מלונדון נודעה השפעה

527. Kersten, *Polska – Państwo narodowe*, pp. 458-459.

528. בני דתות אחרות היו משוחררים מאותו חלק של השבועה של "איגוד המאבק המזוין" המתייחס לדת הקתולית (Instrukcja dla obywatela "Rakonia", in: *AKD*, vol. 1, p. 12).

529. Odezwa "Żołnierze Sił Zbrojnych w Kraju", grudzień 1941, in: *AKD*, vol. 2, pp. 172-173.

530. Gen Rowecki do gen. Sikorskiego: Rozkaz odtwarzania sił zbrojnych, 9. VII. 1942, in: *AKD*, vol. 2, p. 287.

531. *AAN*, *AK*, 203/XV-40, Sytuacja polityczna, k. 29.

532. ההנחיה של משרד המפקח (Inspektorat) של "צבא המולדת" בז'שוב (Rzeszów) מבחירה בצורה שאינה משתמעת לשתים פנים שלארגון יכולים להשתייך "רק פולנים. וביניהם אנשים נחרצים ובטוחים בעצמם". הנושא מפורט בסעיף 4 – "מי לא ראוי להשתייך לארגון": (א) מיעוטים. שום בן מיעוטים (גרמני, אוקראיני או יהודי) אינו יכול להשתייך. עם האויבים המזיקים לנו ביותר נמנים כל המיעוטים. אל נשכח שאנו סובלים יותר מכולם, ושהחייל האמיץ שלנו סבל בשל בגידה ותחבולות של האויב מבית. חובתו של כל פולני בעל חשיבה עצמאית, החובה הראשונה במעלה והקדושה ביותר, היא לרדוף את האויבים הללו ולהענישם". (*AIPN*, *AK*, 539, Instrukcja no. 1/ Głównie zasady).

מסוימת; פקודתו של שיקורסקי, המפקד העליון, מ-25 בינואר 1942, שפורסמה ערב הפיכתו של "איגוד המאבק המזוין" ל"צבא המולדת", כללה הוראה "לא לשלב מיעוט לאומי בשורות הצבא הפולני, משום שזהו יסוד לא איכותי, ויתרה מזו, בעל נטיות עוינות";⁵³³ אולם נראה שהמילה האחרונה בסוגיה ניתנה לגופים שפעלו בפולין גופא. בנוסף לספקות שנזכרו לעיל ביחס לנאמנות היהודית למדינה, החששות מפני קבלת יהודים לשורות המחתרת קיבלו חיזוק גם מהערכות מלפני המלחמה על חיילים יהודים, וכן מבעיות והתנסויות בתהליך הקמת צבא פולין בצרפת, ובראש ובראשונה בברית המועצות.⁵³⁴

ידועים כמה מקרים שבהם נדחו ניסיונות של יהודים להצטרף למחתרת הפולנית. בדיווח של המשרד להסברה ולתעמולה בקרקוב (יולי 1942) נטען כך: "הסוגיה היהודית נראית טרגית, כי אלה הם הלכי הרוח בקרבם: גזע עיקש, המאשים עד עכשיו את הפולנים כאחראים לגורלו. הערמומיות והאינטליגנציה שלהם מכוונות אך ורק לנושאים חומריים, והם נשחקו לחלוטין ברגעי האימה, כך שמלבד הדחף האטום להתפרנס כדי לחיות, לא נותר דבר. מכאן שהיום הם אינם תורמים דבר, לא רק לתוכן אלא גם לצורה כלשהי של התנגדות לכיבוש. על כן אין מקום לדבר על היכולת, או אפילו הצורך, להגיע עמם להסכמות במישור של שאיפות פוליטיות-כלליות משותפות".⁵³⁵ למרות דעות מסוג זה, ניסו חוגים יהודיים לקבל גישה למחתרת. בסוף ספטמבר 1942 צוין בעיתון *Sprawy narodowościowe* כי "לאחר עזיבת הגטו, מנסים אנשים איכותיים רבים להצטרף לעבודת העצמאות הפולנית".⁵³⁶ בקיץ 1943, אנשים ממוצא יהודי משכבת האינטליגנציה, שהסתתרו בסוחצ'ב (Sochaczew) "הגישו בקשה להתקבל לעבודה למען העצמאות". גם הם נענו בשלילה.⁵³⁷

ביאליסטוק הוצאו הבלרוסים מכלל זה. (pracy konspiracyjnej, podpisane "Genek", 1942, k. 12v). אין זה המסמך היחיד מסוג זה. בחבל

533. *AAN*, 203/I-4, Rozkaz no. 152/42. ראו גם: *AŽIH*, Kolekcja Bernarda Marka, 731.

534. השיחה בין שיקורסקי לסטאלין, ב-3 בדצמבר 1941, כללה חילופי דברים מאירי עיניים בנושא יכולתם הקרבית של יהודים. לטענתו של סטאלין, שיהודים הם "לוחמים ירודים", ענה שיקורסקי: "בין היהודים הרבים אשר התייצבו [בכוונה להצטרף לשורות צבא פולין – ד"ל] ישנם ספקולנטים, או כאלה שנענשו בגין הברחות [מדובר ביהודים ששוחררו מבתי כלא סובייטים ומן המחנות לאחר הכרזת החנינה – ד"ל], והם לעולם לא ייהפכו לחיילים טובים. לכאלה איני זקוק בצבא הפולני" (מצוטט בתוך: Kersten, *Polacy*, p. 42).

535. *AAN*, AK, 203/XI-43, BIP. Studium wewnętrzne, 11. VII. 1942, k. 16.

536. *AAN*, DR, 202/I-31, *Sprawy narodowościowe* 15. VII-15. IX. 1942, k. 96-97.

537. *Ibid.*, AK, 203/X-70, *Sprawozdanie sytuacyjne ze stanu organizacyjnego i działalności organizacji wywrotowych, mniejszości narodowych oraz okupanta za czas od 1 do 31 VIII*. 1943, k. 56.

אין ספק שיהודים שביקשו להצטרף למחתרת הפולנית היו בעיקר אלה שהיו קשורים בקשר עמוק לפולניות. כפי שקרה בקרב הפולנים עצמם, גם כאן נשאה הצטרפות זו אופי אינדיבידואלי. בהיסטוריוגרפיה של נושא זה נשמעת שוב ושוב הטענה שבגופי המחתרת הפולנית עבדו ולחמו כמה מאות יהודים ואנשים ממוצא יהודי, אולם רק תשומת לב מועטה הוקדשה להקשר ולתנאים שבהם שירתו.

הייתי מבחין בשלוש קבוצות בקרב היהודים שפעלו במסגרת "צבא המולדת".⁵³⁸ לקבוצה הראשונה, הגדולה ביותר מבחינה מספרית, השתייכו יהודים שהתבוללו לחלוטין. בפרפרזה על הטענה המצוטטת לעיל של יאן קארסקי, המתייחסת לסיוע ליהודים, אלה היו מי ש"בתנאים נורמליים כלל לא נחשבו ליהודים ולא חשבו את עצמם ליהודים".⁵³⁹ רבים מהם מצאו עצמם עוסקים בעבודה המחתרתית בתקופה הראשונה של הכיבוש.⁵⁴⁰ אולם בעניין אחד טעה קארסקי: גם לאנשים שראו עצמם פולנים התייחסו לעתים בחשדנות, והגופים שבהם עבדו נחשבו "מיוהדים" – כפי שנטען בהאשמות שהופנו כלפי המשרד להסברה ולתעמולה עצמו. כפי שכתב השליח חצ'וק, דווקא אי קבלתם של יהודים לגופים הצבאיים של "צבא המולדת", ולעומת זאת קבלתם "לעבודה לא צבאית, היינו תעמולה, מודיעין פוליטי וכדומה, כלומר למה שקרוי המשרד להסברה ולתעמולה", הייתה הסיבה לכך ש"כלל הארגונים המחתרתיים שלנו התייחסו למשרד להסברה ולתעמולה בצורה שלילית מאוד. המשרד נחשב לארגון מיוהד, הנמצא במחתרת אפילו בתוך המחתרת עצמה, והמעורר ספקות רציניים באשר לערכו בפועל, למרות רמתו הטכנית הגבוהה".⁵⁴¹

הקבוצה השנייה, גם היא גדולה יחסית, כללה יהודים שהתקבלו ליחידות פרטיזנים בשנים 1943-1944, תוך שהם מעלימים את מוצאם. אנשים כאלה נקלעו אפילו ליחידות של הכוחות הלאומיים המזוינים, שהיו ארגון ימני קיצוני.⁵⁴²

538. ראו: M. Urynowicz, "tosunki polsko-żydowskie w Warszawie w okresie okupacji hitlerowskiej".

539. SPP, A3.1.2.1.3.1, Raport polityczny z kraju, styczeń 1943, k. 97-99.

540. אליהם השתייך לודוויג ווידרשאל, ששמו נזכר פעמים רבות במאמר הנוכחי, וכן סטניסלב ליקרניק (Likernik), חבר איגוד המאבק המזוין וחייל של הנהגת החבלה (Likernik) S. Likernik, *Diabelne szczęście*. למקרים שבהם השתייכו אנשים ממוצא יהודי ל"צבא המולדת" בנפת ראדזימין (Radzymin) ראו עדותו של קצין המודיעין של "צבא המולדת", הנריק משיצ'בוי-ראדז'ישבסקי (Mściwoj-Radziszewski) (AŻIH, Relacje, 301/4164).

541. AIP, Kolekcja Stanisława Kota, kol. 25/9, Sprawozdanie Celta, Uwagi, sugestie i dezyderaty delegate rządu (na podstawie kilku rozmów odbytych z nim przeze mnie w okresie od połowy kwietnia do 17 lipca 1944, k. 41).

542. למשל, יעקב קליינמן, אשר הצטרף ליחידת הכוחות הלאומיים המזוינים במרחב לובלין (AŻIH, Relacje, 301/11, Relacja Jankiela Kleinmana).

הקבוצה השלישית הייתה מורכבת מיהודים שהתקבלו על ידי המפקדים והפקודים חרף מוצאם.⁵⁴³ משמעותית גם העובדה שיהודים, ופולנים ממוצא יהודי, מצאו את עצמם לעתים ביחידות מזוינות של הארגון הסוציאליסטי הלוחם, שהיה כפוף ל"צבא המולדת".⁵⁴⁴ עם הזמן הגיעו כמה מהם לעמדות פיקוד. בין אלה יש להזכיר את קצין הצבא הפולני והרופא, יוליאן אלכסנדרוביץ', שם הצופן "טוורדי" (Twardy).⁵⁴⁵ מיכאל בורוויץ', שהוזכר לעיל, ואשר ניצל באמצעות ידידים מסניף קרקוב של זיגוטה ושל המפלגה הסוציאליסטית הפולנית המקומית, מילא אפילו תפקיד של מפקד יחידת הפרטיזנים בנפת מייכוֹב (Miechów). ברם, הוא הציג עצמו כפולני, הן מול פיקודיו והן מול נציגי "צבא המולדת" והדלגטורה במרחב. יתרה מזו, כפי שעולה מזיכרונותיו, באופן תת-מודע חשש להיחשף, אף שמעולם לא נחשד במוצאו היהודי.⁵⁴⁶

543. הדוגמה היא סטניסלב ארונסון, שברח מטרנספורט לטרבלינקה, חייל ביחידת חבלה של הנהגת החבלה, השתתף במרד וארשה [הפולני]. עם זה, הוא הצטרף למחתרת כפולני (S. Aronson "Rysiek"), בין המצטרפים ל"צבא המולדת" היה גם גרשון אדלמן, שמוצאו מאזור לובלין, שהסתתר בווארשה. בעדותו מסר שבמהלך שירותו נתקל בעשרה יהודים בערך, ובהם קצינים. השתתף במרד וארשה (Relacja Gerszona) *AŻIH, Relacje*, 301/1513, Relacja Edelmana). לנושא יהודים ב"צבא המולדת", ראו גם: (Krakowski, *The War*, p. 154).

544. אחד המתווכים במגעים כאלה היה סטפן סנדלאק, שהקים את "ועד לובלין-זאמושץ' להושטת סיוע ליהודים בווארשה", ושימש כראש הסניף המקומי של זיגוטה (ראו, למשל: *AŻIH, Relacje*, 301/1539, Relacja Efraima Krasickiego).

545. יוליאן אלכסנדרוביץ', (1908-1988) – קצין במילואים, השתתף במערכת ספטמבר, רופא בגטו קרקוב. לאחר עזיבת הגטו, ב-13 במרס 1943, רצה להצטרף ליחידה פרטיזנית. העניין התעכב חודשים מספר. בזיכרונותיו הוא כותב כך: "נחרדתי ונדמהתי ללמוד שהמוכנות שלי להילחם בצורה פעילה נגד הכובש בשורות צבא המחתרת נתקלת בקשיים בלתי צפויים. בחוגי המחתרת פועלים אנשים הנגועים בחיידק הגזענות...". בעקבות התערבותם של פעילי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית ושל זיגוטה, התקבל אלכסנדרוביץ' באפריל 1944 ליחידת הפרטיזנים SOB בפיקודו של קאז'ימייז' אלכסנדרוביץ', בעל שם הצופן "הוראגאן" (Huragan), שפעלה במרחב קוז'ניצה (Kozienice) של "צבא המולדת". באוגוסט 1944 שימש כסגן ראש הרפואה בחטיבת חי"ר שתיים של צבא המולדת (J. Aleksandrowicz, *Kartki z dziennika doktora Twardego* [Kraków, 2001], pp. 61-62, 72).

546. בורוויץ' כותב על כך בכמה מסות הכלולות בספר זיכרונותיו: *Spod szubienicy w teren* (Paryż, 1980). בהיותו מפקד SOB בנפת מייכוֹב, קיים קשרים קרובים עם המועצה לסיוע ליהודים בקרקוב, ובאמצעותה גם עם הוועד היהודי הלאומי ועם האי"ל. שני תחומים אלה של פעילותו כמעט לא נשקו זה לזה. ניתן ללמוד רבות מסיפור הפגישה בין לוחם האי"ל, רטייזר, שהתארח אצל בורוויץ', עם מפקדי "צבא המולדת" והדלגטורה באזור מייכוֹב. פעילי המחתרת הפולנים לא חשדו, כמוֹבן, בזהותו של בן שיחם. רטייזר לא חשף את זהותו גם כאשר השיחה עסקה במרד גטו וארשה. פרשנותו של בורוויץ' לסצנה זו מפתיעה למדי: "איש 'צבא המולדת' לא חש שהאיש בשם קאז'ימייז' היושב לידו הוא יהודי שהשתתף באותו המרד, ואחר כך השתתף בחזיתות השונות של אותה התנגדות. האיש הזה היה יכול לספק לו את המידע מהמקור הראשון. האנשים שבהם מדובר היו חיילים, ובלא קשר לכל העמדות במה שמכונה 'הסוגיה היהודית', ייתכן שבמקרה זה יכלו למצוא שפה משותפת" (שם),

עד עתה לא זכתה סוגיה זו לתיאור ממצה, אולם לאור מה שנאמר לעיל ההבטחה שניתנה על ידי השליח יז'י לרסקי ביוני 1944, למועצה לענייני הצלת האוכלוסייה היהודית שמושבה בלונדון, לפיה "כל יהודי המתייצב מוצאים בו תועלת" והוא מתקבל ל"צבא המולדת", לא הייתה אלא משאלת לב.⁵⁴⁷ למעשה, הקשרים בין החוגים היהודיים למחתרת הפולנית בגנרלגוברנמן מחוץ לווארשה נשאו אופי אקראי, בלא כל תוצאות משמעותיות.

בשטחי המזרח של הרפובליקה הפולנית היה המצב שונה במקצת, אם כי גם כאן יכלו יהודים לנסות להצטרף כפרטים, ובצורה מקרית למדי. כבר דובר על דחיית הבקשה של קבוצת אנשי מחתרת יהודים, שרוכזו סביב אבא קובנר בוילנה, ואשר נאלצו בסופו של דבר לחפש תמיכה אצל הפרטיזנים הסובייטים.⁵⁴⁸ בוילנה ידוע לנו רק על מקרה אחד של יהודי ששירת ב"צבא המולדת". בולסלב קז'יז'נובסקי (Krzyżanowski), מפקד יחידה של "צבא המולדת" בשם "באזה" (Baza), מזכיר הצטרפות של יהודי שהכיר לפני המלחמה לפעילות מחתרתית. לידעה זו צורפה הערה לפיה "השתתפות פעילה של יהודי ב'צבא המולדת' בוילנה היה דבר נדיר ביותר".⁵⁴⁹

מצב מעניין מבחינה זו נוצר במזרח פולין, במרחב נובוגרוד (Nowogród) של "צבא המולדת", שם ניסו הנמלטים היהודים מגטו סטולפצה (Stołpce) להתקבל ליחידה פרטיזנית פולנית, שהוצבה בדרבנו (Derewno). מפקד היחידה, קצפר מילאשבסקי (Miłaszewski), בעל שם הצופן "לוואלד" (Lewald), הביע נכונות לקבל ליחידתו אך ורק אנשים ממרכז פולין, שלא היה ספק

עמ' 128-129). לדעתי, העובדה שחבר מהאי"ל, אחד מגיבורי הקרבות בגטו, נאלץ להסתיר את זהותו מפני בעלי ברית מ"צבא המולדת" לקראת סוף המלחמה, הינה אחד הקווים המאפיינים את היחסים בין הפולנים ליהודים המעורבים במחתרת. היבט נוסף של הפרשה נראה משמעותי: בזיכרונותיו מספר בורוויץ' שהיו הלשנות נגד היהודים שהסתתרו בנפת מייכוב, ושיחידות הכוחות הלאומיים המזוינים רצחו אותם (שם, עמ' 69-70). מסמכי הארגון הסוציאליסטי הלוחם השמורים ב-AIPN מצביעים על כך שגם חברי "צבא המולדת" עסקו בכך.

547. ראו מסמך מס' 27.

548. לפי גוטמן: "לא מקרה הוא שאבא קובנר – האויב המושבע של הקומוניזם – מצא את עצמו, יחד עם כמה מאות יהודים, בתנועת הפרטיזנים הסובייטים" (I. Gutman, "Uczmy się być razem", *Znak*, 2000, no. 6, p. 62). יש להתייחס בספקנות קיצונית לתזה של ירוסלב וולקונובסקי (Wołkonowski), לפיה אחת המשימות של מרחב וילנה של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" הייתה הגנה על מיעוטים אתניים, לרבות יהודים. *Wołkonowicz, ZWZ-AK a problem*, pp. 47, 56; לעומת זאת, טענות כאלה אינן כלולות במחקרו של וולקונובסקי: *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej w latach 1939-1945* (Warszawa, 1996), pp. 74-76. נכון הדבר שמסתיו 1941 עד לקיץ 1943 אכן היה המרחב בשלב של התארגנות, אולם לא זו הייתה הסיבה להיעדר פעילות (ובאילו פעולות מדובר, בעצם, מלבד מסירת מידע?). האפשרות היחידה הייתה עזרה לנמלטים מהגטאות ולאנשים הרוצים להילחם, ופעולות כאלה לא ננקטו – לא אז ולא מאוחר יותר.

549. עדותו של ברוניםלב קשיז'נובסקי (Krzyżanowski) בתוך: Bartoszewski, Lewinówna, *Ten jest*, p. 232.

באשר לפטריוטיות שלהם. בשל היחס החיובי לצבא הסובייטי, שנכנס אל הגבולות המזרחיים של הרפובליקה הפולנית, לא היו המקומיים ראויים לאמון כזה. הקבוצה של אבא קובנר, שלא רצתה להתפצל, הצטרפה ליחידתו של שלמה זורין (Zorin), שריכזה יהודים ממינסק ומהסביבה.⁵⁵⁰ במרחב זה לא שירתו יהודים ביחידות של פרטיזנים פולנים, ואין זה מפתיע לנוכח העובדה שבאזור פעלו שתי יחידות יהודיות שהגנו על "מחנות משפחה". המפקד של הקבוצה השנייה, טוביה ביילסקי (Bielski), מזכיר בחמימות את היחסים עם המפקד הפולני, שהתקשרות עמו הייתה טובה, ומציין אף ששניהם שיחקו יחד שחמט. קשרים אלה נקטעו באופן טרגי. כפי שעולה מעדויות יהודיות, חמישים פרטיזנים של ביילסקי נטלו חלק בפריסת טבעת כיתור סביב היחידה הפולנית, על פי פקודה סובייטית, ופרקו את אנשיה מנשקם.⁵⁵¹

בווהליניא ובפולסיה (Polesie) שרר מצב שונה. ההיסטוריון של "צבא המולדת" באזור זה, וינצטי רומנובסקי, טוען, שבניגוד לדעות שהובעו בפקודה של שיקורסקי, "האוקראינים והיהודים הבודדים שהצטרפו לשורות 'צבא המולדת' היו שווים לפולנים מבחינת תעוזה והקרבה".⁵⁵² בדוברין (Dobryń) שבמרחב פולסיה, לעומת זאת, היה ניסיון ליצור קשר ביוזמת הצד הפולני. לפי עדות אחת, "ניסו לשכנע יהודים לברוח תוך הגשת הצעה של קשרים וסיוע", אבל רק שלושה אנשים הצטרפו ליחידת הנהגת החבלה, בשם "יורה" (Jura). בדרוהיצ'ין (Drohiczyn) התקיימו המגעים עם הגטו, והייתה הצעה להעביר את הנוער היהודי ליחידות פרטיזנים, אולם על הגטו היה להחליט אם לקבל את ההצעה.⁵⁵³

במרחב לבוב של "צבא המולדת" התעצב שיתוף פעולה חריג בקנה מידה ארצי בין "צבא המולדת" לפרטיזנים יהודים. בתחילת 1944 הוקמה במקום יחידה שהורכבה מיהודים שנמלטו מגטו פשמישלי (Przemysław) ונקלעו לכפר הנאצ'וב (Hanaczów). על היחידה פיקד אברם באום מנאצ'וב, וחלק מהחימוש סופק על ידי "צבא המולדת". מפברואר עד אפריל 1944, הגנו הכוחות המשותפים על הכפר מפני יחידות צבא המורדים האוקראיני.⁵⁵⁴ במאי 1944 שולבה יחידה זו, שמנתה שבעה יהודים, בתוך פלוגה 40.1 של גדוד חי"ר של "צבא המולדת", בפיקודו של סרן פרידריק שטאוב (Sztäub), בעל שם הצופן "פרוך" (Proch). ביוני 1944 צורפו ליחידה יהודים נוספים, שעד אז הסתתרו בעיירה בילקה (Biłka), ואלה נטלו חלק במבצע "בוו'ה"

550. סיפור זה מסופר בתוך: A. Wertheim, "Żydowska partyzantka na Białorusi", *Zeszyty Historyczne*, 1988, no. 86, pp. 138-139.

551. ביילסקי הזכיר זאת בריאיון שערכה עמו נחמה טק ב-1987: N. Tec, *Defiance: The Bielski Partisans* (New York-Oxford, 1993), pp. 114-115. בהקשר זה יש לציין שטענתו של המחבר של הפרסום האחרון בנושא, על פיה תיאר ביילסקי את "צבא המולדת" כ"אויבים ארסיים של האוכלוסייה היהודית" היא אי הבנה מוחלטת (P. Duffy, *The Bielski Brothers* [New York, 2003], p. 232).

552. W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944* (Lublin, 1993), p. 205.

553. C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939-1944* (Warszawa, 1991), pp. 123-124, 238.

554. Węgierski, *W lwowskiej AK*, p. 78.

(סערה).⁵⁵⁵ חברי היחידה הזו היו אמורים לקבל ציון לשבח על השתתפות בקרבות מידי מפקד מרחב לבוב של "צבא המולדת",⁵⁵⁶ ואחרי המלחמה צוינו לשבח גם הפרטיזנים הפולנים.⁵⁵⁷

עמדת המחותרת הפולנית כלפי קבוצות יהודים מזוינים בהקשר המאבק נגד פשיעה

סוגיה נפרדת היא הכפפתן של קבוצות יהודיות חמושות בגנרלגוברנמן ל"צבא המולדת". קבוצות אלה נהפכו לבעיה ממשית, הן עבור האי"ל והן עבור "צבא המולדת". צוקרמן פנה בשם האי"ל למפקד "צבא המולדת" בעניין זה: "היות שקבוצות פרטיזנים יהודים, הן בפיקוד של האי"ל והן קבוצות לא מאורגנות, נהפכו לעובדה שנקבעה על ידי החיים עצמם, ואף שהיינו מודעים לדרך החתחתים של תנועת הפרטיזנים היהודים, לא הצלחנו למצוא מוצא טוב יותר עבור הלוחם היהודי, ולכן פנינו לשלטונות הצבא כדי שלא רק יסכימו להכיר בפרטיזנים יהודים, אלא גם יסייעו להם כדלקמן: (1) בארגון תנועת פרטיזנים יהודים מתוך הנוער של הגטאות המחוסלים; (2) ביצירת קשר עם מה שמכונה 'כנופיות פראיות', כדי לקשור אותם מוסרית ופיננסית עם האי"ל, כדי שיחדלו ממעשי שוד; (3) בהצבת קבוצות קיימות של פרטיזנים של האי"ל" ביערות.⁵⁵⁸ גם רינגלבלום סבר שקבוצות חמושות של הנמלטים מהגטאות, המורכבות מנוער חמוש שעבר הכשרה, ניתן "לרתום בקלות למאבק נגד האויב".⁵⁵⁹

מפרספקטיבה פולנית נראתה סוגיה זו אחרת לגמרי. ההיסטוריונים מצביעים – ובצדק – על הקשיים האובייקטיביים הכרוכים בקבלתם של אנשים ממוצא יהודי ל"צבא המולדת", כל שכן שילוב יחידות יהודיות בתוך יחידות של "צבא המולדת". לדעתו של ההיסטוריון יאן חודאקייביץ' (Chodakiewicz), כניסה המונית של יהודים למחתרת הלוחמת לעצמאות הייתה מביאה לידי תוצאות שליליות בלבד: הגברת התנגשויות עם הכובש, בניגוד לאסטרטגיה ארוכת הטווח של "צבא המולדת", הייתה מובילה להגברת הדיכוי, הן כלפי המחותרת הפולנית והן נגד האוכלוסייה האזרחית. מה שהכריע כאן את הכף היה האינטרס הפולני הלאומי: "צבא המולדת" אינו יכול לקבל החלטה על סיוע ליהודים, המאיים על הפולנים כולם.⁵⁶⁰ אולם

555. שם, עמ' 147-148, 151-152, 201. למקרים האחרים של הצטרפותם של יהודים לגופי "צבא המולדת" בוולהיניה ראו: S. Spector, "Opór Żydów Wołyńskich w latach zagłady 1942-1944", *BGKBZpNP*, 1993, vol. 35, pp. 131-132.

556. Jones, *Żydzi Lwowa*, pp. 200-201.

557. מפקדי יחידת "צבא המולדת" מהאנאצ'וב קיבלו את אות "חסידי אומות העולם" (S. Krakowski, "Polskie podziemie a Żydzi w latach drugiej wojny światowej", *Biuletyn ŻIH*, 2000, no. 2, p. 178).

558. ראו מסמך מס' 23.

559. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie*, p. 154.

560. J. Chodakiewicz, "Dialektyka cudzego nieszczęścia: Teoria i praktyka polityki PPR w stosunku do Żydów w okresie II wojny światowej w świetle dokumentów i badań naukowych", in:

טענה זו אינה עומדת במבחן המציאות. בארכיון של המכון היהודי ההיסטורי (*ŻIH*) בווארשה נשתמר קטע מהחלטתו של המפקד הראשי של "צבא המולדת", מ-26 באוגוסט 1943, ובה פורטו הסיבות לדחיית הדרישות של האי"ל. בקטע זה כלולים בין השאר הדברים הבאים: "מימוש הפקודה של הוועד המרכזי [של "צבא המולדת"] מ-10 בנובמבר 1942,⁵⁶¹ וכן פקודות הבאות אחריה, נתקל במכשולים שלא ניתן להתגבר עליהם. הלכי הרוח כלפי יהודים חמושים הם כה עוינים ונפוצים, עד שבתנאי הפעילות המוגבלת במחתרת איננו יכולים לקבל אחריות לביטחון היחידות היהודיות בשטח. קיים כאן אנטגוניזם הנובע מעמדתם של היהודים כלפי האוכלוסייה הפולנית תחת הכיבוש הסובייטי, וההתנגדות הנוכחית של קבוצות יהודיות חמושות, המתנכלות לאוכלוסייה במעשי שוד ואכזריות. בנוסף פועל לחץ תעמולתי ומשטרתי של הכובש".⁵⁶² מכאן, שהחשש העיקרי היה מפני התגובה מצד הציבור הפולני.

מנקודת הראות של מפקדת האי"ל, הניסוחים במכתב זה עלבו בכבודם האנושי והלאומי של יהודים.⁵⁶³ קודם לכן הביעו הוועד היהודי הלאומי (*ŻKN*) וה"בונד" את מחאתם על ההתייחסות ליהודים חמושים המסתתרים כפורעים. במזכר, שהופנה לנציג הממשלה באמצעות המחלקה היהודית בדלגטורה, נטען שמאבק מזוין כלול בסדר העדיפויות הן של הארגונים היהודים בחו"ל והן של הארגונים הפועלים בפולין. הוזכר גם שכל הפעולות המזוינות של היהודים נערכו בהסכמת "צבא המולדת". הובעה מחאה על הטלת האחריות למעשיהן של "כנופיות פרא יהודיות" על הארגונים היהודיים; דובר גם על המשך המאמצים להגביר את המאמץ המזוין, וגם להחמיר את המחאה במקרה הצורך.⁵⁶⁴

הלכי רוח אלה מצאו את ביטויים בדיווח על יחסה של המחתרת הפולנית לארגונים יהודיים; דיווח זה התקבל במחלקה הפוליטית של הסוכנות היהודית ב-14 בינואר 1944, ומדובר בו על האכזבה בקרב הנוער הציוני משיתוף הפעולה עם הפולנים, אשר לא זכה לאהדה או להכרה

9. *Tajne oblicze*, vol. 2, p. 36-37, fn. (Chodakiewicz, Gontarczyk, Żebrowski (eds.), *Tajne oblicze*, vol. 2, p. 36-37, fn. 9). מן הראוי לציין שלא מדובר במסקנה היחידה של המחבר בסוגיית אלה. ב-1993 הוא כתב כך: "אחת הטעויות החמורות של כוחות הלאומיים המזוינים, שדרך אגב שוכפלה על ידי "צבא המולדת" (!) וארגוני מחתרת אחרים, הייתה חוסר פקודה מלמעלה בדבר הצורך לשלב יהודים בשורות יחידות פרטיזנים הלוחמות על העצמאות. הפקודות המתאימות היו עשויות לפתור את סוגיית הצטיידותן של הקבוצות היהודיות, הנחשבות שלא בצדק כקבוצות פורעות חוק, וכן היו מאפשרות ליהודים להשתתף במאבק המזוין" (J. Chodakiewicz, "Akcja specjalna NSZ", *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1993, no. 3, p. 73). המחבר אמנם לא נסוג חד-משמעית מעמדתו זו, אבל אין ספק שכיום כבר לא היה חותם עליה.

561. הפער היחיד בין המסמך המקורי, המצוי בארכיון של *ŻIH*, לבין הגרסה שצוטטה במכתבו של צוקרמן, הוא התאריך. במקור התאריך הוא 10 בנובמבר 1942, ובמכתבו של צוקרמן התאריך הוא 4 באפריל 1943. התאריך הראשון הוא התאריך הנכון.

562. *ŻIH*, Kolekcja Bernarda Marka, 417.

563. ראו מסמך מס' 24.

564. *AAV*, DR, 202/XV-2, Memoriał do pełnomocnika rządu w kraju, 8. IX. 1943, k. 353-354.

חרף כל המאמצים. רק ה"בונד" מצא "הבנה" בקרב הפולנים. הדיווח קבל על כך שבאזור קלצה וסוסנוביץ (Sosnowiec) "שוררת בקרב חברי התנועה המחתרתית אנטישמיות, ויהודים אינם זוכים לשיתוף פעולה, אפילו כאשר הם מתייצבים עם נשק משל עצמם". נמסר גם שארגונים ציוניים עורכים רשימות של חברי "צבא המולדת" המסגירים יהודים לידי הגרמנים.⁵⁶⁵

ההערכות של אנשי ה"בונד" היו אופטימיות יותר. בדיווח בחתימת פיינר על התקופה שמ-1 ביולי עד 15 בנובמבר 1943, שנמסר לידי עמנואל שרר, נציג ה"בונד" במועצה הלאומית בלונדון, נכללו ידיעות על חימוש האי"ל במחנות העבודה ועל שינוי יחסה של הנהגת "צבא המולדת" לנמלטים מהגטאות. אף שהקשיים להתגבר על יחסו השלילי של "הגורם הצבאי הרשמי של פולין במחתרת" להצעותיו של הצד היהודי לא הוסתרו מן הנמען, הבחין הכותב באפשרות להיחלץ מן המבוי הסתום בסוגיית חימוש המחנות: "אולם עמדה זו החלה להשתנות בכיוון חיובי, ובאופן הגיוני הייתה צריכה להביא לידי שינוי דומה ביחס לתנועות הפרטיזניות עצמן... בחימוש המחנות... ניתן היה לפרוץ דרך אל היערות ולאפשר לנמלטים לברוח עם נשק ביד, ולהמשיך לחיות כפרטיזנים". המכתב כולל גם את הידיעה על הקמת יחידה יהודית בווארשה, אשר תופעל בפרוץ המרי הכללי. לא פלא שמסורתית העדיף ה"בונד" לתמוך בהקמת "יחידות מעורבות" של פולנים-יהודים.⁵⁶⁶ אולם כל היוזמות הללו עלו בתוהו, ועל כך בהמשך.

גם אם חברי האי"ל, שהיו מוכרים ב"צבא המולדת", לא יכלו לסמוך על כך שיוזכו להבנה, הרי מצבן של הקבוצות היהודיות ב"צבא המולדת" היה גרוע יותר. הן במרכז והן ברמת המרחבים, נכרכה פעילותם של יהודים עם מגיפה של פריעת חוק נפוצה. ב-15 בספטמבר 1943 פרסם גנרל קומורובסקי פקודה (מספר 116) מלווה בהוראה, ובה הנחיות מפורטות למאבק בפריעת החוק. אי הבנות בסוגיה זו השתמרו עד היום בפרסומים מסוימים. חלק מהמחברים סבורים שמסמך זה, שבו זוהו יהודים עם פורעים מצויים, תרם להחרפת הסכנות שארבו ליחידות פרטיזנים יהודיות ולקבוצות שורדים אחרות.⁵⁶⁷ אולם הם אינם מבחינים בין הפקודה (וליתר דיוק, ההוראה המצורפת אליה) לבין מידע על פרסומה, הכלול בדיווח שנמסר ללונדון. בהוראה אין שום רמזים ישירים הנוגעים ליהודים – מדובר שם רק על "פורעים ממוצא מגוון" המתנכלים לאוכלוסייה.⁵⁶⁸ בדיווח מספר 220, שנשלח ללונדון, היו הדגשים חזקים יותר: "כנופיות חמושות היטב משוטטות בערים ובכפרים, תוקפות אחוזות,

⁵⁶⁵ SPP, A3.1.1.13.4, organizacje polityczne w Polsce — współpraca, k. 106-107.

⁵⁶⁶ AAN, DR, 202/XV-2, Do przedstawiciela Bundu w Londynie (na ręce dr. Emanuela Scherera, Bartoszewski, czł. Rady Narodowej w Londynie), k. 103, 106. מסמך זה פורסם בתוך: Lewinówna, *Ten jest*, pp. 983-996.

⁵⁶⁷ Gutman, Krakowski, *Unequal Victims*, pp. 123-124; Krakowski, *Podziemie polskie*: ראו, למשל: *a Żydz!*, p. 179; idem., *The War*, p. 14; Golczewski, *Die Heimatarme*, pp. 663-664.

⁵⁶⁸ Caban, Mańkowski, *ZWZ-AK*, vol. מסמך זה פורסם בכרך של מקורות: AAN, AK, 203/I-2, k. 37. *2*, pp. 517-518.

בנקים, מפעלים מסחריים, בתים ודירות, וכן משקים כפריים גדולים. תקיפות שוד מלוות לעתים קרובות ברציחות שמבצעות יחידות פרטיזנים סובייטיים המסתתרות ביערות, או כנופיות שודדים מצויות. אלה האחרונות מורכבות מיסודות פשע וחבלה. בתקיפות נוטלים חלק גברים ונשים, במיוחד יהודיות. פעולה מרושעת זו של יחידים שעברו דמורליזציה, תורמת במידה רבה להכחדתם המוחלטת של אזרחים רבים, המתייסרים ממילא בהתמודדות עם האויב, הנמשכת זה ארבע שנים... כדי לתת סיוע מסוים והגנה לאוכלוסייה חסרת המגן, העברתי למפקדי מחוזות ומרחבים – תוך הבנה עם נציג הממשלה הראשי – הוראה הנוגעת לביטחון השטח, ובה הוריתי... לפעול, במקרה הצורך, עם נשק ביד נגד היסודות הבוזזים או החבלניים-פורעים.⁵⁶⁹ ברור שדיווח זה לא יכול היה להיות ידוע למפקדי המחוזות של "צבא המולדת" ולהשפיע על התנהגותם; אולם גם במקרה זה אין צורך להוכיח שהוראה בדבר המאבק בפריעת החוק לא הייתה האות לתקוף קבוצות יהודיות ממושגות.⁵⁷⁰

עם זה, אין הדבר משנה את העובדה שגם בשנים 1943-1944 היה יחסו של "צבא המולדת" לקבוצות יהודיות חמושות שלילי במובהק, כפי שהיה ב-1942. קיומן, כפי שנאמר כאן כבר פעמים אחדות, נדון מזווית ראייה של ביטחון האוכלוסייה הפולנית, ומה שחשוב לא פחות, מתוך פרספקטיבה אידיאולוגית. אפילו הרשימה שערך לודוויג וידרשאל במשרד להסברה ולתעמולה, מכילה מידע על כך שבאזור לובלין ניתן להבחין ב"תעמולה קומוניסטית" שמנהלים "כנופיות יהודיות" ו"בני אינטליגנציה יהודים".⁵⁷¹ במסמכי המחתרת ובעיתונות מחתרתית אנו מוצאים אזכורים רבים לתקריות שבהן השתתפו יהודים. להד חזק במיוחד זכו אירועים בדז'וויצה (Drzewica), שבנפת אופוצ'נו (Opoczno), שהתרחשו ב-22 בינואר 1943. דיווח של החטיבה לביטחון של הדלגטורה כולל רשימה עם דיווח מודיעיני (המצוי בארכיון "אנטיק" [Antyk]),⁵⁷² על כנופיית יהודים של שישים איש, בפקודה של אישה, שהשתלטה על העיירה, תקפה תחנת משטרה ובית חרושת השייך לקובילנסקי (Kobyłański), ורצחה 11 פולנים.⁵⁷³ למעשה נהרגו בתקרית שבעה פולנים ואת הפעולה ביצעה יחידה מ"משמר העם", בשם "לוי" (Lwy), בפיקודו של ישראל אייזנמן (יוליאן קנייבסקי). בפעולה זו נרצחו ונשדדו חברי הכוחות הלאומיים המזוינים.

569. מצוטט בתוך: "Armia Krajowa", *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 3: (London, 1950), pp. 531-532.

570. נושא זה הועלה פעמים רבות. ראו, למשל: S. A. Blejwas, "Polemic as History: Shmuel Krakowski, The War of the Doomed — Jewish Armed Resistance in Poland, 1942-1944", *Polin* 1989, vol. 4, pp. 357-359.

571. J. Brzeski, A. Roliński (eds.), *Informacja Narodowościowa*, 30. IX. 1943, no. 3. *Archiwum Adama Bienia, Akta narodowościowe (1942-1944)* (Kraków, 2001), p. 298.

572. ראו: Chodakiewicz, Gontarczyk, Żebrowski (eds.), *Tajne oblicze*, vol. 2, p. 130.

573. AAN, DR, 202/II-35, Raporty okresowe Głównego Inspektoratu PKB, 1942-1943, Sprawozdanie okresowe za czas 15. XI. 1943-15. II. 1943, k. 45-48.

בתחילת שנות ה-90 עמדו נושא ההרכב הלאומי של יחידה זו, והסיבות והתוצאות של התקרית, במקדו של פולמוס לוחט בין היסטוריונים שהיו מעוניינים בטיהור שמם של הכוחות הלאומיים המזוינים מצד אחד, ושל "משמר העם" מצד שני.⁵⁷⁴ כאן ברצוני להתמקד בהיבט אחר של הפרשה: כפי שצוין במסמכים של המחתרת, במבצע בד'וויצה השתתפה אישה. מידע על נשים יהודיות שהיו חברות בכנופיות פורעים כלול גם באחד מדיווחיו של מושל מחוז וארשה, לודוויג פישר (Fischer). בניתוח המצב בנפת וארשה אנו קוראים את הדברים הבאים: "בדרך כלל יש לנו כאן עסק עם כנופיות פוליטיות, וכן כנופיות שודדים, שאותן מקימים, בין היתר, יהודים נמלטים, בדרך כלל יהודיות צעירות". קטע זה נכלל באותו דיווח שכלל אזכור בנושא התקרית בד'וויצה.⁵⁷⁵ דיווחים דומים השפיעו על הערכות הכלולות בדיווח ארגוני מספר 220.

המציאות המתוארת בדיווח זה שיקפה את ההערכות שניסחו הגופים המקומיים של המחתרת. במחוזות מסוימים ננקטו עוד קודם לכן פעולות מתואמות נגד קבוצות פשע. ב-30 ביולי 1943, הורה מפקד מרחב ביאליסטוק של "צבא המולדת", ולדיסלב ליניארסקי, "לחסל בכל הנחישות את 1) כל המרגלים והמלשינים הפולנים; 2) קומוניסטים וכנופיות קומוניסטיות-יהודיות; 3) כל מי שמהווה איום על צבא פולין".⁵⁷⁶ מכאן עולה בבירור שהפקודה לא כוונה באופן בלעדי נגד יהודים וקומוניסטים.⁵⁷⁷ מסמכים אחרים של מרחב ביאליסטוק של "צבא

574. על פי ההיסטוריוגרפיה הקומוניסטית מדובר בפעולת תגמול על מותם של כמה קומוניסטים מקומיים. נראה שלגרסה זו אין אישור (מסמכים בנושא פורסמו בקובץ: Chodakiewicz, Gontarczyk, *Żebrowski (eds.), Tajne oblicze*, vol. 2, pp. 124-131). זמן קצר לאחר מכן חיסלו כוחות של המשטרה הגרמנית את היחידה "לוי" (Lwy), שמרבית חבריה נהרגו. לידי הגרמנים נפל יומן מבצעי ובו תיאור של המבצע בד'ביצה (Drzewica) (שם, עמ' 129-130).

575. AAN, DR, 202/II-35, Raporty okresowe Głównego Inspektoratu PKB, 1942-1943, Sprawozdanie okresowe za czas 15. XI. 1943-15. II. 1943, k. 45-48. העתקים של הדיווחים של פישר סופקו לוועד המרכזי של "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" באמצעות עובדת המחלקה המשפטית של משרד מחוז ווארשה, טאודורה ז'וקובסקה (Mazur, Biuro Informacji) (Żakwoku) (i Propaganday, p. 86). בתרגום אחר הקטע הנדון נשמע כך: "פריעת החוק עדיין נפוצה בנפות מחוז ווארשה... לא מדובר בהתקפות פוליטיות, אלא לרוב בפעילותן של כנופיות פושעים שאליהן הצטרפו לעתים קרובות יהודים שנמלטו בזמן הפינוי, ובמיוחד נשים יהודיות צעירות" ("Raport gubernatora dystryktu warszawskiego z dnia 10 grudnia za miesiące październik i listopad 1942", in: *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939-1944* [K. Dunin-Wąsowicz, M. Getter, J. Kazimierski, J. Kazmierska — eds., Warszawa, 1987], p. 596).

576. AAN, AK, 203/XIV-1, Pismo bez tytułu, 30. VII. 1943, k. 1.

577. פירוש כזה מוצג על ידי רישארד נורביץ' המצטט רק את החלק של הפקודה המתייחס לקומוניסטים ו"כנופיות יהודיות-קומוניסטיות" (R. Nazarewicz, "Z ponurych kart okupacyjnej historii: Morderstwa polityczne na działaczach demokratycznych", *Zeszyty Historyczno-Polityczne* (Stronnictwa Demokratycznego, 1986, no. 2, p. 80).

המולדת" מתארים כיצד מומשה הוראה זו למעשה. ברשימת אנשים שחוסלו בסוף 1943, החתומה על ידי ליניארסקי, כלולים כמה יהודים: ינקל בורשטיין, נורה למוות ב-8 בנובמבר 1943 "במסגרת הגנה הכרחית", ויהודי בשם מורדקו, רעייתו, ויהודי בשם נחמן, נורו למוות ארבעה ימים קודם לכן בגין "השתתפות בכנופיית שודדים". עם זה מרבית המחוסלים היו פולנים.⁵⁷⁸ מצב דומה עולה מרשימה מינואר 1944 – המכילה שם של יהודייה אחת.⁵⁷⁹

רישומים סטטיסטיים מסוג זה נערכו בכל המרחבים של "צבא המולדת", אולם מרביתם לא נשתמרו. יוצא דופן מבחינה זו הוא הדיווח של ראש מרחב לובלין של "צבא המולדת", קולונל קאז'ימיז' טומידיאסקי (Tumidajski), הנושא את התאריך 9 באוגוסט 1943, ועוסק בפעילותה של הנהגת החבלה ביוני ויולי של אותה שנה. כלולה בו ידיעה על חיסול שתי כנופיות "של שודדים יהודים" בנפת חלם-קרסניסטאב-וולודאבה (Chełm-Krasnystaw-Włodawa). על פי הדיווח נורו למוות שבעה אנשים, וחוסלו "שלושה יהודים ותשעה מחבלים" בנפות ראדיין (Radzyń) וביאלה-פודלאסקה (Biała-Podlaska).⁵⁸⁰ לא ניתן לשחזר את נסיבות התקריות האלה. יומנו של תומאש בלאט (Blatt), אחד ממשתתפי המרד בסוביבור, מביא התבטאות של אחד ממכריו, חבר "צבא המולדת": "חייל אמיתי של 'צבא המולדת' אינו הורג יהודים, אלא אם כן הם נתפסים עם נשק ביד".⁵⁸¹ ההבדל הוא תהומי.

מצב מתוח במיוחד שרר במרחב וילנה ונובגרוד, בשל מספרם הרב של פרטיזנים יהודים שהיו כפופים לסובייטים, וקבוצות נמלטים שניסו לשרוד בכוחות עצמן. ברשימותיו של עיתונאי מווילנה, קאז'ימיז' סאקוביץ' (Sakowicz), אנו קוראים שעד 1943 "יהודים המסתתרים ביערות התנהגו בצורה נאותה; אולם עכשיו... הם הופכים לפרועים, תוקפים בתים בודדים, אפילו כפרים שלמים... שודדים נעלים, אוכל, ונוהגים באכזריות. הכפריים זועמים ומתחילים להסגיר יהודים לידי הליטאים".⁵⁸² תמונה דומה עולה ממסמכים אחרים, פולניים ויהודיים. אם להאמין לדבריו, טוביה ביילסקי ניסה להגביל את ההחרמות לפריטים חיוניים בלבד, בראש ובראשונה מזון, משום שהבין את הלכי הרוח העוינים בקרב האוכלוסייה הכפרית.⁵⁸³ ראש המפקדה של היחידה של זורין, שהורכבה ברובה מיהודים סובייטים, כותב

578. AAN, AK, 203/XIV-1, Wykaz osób zlikwidowanych. Załącznik no. 2 do raportu sabotażowego-dywersyjnego za grudzień 1943, 5. I. 1944, k. 34-36.

579. Ibid., Wykaz osób zlikwidowanych. Załącznik no. 2 do raportu sabotażowego-dywersyjnego za styczeń 1944, 5. II. 1944, k. 38.

580. AŻIH, Kolekcja Bernarda Marka, 230/193, Sprawozdanie z pracy Kedywu za czerwiec i lipiec 1943, k. 2.

581. Prekerowa, *Stosunek ludności polskiej*, p. 106; Th. T. Blatt, *Z popiołów Sobiboru*: מצוטט לפי: *Historia przetrwania* (Włodawa, 2003), p. 165.

582. קטעים מיומנו של קאז'ימיז' סאקוביץ' מ-15 ביולי 1943, מצוטטים לפי: Wardzyńska, *Sytuacja*, p. 142.

583. Tec, *Defiance*, pp. 74-75.

כך: "יחידות פרטיזנים הצטיידו במזון לפי מפתח טריטוריאלי מוגדר: כל הסביבה חולקה לשלושה אזורים. בראשון, הקרוב ביותר, היו כפרים ידידותיים שמהם אסור היה לקחת דבר... על תושבי הכפרים באזור השני, המרוחק יותר מבסיס הפרטיזנים, הוטלו מכסות אספקת מזון שנקבעו לפני המלחמה על ידי המנהל הסובייטי. האזור השלישי היה מרחב עוין, המיושב באוכלוסייה המשתפת פעולה עם הגרמנים, ובתחומו מותר היה להחרים בלא הגבלות".⁵⁸⁴ אף שהמאבק שלא לעורר אנטגוניזם מצד האוכלוסייה המקומית היה אחד מעמודי התווך של תורת הפרטיזנים, דווקא במקרה זה לא היה המרחק מבסיס הפרטיזנים הקריטריון המכריע. בהתחשב בקונפליקט ההולך ומחמיר בין תנועת הפרטיזנים הפולנית והסובייטית, בסוף 1943, וכן בנסיגתו האנטי-פולנית של זורין,⁵⁸⁵ קשה שלא להסכים להערתו של זביגניב שימשקו (Siemaszko), שבכל האמור באזור השלישי מדובר בעיקר בכפרים שהיו מיושבים ב"אוכלוסייה האוהדת את העניין הפולני".⁵⁸⁶

הבעיה הניצבת בפני ההיסטוריונים היא התפוצה והנסיבות לתופעות אלה. זיגמונט בוראדין (Boradzin) טוען, שמבין כל היחידות הסובייטיות בלטו היחידות היהודיות בברוטאליות שלהן. כראיה הוא מביא רק את מצב ההצטיידות של יחידתו של ביילסקי, ורומז שציוד זה מקורו בהכרח בהחרמות.⁵⁸⁷ מצד שני, חודקייביץ' סבור כי "הברוטאליות המחרידה והקיצונית של יהודים" נטועה ברצח משפחותיהם על ידי הגרמנים ומשתפי הפעולה שלהם. היהודים הנידונים למוות היו נואשים – לא היה להם מה להפסיד.⁵⁸⁸ השקפה זו מוטעת לדעתי, לפחות במקרה של הפרטיזנים מיחידותיהם של ביילסקי וזורין, משום שמטרתם של הפרטיזנים היהודים הייתה הצלה – במידה רבה של קרוביהם. לדעה על הנטיות הסדיסטיות של פרטיזנים יהודים שותף גם לשק זברובסקי (Zebrowski), המצטט ניתוחים של הדלגטורה. מהניתוח הראשון עולה ש"חיסול" היהודים המסתתרים על ידי יחידות פולניות היה "במידה רבה תוצאה של טעויות ברציחות שבוצעו נגד האוכלוסייה הנוצרית". הניתוח השני מצביע במישרין על כך שהאוכלוסייה הפולנית "סובלת יותר מכול... ממה שקרוי יחידות משפחה, המורכבות באופן בלעדי מגברים ונשים יהודים בכוח של שני גדודים. הניתוח השלישי עוסק בהתעללות ואונס של נשים וילדים קטנים, הפחדה ועלבון של אוכלוסייה הפולנית".⁵⁸⁹

584. Wertheim, *Żydowska partyzantka na Białorusi*, p. 144.

585. ורטהיים מדבר על "היעדר אמון בפולנים, המושרש עמוק אצלנו" (שם, עמ' 150).

586. Z. S. Siemaszko, "Komentarze", in: *ibid.*, p. 165.

587. Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody: Polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944* (Warszawa, 1999), pp. 84-85.

588. J. Chodakiewicz, *Ejszyszczyki: Kulisy zająć w Ejszyszczykach – Epilog stosunków polsko-żydowskich na Kresach, 1944-1945: Wspomnienia – dokumenty – publicystyka* (Warszawa, 2002), p. 31.

589. מצוטט לפי: L. Żebrowski, "Sprawa Yaffy Eliach", in: Chodakiewicz, *Ejszyszczyki*, p. 205.

לא ניתן שלא להתייחס לציטטות אלה בלא הערות. לפי הנתונים הסובייטיים מאפריל 1944, יחידתו של ביילסקי, לרבות מחנות המשפחה, מנתה 941 יהודים, מתוכם 162 חמושים. נתונים מקבילים על יחידתו של ביילסקי מציינים 562 ו-73; אלא שבהתאם לאומדנים היהודיים המספר היה גדול יותר: כ-1,200 יהודים אצל ביילסקי וכ-800 אצל זורין.⁵⁹⁰ ממסמך אחר עולה שמקרב 11,185 הפרטיזנים במרחב ברנוביץ' של זורין, היו 988 יהודים. אין ספק שפרטיזנים יהודים לא נבדלו בהרבה בהתנהגותם מפרטיזנים סובייטים, אולם קשה להטיל עליהם את האשמה בכל הפשעים כלפי האוכלוסייה הכפרית.⁵⁹¹ כך או כך, זו הייתה האמונה שרווחה בקרב חוגי המחתרת הפולנית. במאי 1944 כלל הדיווח של הדלגטורה את הקביעה הבאה: "תנועת הפרטיזנים הפולנים טיהרה במידה רבה את מרחב וילנה מכנופיות קומוניסטיות יהודיות, שהפכו למגיפה עבור האוכלוסייה המקומית".⁵⁹² נראה, שברובן המכריע היו אלה "קבוצות פראיות" שלא היו קשורות מבנית עם תנועת הפרטיזנים הסובייטית.⁵⁹³

ומה באשר להיקף תופעה זו בשטח הגנרללוברנמן? היסטוריונים פולנים טרם חקרו את הסוגיה, בעיקר בשל היעדר גישה למקורות. ההיסטוריונים הישראלים ישראל גוטמן ושמואל קרקובסקי, המסתמכים בעיקר על עדויות יהודיות, מונים 120 מקרים של רציחות של יהודים מסתתרים ופרטיזנים יהודים בידי המחתרת הפולנית.⁵⁹⁴ היעדר מקורות בלתי תלויים מקשה את אישוש הדיווחים הללו. חומר החקירה של דיונים משפטיים, שהתקיימו לאחר המלחמה,

590. לפי: Boradyn, Niemen, p. 84.

591. הפרטיזנים היהודים מהיחידות של זורין וביילסקי הואשמו בפשעים המוניים נגד תושבי הכפר (!) נאליבוקי (Naliboki) (128 קורבנות ב-8 במאי 1943) וקוניווי (Koniuchy) (יותר מ-30 קורבנות ב-28/29 בינואר 1944). ראו: Chodakiewicz, "Ejszyski i ich sąsiedzi", in: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 3: Armia Krajowa של זורין וביילסקי נגד נאליבוקי; אולם מתברר, שבטקסט המצוטט מוזכרת רק התקפה של פרטיזנים סובייטים על העיירה נאליבוקי (שם, עמ' 59). שתי הפרשיות נחקרות עתה על ידי המכון לזיכרון לאומי בלודז'. במידע שנמסר לציבור בנושא התקרית, בנאליבוקי לא מדובר בזהותם הלאומית של הפרטיזנים הסובייטים (אתר האינטרנט: <http://www.ipn.gov.pl>). מצד שני, בעניין הפשע בקוניווי, אנו קוראים את הדברים הבאים: "החקירה המתנהלת כעת נתקלת בקשיים הנובעים מהעובדה שעד עתה לא נערכו מחקרים היסטוריים מהימנים בנושא הפשע בקוניווי. מהלך ההתקפה תואר, בדרך כלל בצורה מקוטעת, ביומנים שונים, היכולים להוות רק חומר מסייע במהלך החקירה" (שם).

592. AAN, DR, 202/III-130, k. 126, מצוטט לפי: Wardzyńska, *Sytuacja*, p. 271.

593. מצד שני, בדיווחים של מרחב נובוגרוד של "צבא המולדת", הודגש הקשר הזה בצורה ברורה, למשל, "ביער נאצקי (Nacki) החלה הפלוגה לעסוק בהכנת בסיס חורף ובהשמדה של כנופיות סובייטיות-יהודיות" (AIPN, AK, 94, Meldunek Kedywu za czas od 8. X do 8. XI. 1943., w zastępstwie) "komendanta okręgu podpisał "Warta", k. 23.

594. Gutman, Krakowski, *Unequal Victims*, pp. 217-220.

עשוי לסייע במקרה זה, אולם מן הראוי לציין שבהאשמות מסוג זה נגד חברי "צבא המולדת" התנהלו הליכים משפטיים מועטים בלבד.⁵⁹⁵ כפי שכבר צוין לעיל, ידיעות על תקריות מסוג זה כלולות בחומר של "צבא המולדת". לרוב מדובר בדיווחים לאקוויים כגון: "ב-2 במאי 1944, בנפת שידלצה (Siedlce) ערכה קבוצת פרטיזנים פולנים מצוד אחר כנופיית שודדים, אשר תקפה קודם לכן חקלאי פולני. במהלך המצוד נהרגו שישה בולשביקים ו-20 יהודים".⁵⁹⁶ יש להסכים לדעה שחיסול חשבונות עם פרטיזנים יהודים הייתה באחריות החוליות המקומיות של המחותרת הפולנית. ידועים מקרים שבהם גילו יחידות "צבא המולדת" סובלנות כלפי קבוצות יהודיות חמושות, ואילו במקומות אחרים שאפו לחסל את כל ה"פורעים" – אמיתיים או מדומים.⁵⁹⁷

יש להדגיש שביטאון הוועד המרכזי של "צבא המולדת", *Biuletyn Informacyjny*, מעולם לא זיהה יהודים עם פורעים מצויים, ולא זעזע את הקוראים בידיעות על אכזריותן של קבוצות יהודיות חמושות, וזאת על אף שהעלון, שנועד לעורכים של עיתונים מחתרתיים – *Agencja Prasowa* – האשים את היהודים ב"אכזריות מתוחכמת כלפי פולנים".⁵⁹⁸ אולם הסוגיה עצמה נותרה לא פתורה, והבקשות שהגישו בנושא הוועד היהודי הלאומי והאי"ל לא הצליחו לשכנע את חוגי מקבלי ההחלטות של המדינה הפולנית במחתרת. האלטרנטיבה להכפפה של קבוצות יהודים חמושות למרותן של יחידות פולניות, הייתה למעשה לדון אותן לקונפליקט תמידי עם האוכלוסייה המקומית, ולניסיונות למצוא הגנה בקרב יחידות קומוניסטיות של "משמר העם", או בקרב פרטיזנים סובייטים. מבחינה זו לחמה המחותרת הפולנית לא נגד סיבות המצב, אלא נגד תוצאותיו.

סוגיה אחרת היא תקיפות שערכו חברי "צבא המולדת" נגד יהודים מסתתרים. אירועים כאלה טופלו כפריעת חוק מצויה, ולפיכך היו המבצעים צפויים לעונש. הנה כמה דוגמאות: מפקד "צבא המולדת" במרחב זמברוב (Zambrów) מסר לפקודיו שמפקד אחת המחלקות הכפופות לו ואנשיו, רדפו אחר יהודים מסתתרים, ובנוסף ביצעו מעשי שוד: "ב-26 בנובמבר 1943 – ד"ל] נשמעו ביער פנייבסקי (Pniewski) קולות ירי ממקלע כבד (ה"מקסים" הרוסי). נורו כ-200 יריות. התברר שמדובר בציד יהודים המסתתרים ביער. ב-27 בנובמבר השנה נהרגו שניים: יהודייה אחת ויהודי אחד, ויהודייה אחת נפצעה. כעשרה יהודים צעירים חמושים לא

595. מידע זה בא מאלינה סקיבינסקה (Skibińska), הנציגה הפולנית של מוזיאון השואה בווינגטון. פעולות נגד פורעי חוק בוצעו גם על ידי גדודי איכרים. אני מתאר מקרה אחד כזה במחקר: "Polska ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski", in: D. Llibionka (ed.), *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie* (Warszawa, 2004), p. 332.

596. AAN, DR, 202/III-24, Tygodniowy przegląd wydarzeń w kraju, k. 5.

597. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy*, p. 333.

598. "Bandyti i 'bandyci'", *Agencja Prasowa*, 30. XII. 1942, no. 51, p. 4.

נפגעו".⁵⁹⁹ מיופה הכוח של הנהלת המאבק המחתרתי במרחב פולאבי הורה על פתיחת חקירה בפרשת רצח של אישה יהודייה ושני ילדיה שהסתתרו בקאז'ימיז' דולני (Kazimierz Dolny), ב-18 במאי 1944. הסתבר שהרצח בוצע במהלך שוד, והמבצעים היו חברי "צבא המולדת" המקומי.⁶⁰⁰

בהתחשב באופיים החלקי של המקורות, קשה לקבוע מה היה היקפן של תקריות מסוג זה. ידוע לנו על מקרה אחד שבו נענשו על פעילות שכוז. בלילה שבין 10 ל-11 בספטמבר 1943, הפתיעו אנשי "צבא המולדת" בפקודו של ליאון שימביירסקי (Szybiński), בעל שם הצופן "אוז'ל" (Orzeł), יחידה שהורכבה מחמישה חברי האי"ל ושני פולנים בכפר סטאז'ינה (Starzyna). המבצע נערך במסגרת טיהור השטח מיהודים וקומוניסטים, ואנשי "צבא המולדת" התייחסו ליחידת האי"ל כאל כנופיית שודדים מצויה. הרישום ביומן המבצעי משקף היטב את המנטליות של חברי "צבא המולדת": "כולם באו כדי לשדוד, הרגו פר אצל האגרונום הכפרי... אנחנו יורים ביהודים מיד בחצר, שניים נלקחו למחנה לצורך חקירה, אלה הם פורעים... המעמידים פני חיילים, והם פגעו קשות באוכלוסיית הסביבה. לאוכלוסייה המקומית אין מילים כדי להודות לנו. בעלות אפסית, משום שלא נורו ירות, השגנו ארבעה רובים, ארבעה אקדחים ורימון. למחרת נורו למוות שני הפולנים – אחרי שהוציאו מהם במכות מידע על אודות מיקום הבונקרים [בהם מסתתרים יהודים], אולם לא נמצא שם איש".

פרשת רצח חברי האי"ל הכתה גלים בחוגי המחותרת הפולנית. מדיווחו של וולנסקי, בו מיוחס הרצח לכוחות הלאומיים המזוינים, עולה שהמפקדה המקומית של "צבא המולדת" ידעה על יחידת האי"ל הפועלת בשטחה והתבקשה להגיש לה סיוע. בפרשה התערבו מפקדת האי"ל, המחלקה היהודית ליד "צבא המולדת" וכן הז'נוטה.⁶⁰¹ ביוני 1944 נורה למוות מפקד היחידה, "אוז'ל", על פי גזר דין של בית הדין הצבאי המיוחד, אולם הסיבה להריגתו לא הייתה רק חיסולה של יחידת האי"ל.⁶⁰²

599. מצוטט לפי: Gwozdek, *Białostocki Okręg ZWZ-AK*, vol. 1, p. 24.

600. AIPN, MBP, AK, teczka 261, k. 177; *ibid.*, Meldunek k. 188.

601. במאי 1944 שלחה המועצה לסיוע ליהודים מכתב בעניין אל נציג הממשלה (ארכיון יז ושם, 06/82, k. 46).

602. בחודשים האחרונים של 1943 השתתף האיש בכוחות עצמו בפעולות נגד היחידה המקומית של משמר העם, ומאביב 1944 היה מעורב ב"פעילות פושעת" שטבעה לא הוגדר בבירור, שבגינה נדון לעונש מוות על ידי בית הדין הצבאי המיוחד בצ'נסטוכובה. גזר הדין בוצע ב-5 באפריל 1944, W. Bobrzochaty, *"Jodła": Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939-1945* (Warszawa 1984), p. 229.

המדינה הפולנית במחתרת מול תופעות של סחטנות והלשנה

אחת המשימות העיקריות שעמדו לפני זיגוטה הייתה המאבק בפשעים נגד יהודים מסתתרים. כבר ב-29 בדצמבר 1942, פנתה זיגוטה לנציג הממשלה כדי שיפרסם הצהרה על כך ש"המבצעים פעולות סחיטה נגד יהודים" יובאו לדין פלילי.⁶⁰³ מסיבות לא ברורות (הקשיים הטכניים שאותם הזכיר בהקשר זה ביינקובסקי, שניהל את העניין, אינם נשמעים משכנעים מאוד), התעכב פרסום עמדתה הרשמית של המדינה הפולנית במחתרת למשך שלושה חודשים. רק באמצע מארס 1943 פרסמה העיתונות המרכזית המחתרתית, ובעקבותיה גם עיתונים אחרים, הודעה מאת הנהגת המאבק האזרחי המזהירה כי "אנשים חסרי כבוד ומצפון, וכאלה הבאים מעולם הפשע, אשר יצרו לעצמם מקור פרנסה חדש באמצעות סחיטת פולנים המסתירים יהודים וסחיטת היהודים עצמם... יירשמו וייענשו בכל חומרת הדין לאלתר, ולבטח בעתיד".⁶⁰⁴ *Biuletyn Informacyjny* פרסם טקסט משלו בנושא (שכותרתו: "הצבועים"). חודש מאוחר יותר פרסם העיתון אזהרה נוספת לסחטנים.⁶⁰⁵ הצהרות אלה לא היו אלא צעד ראשון לקראת פתרון הבעיה.

עבירות מסוג זה נדונו על ידי בתי דין אזרחים מיוחדים שהוקמו בסוף 1942, והיו כפופים להנהגת המאבק האזרחי. לנוכח תוצאות עבודתם בחודשים הראשונים לפעילותם, קשה לדבר על מאבק נחוש נגד מגפת הסחטנות. בית הדין האזרחי המיוחד הוציא גזר דין מוות ראשון ב-12 בינואר 1943;⁶⁰⁶ אולם גזר הדין הראשון נגד סחטן הוצא אל הפועל רק חצי שנה לאחר מכן. אין ספק שהעיקוב נבע בחלקו מסיבות טכניות, אולם בחלקו גם מאי רצון לממש את גזר הדין מצד חוגי ההנהגה של הגופים האזרחיים של המחתרת הפולנית. שיחות עקרות בנושא התנהלו במשך חודשים עם נציג הממשלה. היעדר תגובה יעילה כלפי הסחטנים מתמיה, במיוחד משום שהשירותים הרלוונטיים, כגון מחלקת המשטרה במדור שתיים של הוועד המרכזי של "צבא המולדת", גילו עניין בסוגיות ממין זה עוד בטרם התפרסמה הצהרת הנהגת המאבק האזרחי.⁶⁰⁷ צורה כזו של סיוע ליהודים הייתה ממשית בהרבה מסיוע בנשק לגטו וארשה

603. ראו ביתר הרחבה בנושא זה: Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 277.

604. Rzeczpospolita Polska, 11. III. 1943, no. 4-5; *Biuletyn Informacyjny*, 18. III. 1943.

605. "Hieny", *Biuletyn Informacyjny*, 18. III. 1943, "Piętnujemy! Szantażyści po raz wtóry", *ibid.*, 15. IV. 1943, no. 15.

606. L. Gondek, *Polska karząca 1949-1945: Podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej* (Warszawa, 1988), p. 63. הנדון למוות היה איזידור אוסובסקי (Ossowski), אשר "במודע ובאופן פעיל שיתף פעולה עם הכובש במבצע גירוש האוכלוסייה הפולנית לעבודות כפייה בגרמניה" והפיק מכך רווחים. גזר הדין הוצא אל הפועל ב-14 בינואר 1943, ואילו דבר הביצוע נודע לציבור חודשיים לאחר מכן (*Biuletyn Informacyjny*, 11. III. 1943, no. 10).

607. ראו: AAN, AK 203/X-116, k. 16 i 4; *ibid.*, 203/X-118, k. 7, 38, 85.

הלוחם. בספרות ההיסטורית המחקרית אין ניתוחים רציניים של הנושא, ורוב ההיסטוריונים עוברים על כך לסדר היום.⁶⁰⁸ שצ'מבוש⁶⁰⁹ וסטניסלב סלמונוביץ',⁶¹⁰ נוטים להסכים שהעיסוק בנושאים אלה החל יחסית מאוחר. לדעת פרקובה התקוות למימוש מהיר של בקשות זיגוטה לא היו ריאליות, בהתחשב באופן עבודתם של צוותי החקירה ובתי הדין.⁶¹¹ שינוי רדיקלי חל רק ערב הכפפת הנהגת המאבק האזרחי למפקדה הראשית של "צבא המולדת", שהתרחשה ב-15 בספטמבר 1943. בהודעה בחתימת נציג הממשלה ומפקד "צבא המולדת" הושם דגש, שאינו משתמע לשתי פנים, על רדיפתם וענישתם של סחטנים.⁶¹² מהמידע שנמסר על ידי זיגוטה, באוגוסט 1943 עולה, שהתקבל מידע על שמונה פרשיות הנוגעות לסחטנים, מתוכן הועברו שבע לבתי דין מיוחדים, ואחת הוחזרה לטיפול להשלמת חומר הראיות. בתי הדין המיוחדים פרסמו שני גזרי דין, שני דיונים עדיין היו בהליכים, ושלוש הפרשיות הנותרות הוחזרו להשלמת חומר הראיות.⁶¹³ הקצב המהיר שבו התנהלו ההליכים מצביע על כך שבארגון התקבלה החלטה לטפל בנושאים אלה טיפול ממשי. בית הדין האזרחי המיוחד של וארשה פרסם את גזר הדין הראשון ב-7 ביולי 1943, נגד הסחטן בוגוסלב יאן פילניק (Pilnik), שנחשף כסוכן גסטאפו.⁶¹⁴ גזר הדין בוצע ב-25 באוגוסט, אולם הובא לידיעת הציבור רק במחצית ספטמבר 1943. נוסח גזר הדין ראוי לתשומת לב. הנאשם "שיתף פעולה עם שלטונות הכיבוש הגרמניים לרעת הציבור הפולני... הסגיר לידי השלטונות הגרמניים אזרחים פולנים בני הלאום

608. Gondek, *Polska karząca*, pp. 62-63.

609. הוא טוען: "אחת מהפעולות של 'הוצאת גזר הדין' אל הפועל, שנודעה להן חשיבות רבה ביותר, מבחינה הומניטרית וחברתית, הייתה חיסולי הסחטנים. פעולות אלה התגברו בסתיו 1943 וחורף 1944/43, כלומר כאשר גטו וארשה כבר לא היה קיים זה חודשים אחדים והיהודים היחידים שנותרו בווארשה היו אלה שהוסתרו אצל מי שהתגוררו בצדה השני של החומה. מדובר אפוא בפעולה שבמידה רבה איחרה את המועד, אולם עדיין הייתה הכרחית, משום שהיסודות המנוונים מוסרית עדיין עסקו בסחטנות" (Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna*, p. 210).

610. S. Salmonowicz, "Polskie Państwo Podziemne — jego struktury cywilne", in: S. Salmonowicz, M. Ney-Krwawicz, G. Górski, *Polskie Państwo Podziemne* (Warszawa, 1999), p. 42.

611. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 279.

612. ההודעה קבעה כי: "בתי הדין המיוחדים יחקרו במיוחד במעשי סחיטת כסף וכן הוצאת כספים במרמה במסווה של מאמצים לשחרר פולנים כלואים או עצורים כשבויי מלחמה, וכן סחיטת כספים מיהודים מסתתרים" (מצוטט שם, עמ' 282).

613. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, pp. 281-282; *AŻIH*, *Varia okupacyjne*, 230/150, k. 31-32. XII. 183; AAN, DR, 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, no. 6, 1. XII. 1942, k. 25.

614. AAN, DR, 202/II-37, Raporty tygodniowe Głównego Inspektoratu PKB, no. 6, 1. XII. 1942, k. 25.

היהודי".⁶¹⁵ זה היה אחד המקרים הנדירים שבהם הייתה התייחסות ליהודים כאל אזרחי המדינה הפולנית בהתבטאות רשמית של המדינה הפולנית במחתרת.

מהנתונים שנאספו מנציגי הנהלת המאבק המחתרתי בגנרלגוברנמן (להוציא מחוז גליציה המזרחית) בפברואר 1944 עולה, שגורי הדין במספר הגבוה ביותר הוצאו אל הפועל בווארשה ובמחוזות וארשה וקרקוב. במרחב ראדום-קלצה הוצאו אל הפועל באותה תקופה שישה גורי דין, ובמרחב לובלין בקושי שלושה (שני אנשים נוספים חוסלו בלא שניתן גור דין בעניינם). שיעורים אלא לא השתנו בחודשים הבאים. רק במקרה של וארשה ומחוז וארשה נזכרו "ציידי יהודים" לצד סוכנים, מודיעים ומלשינים.⁶¹⁶ בקבוצה זו נמצאו גם אנשים, אשר מלבד פעילות אנטי-פולנית רשמו לחובתם גם עבירות נגד יהודים. כך, למשל, ב-15 באפריל 1944 חיסלה הנהגת החבלה את מריאן שווד (Szwed) נושא משרה במשטרה הפלילית, שבינואר 1944 השתתף בסחיטתו של אדולף (אברהם) ברמן.⁶¹⁷

ההנחה המקובלת היא שעד לפרוץ המרד בגטו וארשה הוציא בין הדין האזרחי המיוחד בווארשה יותר מעשרה גורי דין מוות נגד סחטנים.⁶¹⁸ במבט ראשון נראה המספר לא גבוה במיוחד, אולם בהתחשב במספר הכללי של התיקים הוא משמעותי בהחלט,⁶¹⁹ כל שכן לנוכח העובדה שהטיפול בסוגיה החל מאוחר יחסית. משמעותית גם העובדה שהליכי חקירה ומשפט, מרגע תחילת החשיפה עד למתן גור הדין היו ארוכים. בתקופת חיסול גטו וארשה, שאז קצרו הסחטנים את עיקר הפירות ממעשי הסחטנות שלהם – מיולי 1942 עד מאי 1943 – הם נהנו מחופש פעולה ללא כל חשש מעונש.

⁶¹⁵ "Obwieszczenie", *Biuletyn Informacyjny*, 16. IX. 1943, no. 37; "Kraj", 14. IX. 1943, no. 8; *Rzeczpospolita Polska*, 15. IX. 1943, no. 16, p. 4.

⁶¹⁶ "Prace pionu oporu społecznego kierownictwa walki podziemnej, Warszawa luty 1944", in: E. Duraczyński, *Między Londynem a Warszawą lipiec 1943- lipiec 1944* (Warszawa, 1986), p. 287.

⁶¹⁷ לפי יוזף ריביצקי (Rybicki), שווד "היה ידוע ביחסו הברוטאלי אל אנשי פולין במחתרת, כמשרת קנאי של הגרמנים". במהלך פעולה זו נורו גם שני חברי מחתרת אשר השתתפו באפריל באחת הפעולות ליד חומות הגטו – "ריזי" (Ryży) ו"לאסו" (Lasso), אשר חטאו בבגידה (Rybicki, *Notatki szefa*, pp. 136-148). על סחיטת ברמן, שאותו הצליחו לשחרר לאחר תשלום כופר עצום ראו: Temkin-Bermanowa, *Dziennik*, p. 245, fn. 23.

⁶¹⁸ בהקשר זה טענתו של ביינקובסקי על כך שהייתה לו הסמכות לחתום על גורי דין מוות, וכי חתם כביכול על 117 גורי דין כאלה, אינה אלא פרי דמיונו (AŻIH, *Relacje*, 301/5703, *Relacja Witolda*) (Bieńkowskiego, k. 8).

⁶¹⁹ לפי אומדנו של לשק גונדק (Gondek), בווארשה ובמחוז וארשה נקטו צעדים משפטיים במאתיים תיקים בקירוב. מחציתם הועברו לבתי דין אזרחיים מיוחדים, אשר הוציאו 60-70 גורי דין נגד האשמים שאשמתם הוכחה. כ-30% מהם עסקו בפשעים נגד יהודים. אולם הוא אינו מציין כמה גורי דין בוצעו בפועל, ועל מה מתבססים האומדנים הללו.

עבירות נגד יהודים טופלו גם על ידי "ועדות שופטות של המאבק האזרחי" (לימים "מאבק מחתרת"), שהוקמו כדי להעניש עבירות קלות יותר. בדומה לבתי הדין האזרחיים המיוחדים, גם ועדות אלה פעלו בעיקר בווארשה, ובמרחבי וארשה וקרקוב, שם נדונו כמה עשרות תיקים מסוג זה, ואילו במרחבים אחרים נע מספר התיקים בין עשרה לעשרים.⁶²⁰ ממסמכי הוועדות שנשמרו עולה, שהן טיפלו גם במקרים של פעילות אנטי-יהודית. ההאשמות נגד אחד הנאשמים כללו, בין היתר, רדיפת יהודים בשנים 1940-1941. ראש הכפר באזור הכפרי קורוב (Kurów) הואשם בכך שבסתיו 1942 ציית להוראות הגרמנים, שהטילו עליו אחריות ל"נוכחות יהודים באזור הכפרי שלי". האיש ארגן מצוד, שבמהלכו נתפסו יותר מעשרה נשים וגברים יהודים, אשר נורו למוות מאוחר יותר. אולם כתב האישום פסח על פרשה זו, וכעונש הציע נזיפה מלווה באזהרה. גם על השוטרים הפולנים מפולאבי, שבנוסף על עבירות אחרות גם שדדו יהודים, הוטל עונש של גינוי וקלון פומבי.⁶²¹

כאן נשאלת השאלה, האם גם לפני הקמתם של בתי דין אזרחיים מיוחדים הוקעו מקרים של שיתוף פעולה עם הגרמנים? בתי דין צבאיים מיוחדים לא טיפלו בעבירות מסוג זה, עם זאת, במקורות נמצאים אזכורים המעידים על שאיפתה של המחתרת הפולנית להוקיע עמדות אנטי-יהודיות. כך, למשל, לצד האשמה בדבר רדיפת פולנים, שהוגשה נגד עובד משרד העבודה, נמצאת גם האשמה בהתעללות באוכלוסייה היהודית וכן סחיטת כסף וסחורות. בשל "היעדר מערכת משפט פולנית", החליט התא המקומי של "גדודי האיכרים" לחסל את האיש במסגרת של "הגנה הכרחית", וגזר הדין בוצע ב-22 במארס 1942.⁶²² בפקודת מפקד מרחב טומאשוב (Tomaszów), מ-11 בדצמבר 1942, כלולה הנחיה "להשפיע באמצעות העיתונות על האוכלוסייה, כדי שזו תימנע מתפיסת אנשים לעבודות כפייה בגרמניה, או לגדודי עבודה... וכן כדי שלא תשתף פעולה עם הגרמנים במצוד אחר יהודים. כלפי ציידים נלהבים יש להפעיל טרור".⁶²³

לא ידוע אם תורגמו איומים אלה למעשים, אולם נראה שחיסולם של מי ששירתו בלהט את הגרמנים היה בגדר אירוע ספורדי. מבחינה זו, בראש סולם העדיפויות עמדו פעולות נגד אנשים שהיוו איום ממשי על המחתרת או על האוכלוסייה הפולנית. לפשעים נגד יהודים

620. "Prace pionu oporu społecznego kierownictwa walki podziemnej, Warszawa luty 1944", in: Duraczyński, *Między Londynem*, p. 287.

621. ראו מסמך מס' 21.

622. AAN, AK, Okręg Lublin, 203/XIII-2, Materiały Komisji Sądowych KWP 1941-1944, Protokół sprawy Stanisława Kota, k. 3-5. גזר דין זה גרר בעקבותיו צעדי דיכוי המוניים של הגרמנים נגד האוכלוסייה המקומית.

623. AP Lublin, AK, Okręg Lubelski, Obwód Tomaszów Lubelski, 20, vol. 2, Rozkaz dzienny no. 21, k. 153.

התייחסו כאל נסיבות מחמירות.⁶²⁴ ידועים מקרים בודדים של ענישת עבירות נגד יהודים בלבד. מבין כמה עשרות סוכני הגרמנים שחוסלו במרחב זאמושץ' (Zamość) היה גם זוג נשוי מזוויז'ניץ (Zwierzyńiec), שהסגיר יהודים לגרמנים ואף שדד את רכושם.⁶²⁵ אין ספק שלא מדובר במקרה בודד, אולם סוגיה זו מצריכה מחקר נוסף.

מצב דומה שרר בכל הנוגע ליחסם של הגופים המקומיים של "צבא המולדת" אל מקרים, שבהם חיסלו יהודים בעצמם פולנים שעסקו בסחיטה והלשנה. יחס דו-ערכי זה ניכר בבירור במקרה של פעולת תגמול שביצעו פרטיזנים יהודים נגד אנשים כאלה, באחד הכפרים ליד לובלין. בין המחוסלים היה גם סוכן גרמני שהמחתרת הפולנית הייתה מעוניינת בו. בדיווח בנושא נקבע, שהיהודים שהרגו את האיש "עשו את מלאכתם" של הגורמים הפולניים, אולם בד בבד הומלץ "לטאטא" את הגבר ששיתף פעולה עם "הכנופייה הקומוניסטית היהודית" וסיפק לה רשימות של "אנשים הנלחמים נגד יהודים או יוצאים בגלוי נגד הקומוניזם".⁶²⁶ ההתייחסות ליהודים כמושים כאל איום, הביאה לידי כך שהערכת הסוגיה הייתה רחוקה מלהיות חד-משמעית.

חילוקי הדעות ב"צבא המולדת" ובדלגטורה ביחס לטיפול בסוגיות יהודיות סגורי יהודים בגופים של המפקדה הראשית של "צבא המולדת"

בדומה לפרשיות רבות אחרות, גם פרשת ליאון שימביירסקי (Szymbierski), שתוארה לעיל, הביאה את האי"ל להתערב אצל "צבא המולדת". אף שאזכורים שעברו דרך ידיו של וולניסקי לא השתמרו, ניתן לשחזר את ההתכתבות בין שני גופים אלה הודות למכתבו המצוטט של צוקרמן אל גנרל קומורובסקי, מ-26 בנובמבר 1943. מסמך זה כולל מאזן ביקורתי של היחסים ההדדיים בין "צבא המולדת" לאי"ל, ונחתם בקריאה דרמטית: "אדוני המפקד. בשעות האחרונות של חייהם של יהודי פולין אנו פונים אליך בשם 150,000 היהודים שעדיין נותרו בחיים – עזרו לנו למות בקרב נגד האויב. אנו זקוקים לנשק עבור המחנות בצ'נסטוכובה ופיוטרקוב (Piotrków), עבור שארית הפליטה בראדום שבמרחב קלצה, ועבור המחנות במרחב קרקוב. בכוחות עצמנו איננו מסוגלים לקשור קשרים מתאימים עם גטו לודז'. אפשרו לנו להעביר נשק. עזרו לנו לארגן תנועת פרטיזנים יהודים. תנו לנו אפשרות לארגן בכוחות

624. כך היה במקרה של אגרונום בקהילה הכפרית מארקושוב (Markuszów), שערך מצוד אחרי יהודים. גור דין המוות שהוצא נגדו בוצע ב-23 באפריל 1943 (AAN, AK, 203/XIII-2, k. 18). זה היה כנראה האיש שנגדו התנהלה החקירה. מתוך חשש שאנשים רבים מדי מכירים את פרטי פשעיו נגד היהודים, הביא האיש לידי נקיטת צעדי דיכוי המוניים נגד האוכלוסייה הפולנית (AP Lublin, Obwód Puławy), (12, vol. 4, Sprawa, k. 13-14).

625. Biblioteka KUL, Czytelnia rękopisów, 1765, Dokumenty Obwodu Zamojskiego AK, Zbiory Klukowskiego, "Walka z bandytyzmem", Akt oskarżenia, 12. I. 1943, k. 6.

626. ראו מסמך מס' 19.

משותפים תגבורת חמושה עבור המרכזים היהודיים החפצים להגן על עצמם.⁶²⁷ במקור היו הניסוחים חריפים יותר, אולם הם הושמטו בהמלצת אלכסנדר קמינסקי, שסבר כי ביקורת מרחיקת לכת איננה רצויה.⁶²⁸

ראש מחלקת ההסברה במשרד להסברה ולתעמולה החל לזרז את ההליכים והעביר את המכתב לתא המתאים של הדלגטורה, בצירוף הסברים נרחבים מאת וולנסקי. למרבה הצער השתמר רק הקטע הסופי, העוסק בנושאים כספיים. לנוכח המצב ביקש וולנסקי להזעיק חוגים יהודיים בחו"ל, והודיע גם שבשל סכנת חשיפות וסחטנות, מתקשים נציגי האי"ל והוועד היהודי הלאומי להגיע לביינקובסקי. וולנסקי סיכם והדגיש שבמצב שנוצר נודעת ל"סוגיה היהודית" חשיבות מוסרית ופוליטית בלבד, ש"משקלה שווה למשקל הפשעים הגרמנים נגד אזרחי פולין. הסוגיה היהודית בפולין נהפכה לעניין שלנו".⁶²⁹ במכתב נוסף ביקש וולנסקי⁶³⁰ שהמברקים של צוקרמן וברמן יישלחו לשני ארגונים יהודיים ולשוורצברט בלונדון, וחזר על התמונה הקטסטרופאלית בכל הנוגע לסיוע ליהודים. הוא הפנה את תשומת הלב לכך שהכספים אזלו ומנהיגי הארגונים היהודיים חיים תחת איומי סחיטה, וכי לצוקרמן יש "זכות מוסרית לבקש את עזרתנו".⁶³¹

עוד קודם לכן עשה ביינקובסקי עצמו מאמצים להעביר באופן סדיר כספים לעזרתם של יהודים מסתתרים; אולם בניגוד לוולנסקי, שציין בהקשר זה חד-משמעית את מחויבותה של המדינה הפולנית במחירת ליהודים, דיבר ביינקובסקי רק על "הצד הפוליטי" של הסוגיה. גם הוא דחק בממונים עליו בטענה שבלתי אפשרי להעביר כל סיוע ליהודים, וטען שהאשמה מוטלת על כתפי לונדון המתמהמהת בהעברת הקצבות. בדומה לוולנסקי, חיבר ביינקובסקי טיוטת מברק בנושא גיוס כספים מארגונים יהודיים והעברתם לפולין.⁶³² הבעיה הייתה שעיקובים במשלוח הכספים מלונדון לא היו הסיבה היחידה לכך שלידי הנמענים הגיעה פחות ממחצית הסכומים שהעבירו להם ארגונים יהודים בין לאומיים.⁶³³ מנקודת הראות

627. SPP, A3.1.1.13.4, k. 98-101. בהיסטוריוגרפיה הפולנית לא נעשה שימוש במסמך זה. רק ק' איראנק-איסמצי מצטט קטע קטן ממנו (Iranek-Osmecki, *Kto ratuje*, p. 264).

628. Cukierman, *Nadmiar*, p. 300.

629. שם, k. 149. קטע מרשימה החתומה בשם הצופן 362-3Z. המסמך נושא גם הערה בכתב יד: "אלה הם הסבריו של מר וואצלאב (וולנסקי) לשאלתי. מברק. הפינתי לוונצקי (Wencki). רוי (Rój)".

630. על המסמך חתום שם הצופן "גורניצקי" (Górnicki). זהו המקרה הידוע היחיד שבו השתמש ביינקובסקי בשם צופן זה.

631. AAN, DR, 202/XV-2, Pismo "Kuniewiczza" do "Wenckiego", 27. III. 1944 Wraz z pismem "Górnickiego" do "Kuniewiczza", 24. III. 1944, k. 147.

632. Ibid., Pismo "Kalskiego" do "Muszyńskiego", 10. III. 1944, k. 152.

633. ד' סטולה נדרש לסוגיות אלה בצורה מוסמכת ותכליתית ביותר (Stoła, *Nadzieja*, pp. 207-222). לפי חישוביו, מתוך 1.3 מיליון דולר שנשלחו לפולין על ידי ארגונים יהודיים, התקבלו רק 600,000. עם

של האי"ל, הוטלה האחריות באופן חד-משמעי על המחתרת הפולנית. אף שהסוגיה הייתה מורכבת בהרבה מכך, הסברה על אי סדרים בהעברת הכספים לא הייתה זרה גם לחברים מסוימים ב"צבא המולדת".⁶³⁴

נשוב למכתבו של צוקרמן אל מפקד "צבא המולדת". מזיכרונוותיו של צוקרמן עולה, שבאמצעות וולינסקי הוא קיבל מגנרל קומורובסקי תשובה בעל פה על נכונות "צבא המולדת" להושיט סיוע לאי"ל, למרות הקשיים מבית.⁶³⁵ אולם גם הפעם התגלו ההבטחות הללו כהבטחות שווא, ולצוקרמן נודע על מורת רוח רצינית ואפילו על איומים כלפיו. לא ניתן להוציא מכלל אפשרות שהתערבותו של קמינסקי למען האי"ל משכה אליו את תשומת לבו של המודיעין הנגדי של הכוחות הלאומיים המזוינים. ברשימה מ-28 באפריל 1944, של אנשים החשודים בדעות פרו-קומוניסטיות, הופיע שמו של קמינסקי, בנוסף על שמות של כמה מאנשי זיגוטה.⁶³⁶ בשל מעורבותו בנושאים יהודיים, קיבל קמינסקי את הכינוי "אוהב יהודים".⁶³⁷

לא רק קמינסקי הביע דאגה מאופן טיפולה של המחתרת הפולנית בסוגיות היהודיות. בהקשר זה ראוי לציין ניתוח של "הסוגיה היהודית", אשר הגיע למועצת המיעוטים של הדלגטורה. מתוכן הניתוח ניתן להסיק שחובר באביב 1944, וכי מחברו היה בקיא מאוד בעניינים פוליטיים יהודיים, וכן במגעים בין המחתרת הפולנית לזו היהודית. מכאן ניתן להסיק שעבד ב"בצבא המולדת" ולא בגופים של הדלגטורה. מצד שני, הקלישאות האנטישמיות שנקט, מצביעות על כך שלא היו לו קשרים עם המשרד להסברה ולתעמולה, אף כי לא ניתן

זה, לא ניתן לקבוע מה עלה בגורלם של כספים אלה: "תולדות העברת הכספים מלאות באי בהירויות, במקורות מקוטעים ולא קוהרנטיים, הנושא עדין, ונמצא על קו התפר שבין שני תחומים מורכבים ביותר: הפיננסים של פולין במחתרת ויחסי פולנים-יהודים. הסוגיה מצריכה בלא ספק מחקר נוסף" (שם, עמ' 208).

634. AAN, DR, 202/XV-2, List "Huberta" do "Malickiego", 18. III. 1944, k. 148.

635. Cukierman, *Nadmiar*, p. 297.

636. מעדותו של אנטוני שפרליך (Szperlich), מנהל מחלקה יהודית-קומוניסטית במרכז לשירותי המודיעין של הכוחות הלאומיים המזוינים, עולה שבגזרה 'K' שיתף פעולה באופן הדוק עם הדלגטורה. K. Komorowski, *Polityka i Walka. Konspiracja zbrojna ruchu narodowego 1939-1945*, (Warszawa, 2000), p. 446. לא היה זה הניסיון הראשון לחקור את מעשיו של קמינסקי. שמו נמצא ברשימה שהורכבה בספטמבר 1942 על ידי המודיעין של הכוחות הלאומיים המזוינים (או שהועברה אליו), ששמה: "היהודים בזווננה" (Zuzanna). לרשימה צורפה הערה, לפיה העורך של *Biuletyn Informacyjny* "חשוד בשיתוף פעולה עם הקומוניסטים" (T. Szarota, "Listy nienawiści", *Polityka*), (2003, no. 44, pp. 71-70).

637. מסמך זה מצוי בחומר של "סטארט" (Start) – סניף משרד חקירות המחתרת. בראש המסמך מופיעים ראשי תיבות IVC – שם הצופן של המחלקה הקומוניסטית-יהודית הפועלת במסגרת הכוחות הלאומיים המזוינים. קשה לקבוע האם החומר סופק על ידי IVC, או שנערך על בסיס דיווחיו (ראו מסמך מס' 25).

הוציא קשרים כאלה מכלל אפשרות. הכינויים האנטישמיים רבים במיוחד בחלקו הראשון של הניתוח, הכולל אפיון של יחסי פולנים-יהודים לפני פרוץ המלחמה על רקע אירופי. בחלק זה עושה הכותב שימוש בניסוחים אופייניים לשיח אנטישמי, המתייחסים ל"אופי היהודי", וכן למקומם של יהודים במבנה החברתי של פולין (למשל, "עליונות יהודית" או "ההון הטפילי היהודי"). עם זה, ההערכה של מדיניות שלטונות המדינה הפולנית במחתרת, ביקורתית באורח קיצוני: "בדרך כלל לא עמדה דעת הקהל במשימה. הרי ברור שעם ציבור אנגלו-סקסי כבעל בריתנו בלתי אפשרי שנבאיש את ריחנו בגילויי אנטישמיות וחוסר תרבות. הגרמנים הסיתו נגד היהודים בקביעות. זה היה צריך להספיק כדי לפתוח בפעולת נגד. הרי היה ידוע שהסובייטים ינצלו כל כשל שלנו בנושא זה, ולנקודה זו אמנם הגענו". במקום "לגלות השתתפות בצערם של היהודים הנרדפים, להפיץ בכל העולם כל פעולת סיוע שלנו, אפילו להוסיף אפסים למספר האקדחים והרימונים שסופקו להם, להשתיק דחפים חייתיים ונלוזים המקננים בקרב הנוער הפולני... נכנענו ללחץ השנאה הזו ולחולליגניות של בורים. התביישנו בכל מילת אהדה כלפי היהודים (מחאות נגד אזכורים ב-*Biuletyn Informacyjny*), הסתרנו פעולות סיוע והגבלנו אותן בבושת פנים". מדיניות זו לא סיפקה איש – לא את האנטישמים המקומיים, לא חוגים פרו-יהודים, ולא את שארית הפליטה של היהודים. להערכתו של מחבר הניתוח הזה, "רק בזכות הטאקט והפטריוטיות של בני האינטליגנציה היהודית, לא נוצלה התנהגותנו נגדנו".⁶³⁸ לא ידוע אם ביקורת מסוג זה זכתה לתגובה כלשהי.

מזיכרונותיו של צוקרמן עולה שבסוף אביב ובתחילת קיץ 1944, הקשרים שלו עם נציגי "צבא המולדת" נגעו לנושאים כספיים בלבד.⁶³⁹ בהשפעת התנסויותיו השליליות, החל צוקרמן לגלות עניין באוריינטציה קומוניסטית. אולם במכתבים ודיווחים שהועברו ללונדון על ידי נציגי הארגונים היהודיים, לא באו הסכסוכים עם "צבא המולדת" והדלגטורה לידי ביטוי. על כך יעיד המכתב אל שוורצברט, מ-24 במאי 1944, שעליו חתומים אדולף ברמן, שמעון גוטסמן, דניאל כפתור, יוזף סאצק וצוקרמן עצמו, המכיל הערכות אופטימיות על המצב: "יחסינו עם ארגוני פולין במחתרת קרובים מאוד ולבביים".⁶⁴⁰ אין ספק שפעילים יהודים התרשמו מאוד מההנצחה – הן בלונדון והן בפולין – של יום השנה למרד גטו וארשה. *Biuletyn Informacyjny*

638. "Anonimowe poracowanie kwestii żydowskiej, przekazane do archiwum Rady Narodowościowej ('Zgody') DR", in: J. Brzeski, J. Roliński (eds.), *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944)* (Kraków, 2001), pp. 518-523. זה המסמך היחיד הנוגע לעניינים יהודיים, אשר נמצא בארכיון מועצת המיעוטים של הדלגטורה, שהתגלה בשנת 1997 במילנובק (Milanówek). לשם השוואה: בעניינים אוקראיניים עסקו 30 מסמכים, ליטאיים – 12, בלארוסים – 5, ובצ'כיים – 2.

639. Cukierman, *Nadmiar*, p. 317. במגעיו עם וולינסקי, הפריד צוקרמן בין התחום הפרטי לרשמי.

640. "Żydowski Komitet Narodowy do dr. Schwarzbarta: O sytuacji pozostałych przy życiu Żydów", in: *AKD*, vol. 6, pp. 394-395.

נתן ביטוי להוקרה ללוחמי הגטו, והמפקד העליון העניק למיכאל קלפפיש את צלב *Virtuti Militari*. בתוך כך כתב העיתון: "כשהניפו את דגלי פולין בגטו הלוחם, איששו היהודים את הקשר עם הרפובליקה הפולנית ואת תודעת המאבק המשותף באויב". בהזדמנות זו פנה העיתון בקריאה לציבור: "הסיוע לכל מי שהצליח להתחמק מהמוות ומסתתר מהתליינים הגרמנים הוא חובה אנושית, נוצרית ופולנית".⁶⁴¹

אולם כל המאמצים לשלב יהודים ביחידות צבאיות פולניות העלו חרס. פרשת "יחידה פרטיזנית יהודית סבילה", שהייתה אמורה לקום בווארשה, נהפכה לסמל הכישלון הזה. ליבת היחידה, שמנתה כמה עשרות אנשים, בהנהגת קצין בצבא פולין, כבר הייתה קיימת. שמחה רותם (קאז'יק) כותב בזיכרונותיו ש"מדריך מ'צבא המולדת', שהיה אמור להכשיר את הקבוצה הלוחמת החדשה, היה איש צבא במלוא מובן המילה. הוא ידע להסביר הכול היטב. הקשר אתו שכנע אותי שהמרד נמצא בשלבי הכנה".⁶⁴² לבסוף לא הוקמה היחידה היהודית. על הנסיבות המיוחדות של פרשה זו אנו יכולים ללמוד מתוך הדיווח של וולנסקי. הקצין שהופקד על הכשרת היחידה לא התייצב לפגישות שהוא עצמו קבע. כאשר הגיע לנקודת המפגש, לאחר התערבויות רבות, היה במצב של "שיכרות מוחלטת". ליבת היחידה, שלא קיבלה משום כך הכשרה צבאית, חדלה מלהתקיים בשל חוסר עניין בנושא.⁶⁴³

השקפות בנושא "הסוגיה היהודית" בשנים האחרונות של המלחמה

הבעיה המהותית הייתה הפערים בנושא הסדרת מעמדו של המיעוט היהודי בפולין שלאחר המלחמה. כבר צוין שנושא זה לא הועלה בביטאונים של "צבא המולדת" והדלגטורה. בחיבור מיוחד של הדלגטורה, בשם "הסוגיה היהודית", שנשלח ללונדון ב-21 בנובמבר 1942, מופיעים – לצד ידיעות על גילויי הקרבה של האוכלוסייה הפולנית מול רדיפות היהודים – גם ביטויים לאי נחת מן התוצאות של השתלטות פולנים על חלק מהרכוש היהודי. מלבד "הקשיים" שנגרמו בתחום זה על ידי הגרמנים, זוהתה כאן "בעיה פוליטית ואתית פולנית צרופה", ונרמז

641. 16. IV. 1944, no. 16, "W rocznicę walk", *Biuletyn Informacyjny*, 20. היה כנראה אדם צ'יולקוש (Ciołkosz): "שנה לאחר מרד גטו וארשה קיבלתי ידיעה שאת ההתנגדות המזוינת של ה'בונד' ארגן המהנדס קלפפיש, שנהרג ומת מות גיבורים; פניתי לגנרל שיקורסקי בהצעה להעניק לקלפפיש את העיטור *Virtuti Militari*, ובכך לחלוק כבוד צבאי לכל המאבק של גטו וארשה; סוסנקובסקי אישר את הצעתי מיד" (A. Ciołkosz, "Dzielnica żydowska obozu w Jabłonnie", *Zeszyty Historyczne* 1971, no. 20, p. 186). את הנימוק להצעה כתב גנרל קומורובסקי (AYV), (025/93, Depesza "Lawiny", 19. I. 1944, k. 20).

642. Rotem, *Wspomnienia bojowca*, p. 127.

643. סימן לסיום הפרשה היה אי קבלתם של לוחמי האי"ל ליחידות "צבא המולדת" בעת מרד וארשה (הפולני – אוגוסט 1944). בנושא זה ראו בהרחבה: R. Assuntino, W. Goldkorn, *Strażnik. Marek*: *Edelman opowiada* (Kraków, 1999), pp. 102-103.

שחובה לזרות עליה אור "מן הצד הפולני הרשמי", היות שהיא "עלולה להשפיע השפעה מסוימת על מכלול יחסי פולנים-יהודים".⁶⁴⁴ אולם החיבור לא פירט מה יש לעשות נגד מגמות מסוג זה.⁶⁴⁵ מכל רחבי פולין זרמו איתותים על העמדה הדו-ערכית עד מאוד של הפולנים כלפי גורל היהודים, וכן רמזים וציפיות מצועפות יותר או פחות באשר למעמדה של האוכלוסייה היהודית אחרי המלחמה. דיווחי המשרד להסברה ולתעמולה של מרחב וארשה של "צבא המולדת", מהמחצית השנייה של 1943, לא הותירו שום ספק ביחס לעמדות הציבור הפולני: "קיימת אהדה מסוימת כלפי היהודים, אבל עדיף שהם אינם ואיש אינו חפץ לראותם אחרי המלחמה"; "המיעוט הגדול ביותר היו היהודים, אבל אלה חוסלו על ידי הכובש והעם שבע רצון מכך"; "הלך הרוח הכללי ביחס ליהודים הוא לא אוהד, ומעבר לכך הם חשודים בפריעת חוק, בגניבות וכן במעשי סחיטה". באופן כללי, אף שאת היחס ליהודים הכתיבו השקפות פוליטיות, הרי "הציבור ככלל מרגיש טוב ללא יהודים ואינו מתגעגע אליהם כלל".⁶⁴⁶

אבחנות דומות כלולות בדיווחים ובדו"חות מאזורים אחרים של הגנרלגוברמן. מניתוח המצב במרחב לבוב של "צבא המולדת", בקיץ 1942, עולה ש"הרוב המכריע של הציבור הפולני" נוקט עמדה "עוינת... או לפחות שלילית" כלפי היהודים. פולנים בודדים רוחשים אהדה כנה כלפי יחידים "שהם אזרחים פולנים מוכרים היטב, וממהרים להושיט להם סיוע במקרה הצורך". הסוגיה החשובה ביותר הייתה בעיית הרכוש: "תחת הכיבוש הסובייטי הולאמו המסחר והתעשייה הפרטיים, ועקב כך איבדו היהודים את מקור פרנסתם העיקרי. כמעט כל הציבור הפולני בדעה שיש לשמור על הישגי הכובשים בתחום זה, למנוע השבת התעשייה והמסחר לידיים יהודיות, ולהחליפן בראש ובראשונה במנגנון שיתופי בנוי היטב, נתון לפיקוח ולוויסות של גורמים ממשלתיים, כאשר רק פולנים יורשו לפתוח מפעלים פרטיים". בסוף 1942 נמסרה ההערכה הבאה: "מעניינות התגובות של הציבור הרחב על רציחות של יהודים ועל הסוגיה האוקראינית. יש כאן התעניינות גדולה, ודעת הקהל כמעט אחידה. כולם מוקיעים את החייתיות של רצח יהודים בכוונה תחילה, אבל באופן כללי מדברים על כך ש'עונש היסטורי הכה ביהודים'. בנפש הציבור אין מחאה ספונטנית על מה שקרה, אין אהדה חמה, אלא רק גינוי שכלתני וקר לרצח היריב החלש ברגע זה. הציבור מגלה סלידה מהתליינים ועמדה צוננת כלפי היהודים. הם מגלים אהדה כנה ליחידים בקרב היהודים ומושיטים להם סיוע תוך סיכון

644. AAN, DR, 202/XV-1-2, Zagadnienie żydowskie za okres 15. X-15. XI. 1942, k. 80-80a.

645. אזהרות מפני קניית רכוש, שהותירו יהודים, מידי הכובש פרסמו מאוחר יחסית. הוזהר שמי שיעביר לבעלותו מיטלטלין או נדל"ן, ייאבד את הבעלות עליהם אחרי המלחמה או אפילו יוענש ("Ostrzeżenie", *Biuletyn Informacyjny*, dodatek "Z frontu do walki podziemnej", 13. V. 1944)

646. Ibid., Ak, 203/X-69, Sprawozdanie informacyjne za miesiąc grudzień 1943., 28. XII. 1943, k. 46; ibid., Sprawozdanie informacyjne no. 1, 4. X. 1943, k. 9; ibid., Raport dla "Folwarku", VI/3, 22. X. 1943, k. 65; ibid., k. 6

חיים, אולם ביחס לכלל היהודים הם מגלים שביעות רצון תת־מודעת מכך שבאורגניזם הפולני לא יהיו יהודים.⁶⁴⁷

אותות דומים התקבלו ממרחב לובלין של "צבא המולדת". גם כאן "שומעים לעתים קרובות את המשפט שזוהי ברכה עבורנו שאין יהודים".⁶⁴⁸ נרשמה הדעה שממשלתו של מיקולאיצ'יק מורכבת "מרוב יהודי", וכן טענות שבנושא מדיניות פנים הושגה הסכמה לאומית בסוגיית מיעוטים לאומיים: "ככלל, הסיסמה השלטת היא: הלאה היהודים, האוקראינים והגרמנים".⁶⁴⁹ לפי הדיווחים, דעת הקהל הפולנית "אחידה כמעט בכל מקום": "הדעה השלטת היא שפולין העתידית לא תרשה לכפות עליה שום הסכם מיעוטים אשר יגביל אותה בגזירת עונש צודק על הבגידה ברגעים הקשים ביותר. חוינו על בשרנו מי הם הגרמנים, היהודים והאוקראינים. לא יעלה על הדעת שבפולין המתחדשת ייהנו המיעוטים הנזכרים מזכויות שוות לאלה של הפולנים". מחברים של דיווחים מסוימים היו שותפים מלאים לדעות דומות. בדו"ח של המשרד להסברה ולתעמולה ממרחב בילגוראי (Biłgoraj) נטען, שככל שמדובר ביחסים כלכליים, הייתה 1943 שנת מפנה. ניתן ביטוי לתקווה שעם סילוקם של היהודים ילך המצב וישתפר: "הניצול ייעלם, כי אנו מודעים לכך שרק היהודי היה טפיל וניצל את החלשים".⁶⁵⁰

התגובה הנלהבת ביותר לשינויים במבנה החברתי בפולין באה מפיו של מפקד מרחב ביאליסטוק של "צבא המולדת", קולונל ליניארסקי, שכתב בתחילת דצמבר 1943: "האוכלוסייה חושבת כיום בשמחה על פיתוח המלאכה בפולין העתידית המתחדשת, ומשווה את מצב השעבוד ליהודים בתחום זה לסיוט שהלך לבלי שוב. היעדר יהודים במרחב ביאליסטוק הוא ברכה אמיתית, וחסד אלוהי עבור האוכלוסייה הפולנית, הנותנת לכך ביטוי קולני. את אותן תקוות מביעה האוכלוסייה בנוגע למסחר, הנתון היום לשליטת פולנים".⁶⁵¹

מעניינים לא פחות מהבחינה הזו הדיווחים של הדלגטורה על המצב בשטחים שסופחו לרייך. ידיעות על האוכלוסייה היהודית – להוציא את מחנה אושוויץ ואת תקופת חיסול הגטאות (1942-1943) – תופסות מקום מועט בלבד בדיווחים אלה. חלקם מביאים אפיונים של עמדות הפולנים כלפי גורל המיעוט היהודי, דעות והערכות הדומות להפליא לדיווחים החתומים על ידי גופי השטח של "צבא המולדת". גם לדעת האנליסטים של הדלגטורה, גינוי השיטות הגרמניות על ידי הציבור הפולני אינו מלווה בהיעלמות האנטישמיות, נהפוך הוא:

647. AAN, AK, 203/XV-40, Sytuacja polityczna, k. 29; *ibid.*, 203/XV-41, Raport polityczny za grudzień 1942, k.6.

648. *AP Lublin*, AK, Obwód Puławy, 12, vol. 3, Meldunek sytuacyjny za kwiecień 1943, k. 304.

649. *Ibid.*, Okręg Lubelski, 1, vol. 2, k. 259-260. ניסוחים זהים מופיעים במסמכים אחרים, ראו שם, Komunikat informacyjny za okres sprawozdawczy do 30. IX. 1943, k. 305.

650. *Ibid.*, 1, Raport za miesiąc grudzień 1943, k. 64-66; *ibid.*, 21, vol. 2, Dokument BIP Obwodu Biłgoraj, 1944, k. 92.

651. AAN, AK, 203/XIV-1, Raport polityczny za miesiąc listopad 1943, 5. XII. 1943, k. 18.

"ללא קשר... עם גינוי השיטות שנקטו בחיסול האוכלוסייה היהודית, הציבור הפולני הוא אנטישמי. הפולנים אינם יכולים לסלוח ליהודים את שיתוף הפעולה הנלהב עם השלטונות הסובייטים תחת הכיבוש הסובייטי". משקלן של הסוגיות הכלכליות הודגש, תוך ציון העובדה שהחששות מפני קריסת המסחר לאחר סילוק היהודים התגלו כנטולי יסוד, כיוון שהאוכלוסייה הפולנית מצליחה לנהל את התחום הזה.

הערכות דומות של הלכי הרוח בקרב הפולנים הובעו גם בשטחים אחרים שסופחו לרייך. בפומרניה התקבלו הידיעות על השמדת היהודים בגנרלגוברנמן באדישות, בהתחשב בגודל סבלם של הפולנים. הודגש בצורה ברורה ש"איש אינו רוצה לשמוע על חזרתם של היהודים לפומרניה, עמדת האוכלוסייה כלפי היהודים... דומה לעמדתם כלפי הגרמנים, כלומר עוינת". בדיווחים משלזיה עילית נמסר שחיסול הגטאות שם עורר תגובה חלשה באופן כללי, להוציא אזורים מתועשים בשלזיה עילית. עם זה צוין, שהאוכלוסייה הפולנית "חוששת מאוד מהצפה חוזרת של 'יהודי לונדון'", ו"חשש גדול התעורר בעקבות השמועה... שחוגי הממשל הגו כביכול תוכנית להעברת הבעלות של הרכוש היהודי שבעליו נהרגו לידי הקהילות היהודיות". עמדת הציבור הפולני כלפי היהודים הייתה "שלילית בהחלט", ואף שהשמדת היהודים עוררה "זעם רב, הרי עצם סילוק היסודות היהודיים מהשטח התקבל בחיוב על ידי האוכלוסייה הפולנית". דווח גם על חששותיהם של הפולנים מכך ש"בהשפעת הלכי רוח כלליים בעולם האנגלו-סקסי, תעשה הממשלה הפולנית ויתורים ליהודים. האוכלוסייה הפולנית חששה במיוחד מהגירת יהודים לפולין, ומהשבת עמדותיהם החברתיות, הפוליטיות והכלכליות שאבדו להם". בדיווחים אלה נזכרים היהודים המסתתרים כחברי "כנופיות פורעים", המחוסלים בידי פרטיזנים פולנים, אף שהוזכרו גם מקרים רבים של הלשנה על יהודים מסתתרים. אולם "גורמים אובייקטיביים" הסבירו תופעות אלה "במידה מסוימת" כ"פעילותן של כנופיות יהודיות, שניצלו מהפוגרומים, משוטטות בשטח ומתפרנסות משוד".⁶⁵²

לא זה המקום לדון במידת מהימנותם של תיאורים אלה, או במידת השפעתם של מחברי הדיווחים שהובאו לעיל. במצב המחקר כיום קשה לשחזר בצורה משכנעת את עמדותיה והתנהגותה של האוכלוסייה הפולנית כלפי השמדת היהודים. אין ספק שהן היו מורכבות ומגוונות יותר ממה שדווח. אולם חשובה מידת השפעתן של העמדות המתוארות על עמדותיהם של שלטונות המחתרת הפולנית כלפי "הסוגיה היהודית". כאן אנו ניצבים לנוכח

⁶⁵² "O Białostocczyźnie: Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich no. 9 (do 15. XI. 1943)", in: *Ziemia zachodnie październik 1942-czerwiec 1944: Raporty Sekcji Zachodniej Delegatury Rządu na Kraj o sytuacji ludności polskiej i polityce okupanta niemieckiego* (M. Adamczyk, J. Gmitruk, W. Ważniowski — eds., Warszawa, 2004), p. 486. "O Pomorzu: Raport no. 5 (do 15. V. 1943)", in: *ibid.*, p. 145. "O Śląsku: Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich no. 6 (15. VIII. 1943); "Raport no. 8 (do 31. X. 1943), in: *ibid.*, p. 353; "Raport no. 9 (do 15. XI. 1943)", in: *ibid.*, p. 429.

דואליות רצינית. מצד אחד, המסמכים ההצהרתיים החשובים ביותר של המדינה במחתרת כללו הבטחות – אף כי בניסוח כללי – שבעיות המיעוטים הלאומיים יוסדרו אחרי המלחמה "על בסיס החירות המסורתית של שוויון זכויות וחובות". נוסח זה מופיע ב"הצהרת ארבע הסיעות", שנחתמה ב-15 באוגוסט 1943 על ידי הסיעה הלאומית, המפלגה הסוציאליסטית הפולנית – הארגון הסוציאליסטי הלוחם, הסיעה העממית, וכן על ידי סיעת העבודה.⁶⁵³

מצד שני, על פני השטח עלו מגמות שונות לגמרי. כאן אנו מעוניינים אך ורק בעמדותיהם של עובדי הדלגטורה, ולא בעמדותיהן של המפלגות הפוליטיות. ניסוחים שאינם תואמים את רוח "ההצהרה" נכללו בדיווח שרומן קנול (Knoll), ששימש באותה התקופה ראש ועדה לענייני חוץ שליד הדלגטורה, שלח ללונדון כבר באוגוסט 1943. להערכתו, השמדת היהודים על ידי הגרמנים מפחיתה מערכה של "הסוגיה היהודית", אם כי אינה מסלקת אותה לגמרי, כיוון שמספר היהודים הניצולים ואלה שיהגרו לפולין עלול להגיע לשני מיליון. יתרה מזו, בשל חומרת הרדיפות שהיו מנת חלקם של היהודים, תהיה דעת הקהל העולמית רגישה יותר לאינטרסים של היהודים. קנול סובר שעל אף "האהדה הנוצרית ליהודים הנשחטים", בחלק המזרחי של המדינה שורת "עצבנות חריפה כלפי היהודים", ובמדינה כולה רווחת הדעה שחזרתם של היהודים "למקומותיהם ולבתי המלאכה שלהם, אפילו במספרים מופחתים מאוד, כלל אינה באה בחשבון". דבר זה נובע מכך שהאוכלוסייה הלא יהודית תפסה את מקום היהודים במבנה החברתי. לדעת קנול, שינוי זה "הוא בלתי הפיך בהחלט". הוא צפה ש"האוכלוסייה תתייחס לחזרתם של המוני יהודים לא כשיבה, אלא כפלישה, ושהאוכלוסייה הפולנית תתגונן מפניה אפילו באופן פיזי" – התפתחות שעלולה להביא לידי תוצאות טרגיות עבור המדיניות הפולנית: "ברגע של קביעת גבולותינו, השגת אשראי, כריתת בריתות או הקמת מבנים פדרטיביים, עלולה פולין למצוא את עצמה בתא הנאשמים בבית הדין של דעת הקהל העולמית, כמדינה של אנטישמיות לוחמנית". האנטישמיות תיעלם רק כאשר "היהודים שניצלו מהפוגרום לא ינסו לשוב בהמוניהם אל הערים והעיירות הפולניות". על כן, טען קנול, הממשלה הפולנית חייבת לנקוט מיד יוזמה דיפלומטית להקמת מדינה יהודית בטריטוריה מזרח-אירופית כלשהי. בכך חזר על הרעיון הישן שהעלה במארכ 1940.⁶⁵⁴ הידיעות על מזכר זה הגיעו לחוגים יהודיים ולזיגנטה באיחור מסוים.

הדים גדולים יותר עורר עלון הצהרתי בשם *nowy wspólny dom*, פרי עטו של זיגמונט זאלנסקי (Załęski), ראש מחלקת החקלאות בדלגטורה, שהיה פעיל בסיעה העממית. הוא טען ש"היעלמות" יהודים היא עובדה חיובית המעניקה תקווה לעתיד, משום שיהודים, שבבעלותם "חלק משמעותי מן הרכוש הלאומי תפסו מקום נכבד בחיינו הכלכליים, אבל לא היו חלק

653. בהצהרה של המועצה לאחדות לאומית מ-15 במארכ הובטח להעניק למיעוטים לאומיים שוויון זכויות פוליטי, וכן תנאים להתפתחות תרבותית, כלכלית וחברתית מלאה.

654. ראו מסמך מס' 18. להרחבה בנושא זה ראו: *Stoła, Nadzieja*, pp. 229-230.

מאותה פולין השואבת את כוחה ואת יכולת ההתחדשות שלה מאהבתם והקרבתם של בניה. מלבד כמה יוצאים מן הכלל, לא היו [היהודים] מסוגלים לא לאהבה ולא לקורבנות. הגורל ההיסטורי הוביל אותם אל קצם, ורובם המכריע הושמד. כל שהותירו אחריהם מספרים עצומים של יהודים בפולין, הם מקומות המיועדים לתפיסה על ידי אחרים, ואת המקומות האלה יש לתפוס".⁶⁵⁵ זיגוטה מחתה בחריפות על ההדגשים האנטישמיים בפרסום זה, ודרשה לא רק הסברים, אלא גם "פרסום הצהרה בנושא בעיתונות המחתרנית".⁶⁵⁶

הנושא התקבל בשתיקה, אולם לא בשל חוסר זמן, כפי שרומזת פרקובה.⁶⁵⁷ להצהרות ברוח דומה, של שני פקידי ממשלה בכירים יש להתייחס לא כאל התבטאויות אומללות, אלא כעדות לסתירות עמוקות באופן החשיבה על הנושאים היהודיים. על כך תעיד הישיבה של הוועדה הראשית של המועצה לאחדות לאומית, מ-19 ביולי 1944, במהלכה דיווח יאן סטניסלב יאנקובסקי (Jankowski) על הפגישה עם נציגי זיגוטה, שדרשו הסברים בעניין חיבורו של זאלנסקי והמזכר של קנול, שנידונו לעיל. הדובר הודיע לנאספים שהוא רחוק מהכרה בצדקת דבריהם של בני שיחו, וקבע ש"קשה לחפש הדגשים אנטי-יהודיים בעלון הדן בהתפתחותה הכלכלית העתידית של פולין, וזאת מהסיבה שבניתוח המצב הוא מביא בחשבון עובדות כגון הידלדלות האוכלוסייה היהודית, והכרח למלא את המחסור הזה באמצעות המסחר והמלאכה הפולניים, שהתפתחותם – גם בלא הידלדלות האוכלוסייה היהודית – מהווה נושא לדאגה טבעית הן של הממשלה והן של הציבור". כן הזהיר יאנקובסקי מפני "רגישות" יתר בנושאים יהודיים, המתגלה בהעצמתן של עובדות פרטניות, משום שעמדה כזו עלולה להביא לידי רלטיביזציה של הפשעים הגרמניים. בלי לשלול את הצורך ביצירת אווירה מתאימה ביחסי פולנים-יהודים, דיבר יאנקובסקי על הצורך בפשרה משני הצדדים; אולם האשמותיו הופנו אך ורק כלפי הצד היהודי. הוא לא שכח להזכיר ש"הציבור הפולני עדיין זוכר היטב את התנהגותם של היהודים תחת הכיבוש הסובייטי", וקבל על כך שיהודים שנעצרו על ידי המשטרה הגרמנית "כמעט ככלל מסגירים את הפולנים שהסתירו אותם, וזאת לא רק במקומות המסתור האחרונים, אלא גם הקודמים". הוא גילה גם שבידיו מידע על כך שיהודים אוספים "חומר נגד פולין" ומנהלים "תעמולה אנטי-פולנית". כאשר מביאים בחשבון את כל הדברים הללו, זיגוטה אינה צריכה "לצפות להצהרות ממשלתיות".⁶⁵⁸ גם בדיון שהתפתח לאחר

655. ראו מסמך מס' 16, ובמאמר: M. Urynowicz, "Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej" בכרך שבו פורסם מאמר זה.

656. המועצה לסייע ליהודים ביקשה לערוך פגישה עם נציגי הממשלה, מתוך רצון להציג את השקפתה בשלושה נושאים: מצבה הפיננסי העגום של המועצה, "האנטישמיות הגואה במדינה ותוצאותיה, שלהן נודעת השפעה על פעילותה של המועצה", וכן "פעולות ההשמדה ההולכות ומתגברות".

657. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada*, p. 255.

658. לעומת זאת, [היא] קיבלה הבטחה להגדלת הקצבה מתקציב המדינה.

הדיווח של יאנקובסקי, לא זכו הדרישות של זיגוטה להתייחסות, ולעומת זאת הודגש הצורך להגביל את פעילות זיגוטה אך ורק לתחום הסוציאלי.⁶⁵⁹

את הסוגיה הזו יש לראות בהקשר רחב יותר. באביב 1944 ניסתה הממשלה הפולנית בגולה להשפיע פעם נוספת על הנעשה בפולין, כשהיא מצווה לא רק "להעביר באופן חד-פעמי ובלא דיחוי, ללא קשר עם הקצבה חודשית, שלושה מיליון זלוטי מתוך כספי הממשלה אל זיגוטה, במטרה להגביר במהרה ובאופן משמעותי את מאמצי ההצלה של יהודים... להקציב או לתגבר גם בנשק ארגונים יהודיים, ולפרסם הוראה לכל האוכלוסייה הפולנית להושיט סיוע ליהודים ולהסתירם בקרב אוכלוסייה ארית בערים, ובמיוחד בכפרים".⁶⁶⁰ הלכי הרוח בחוגי המחותרת הפולנית היו ידועים, והובאה בחשבון גם האפשרות שההוראה תיתקל בהתנגדות. המברק הבא כלל את ההנמקה לצעד זה: "במצב הנוכחי נודעת חשיבות פוליטית רבה להגברת הסיוע ליהודים, וכן הפקודה והקריאה אל הציבור הפולני... גם ההונגרים רשמו הישגים פוליטיים באמריקה בזכות טיפולם המתון ביהודים".⁶⁶¹

אולם קריאה זו הושמעה סמוך לעריקתם של חיילים יהודים מהצבא הפולני שהוצב בסקוטלנד, פרשה שעוררה סערה גדולה.⁶⁶² בלי להתחשב בהלכי הרוח ששררו בפולין, פנתה הממשלה הפולנית בגולה לדלגטורה ולמפקד "צבא המולדת" בהצעה להניע פוליטיקאים יהודים לפנות לאותם חיילים בקריאה, ובה התייחסות לשיתוף פעולה פולני-יהודי בפולין, וגינוי מעשה העריקה. במברק, שעליו חתם שר הפנים ולדיסלב באנאצ'ק (Banaczek), נטען שסיבת העריקה הייתה האנטישמיות השוררת בשורות הצבא הפולני.⁶⁶³ הקריאה שנוסחה בדרך זו הופנתה לכתובת לא נכונה. מפקד "צבא המולדת" עמד על כך ש"הפרשה תובהר באופן רשמי, לנוכח הפצה מגמתית של ידיעות המזיקות לצבא", כיוון שממידע שעמד לרשותו עלה, שמהלך האירועים היה שונה מן המתואר במברק.⁶⁶⁴ בדו"ח שחובר באותה תקופה והועבר לידי ראש הממשלה, הזכיר ביינקובסקי שהפרשה עוררה מורת רוח רבה.⁶⁶⁵ תיאור אחר של

.659 AAN, 199/2, Protokół posiedzenia Komisji Głównej RJN z 19. VII. 1944, k. 100-100a.

.660 AAN, DR, 202/I-4, Depesza no. 38 (wysłana 23 lutego, odebrana 13. III. 1944), p. 38.

.661 .Stoła, *Nadzieja*, pp. 252-253; Ibid., Depesza no. 39 (odebrana 30. III. 1944), p. 39.

.662 קבוצה ראשונה של 68 חיילים ערקה ב-16 בינואר 1944, בדרישה להעבירם ליחידות בריטיות בשל האנטישמיות השוררת בצבא הפולני. ב-22 בפברואר הלכו בעקבותיהם עוד 136 חיילים, וב-21 במארס עוד 24 (קצת מאוחר יותר ערקו 28 בני הדת האורתודוקסית המזרחית). חלקם נעצרו ונדונו על ידי בית דין שדה לעונשים של אחת עד שתיים וחצי שנות מאסר. הסוגיה נדונה בבית הנבחרים הבריטי (House of Commons) ותוארה בעיתונות אנגלית ואמריקנית באור בהחלט לא מחמיא לפולין. ב-12 במאי 1944 קיבלו העריקים חנינה (Gąsowski, *Pod* Stoła, *Nadzieja*, pp. 255-263; *sztandarami*, pp. 183-202).

.663 AAN, DR, 202/I-4, Depesza no. 91 (odebrana 31. V. 1944) p. 91.

.664 .SPP, A3.1.1.13.4/33, Depesza "Lawiny" z 15. VI. 1944 (odebrana 26. VI. 1944), k. 111.

.665 AIP, A.9.III.2A/27, Raport specjalny, jako załącznik do sprawozdań ŻKN i Bundu, 25. V. 1944.

הפרשה הוצג למעשה רק בחיבור בנושא "הסוגיה היהודית", המצוטט לעיל, שהועבר אל מועצת המיעוטים של הדלגטורה על ידי אחד מעובדי המשרד להסברה ולתעמולה. המחבר סבר שחיפוש האשמים אך ורק בקרב היהודים, והאיומים שהופנו אל המסתתרים, אינם מספקים מוצא מהמצב. הוא הדין גם בהכחשת קיומם של הלכי הרוח האנטישמיים, הן בפולין והן מחוצה לה. להערכתו "האנטישמיות המטומטמת והרעשנית תהיה לנו תמיד לרועץ, והנהגה חכמה חייבת לבלום ולהוקיע אותה".⁶⁶⁶

על כך שפרשה זו הייתה עלולה להשפיע למעשה על ביטחונם של היהודים המסתתרים, אנו למדים ממקור אמין ביותר. לדברי נציג הממשלה, הכעיסה העריקה את "כל הפולנים במדינה", שאלמלא "הפעולה המיידית של הנהלת המאבק המחתרתית" (KWP), הייתה סכנה "של נקמה קשה בשארית הפליטה של היהודים שהסתתרו בין הפולנים".⁶⁶⁷ דעה זו הגיעה ללונדון באמצעות טדאוש חצ'יק, ששהה בפולין מאפריל עד יולי 1944 בשליחות, וניהל בה שיחות רבות. דיווחו משקף היטב את הלך הרוח ששרר בפולין באותה התקופה, ונראה כי בהשפעת בני שיחו איבד השליח את האובייקטיביות שלו ונהפך למוליך תסכולים וכעסים של חוגים מסוימים מקרב פעילי המחתרת.⁶⁶⁸ דיווחו כולל קטע ארוך המשקף את השקפותיו של נציג הממשלה בנושאים פולניים יהודיים. ינקובסקי לא הסתיר את כעסו על "העדפת" היהודים על ידי הממשלה בלונדון: "לונדון טועה גם בגילויי לבביות היתר שלה כלפי היהודים. יש לקבוע שבמדינה [בפולין] לא אוהדים את היהודים אף שעוזרים להם, מביעים כלפיהם אהדה ורואים בפשע נגד היהודים את אחד הפשעים הגדולים בתולדות האנושות. מבחינה כלכלית אפשר אפילו לקבוע שבמדינה שוררת אנטישמיות. השר באנאצ'ק שולח לי לעתים קרובות מברקים בנוסח 'שלם ליהודים כך וכך', וחבל שהוא אינו אומר באותה הזדמנות מניין לקחת את הכסף... הוא מגדיל כל הזמן את ההקצבות ליהודים, אבל הרי לא צריך להגיע לידי אבסורד. היהודים מקבלים מהדלגטורה כבר זמן רב מיליון זלוטי בחודש, כלומר סכום השווה להקצבה לכל אחת מארבע הסיעות הגדולות. אני מודע לקשייהם הכספיים הגדולים של היהודים, אולם דרישותיהם והמברקים של שר הפנים מרחיקים לכת יותר מדי".⁶⁶⁹ קשה שלא להצביע על הסתירה שבהתנהגותו של ינקובסקי. ב-21 ביולי 1944, כשהעביר את המברק של זיגוטה לבאנאצ'ק, תמך בדרישת זיגוטה להקציב לסיוע ליהודים 15 מיליון זלוטי.

666. "Anonimowe opracowanie kwestii żydowskiej", p. 522.

667. ז'י לרסקי, ששהה אז בלונדון, הביע דעה דומה בפני ציר הפרלמנט הבריטי; הוא טען שההתנפלות על הצבא הפולני עלולה להשפיע על ביטחונם של היהודים המסתתרים (Lerski, *Emisariusz*, p. 167).

668. בנושא זה ראו גם: Dobraczyński, *Między Londynem*, pp. 163-164.

669. AIP, Kolekcja Stanisława Kota, kol. 25/9, Sprawozdanie "Celta" Uwagi, sugestie i dezyderaty delegata rządu (na podstawie kilku rozmów odbytych a nim przeze mn ie od połowy kwietnia do 17. VII. 1944), k.4-5.

בשיחותיו עם חצ'וק, לא הגביל עצמו נציג הממשלה לפרשיה זו בלבד, אלא עסק בכל מגוון הסוגיות שבין פולנים ליהודים. לדעתו, האנטישמיות בפולין נפוצה ומוצדקת בהחלט, ובין הסיבות לכך צוינו "ההתנהגות המגעילה של היהודים תחת הכיבוש הבולשביקי", "התבזות ולקקנות" כלפי הגרמנים, שיתוף פעולה עם הגסטאפו, "השתתפות ערה בפעילות קומוניסטית – בכנופיות של המפלגה הקומוניסטית הפולנית וצבא העם", איומים בנקמה לאחר כניסת הצבא אדום, "פחדנות, פסיביות, וחוסר מוחלט של רצון להתנגד לגרמנים, לצד גילויים תדירים של שנאה לפולנים", "אופורטוניזם וחוסר בושה לאומית", "חשיפה סיטונאית" של גומלי חסד פולנים, וכן פרשת העריקים. כמו קנול, כמה חודשים לפניו, צפה גם נציג הממשלה שלאחר המלחמה עלולות להתפתח "תקריות שונות עם יהודים" על רקע רכוש שהשאירו ושעבר לידיים פולניות. הוא טען גם ש"יש להתגונן מפני זרימה חוזרת ומוגזמת של יהודים לפולין". הפולנים אמנם רוחשים אהדה ליהודים, "אבל עם זה... הם סבורים שדו-קיום אתם בעתיד יהיה קשה מדי, ושיש לשאוף בכל הכוח לפתרון הומניטרי של הסוגיה היהודית בקנה מידה עולמי".⁶⁷⁰ בהתחשב בתדירות הגבוהה של פגישותיו של חצ'וק עם ראש המחלקה היהודית ביינקובסקי, ניתן להניח שהוא שימש לפחות כאחד ממשרטטי התמונה הזו.⁶⁷¹

האפילוג הדרמטי: סיום פעילותן של המחלקות היהודיות שליד המפקדה הראשית של צבא המולדת והדלגטורה

דיווחו של חצ'וק כולל גם פרטים חשובים הנוגעים לרציחות הבוגדניות של יז'י מקובייצקי ולדוויג וידרשאל. בהתחשב בעובדה שמדובר באנשים שהיו נטועים עמוק בענייני פולנים-יהודים, לא ניתן לעבור על פרשה זו לסדר היום. כבר דובר על כך שבאביב 1944 מצאו עצמם כמה אנשים, שהיו פעילים במבצע הסיוע ליהודים, תחת מעקב של המודיעין הנגדי של הכוחות הלאומיים המזוינים והדלגטורה, בשל חשד בנטיות פרו-קומוניסטיות. באחת הרשימות הללו כלולים, בין היתר, אלכסנדר קמינסקי, אירנה סנדלרובה וכמה עובדים במחלקת הילדים של ז'גוטה. שמו של וידרשאל מופיע בראש הנספח המצורף לרשימה, ובו שמות האנשים המיועדים ל"חיסול חשבונות".⁶⁷² במאי 1944 קיבל ראש המשרד להסברה ולתעמולה לידו מסמך אחר שחשף "יהודים", ובו שמותיהם של יאן ז'פצקי, מקובייצקי, גייטור, מארצל הנדלסמן, אוגניוש צ'רנובסקי וכן וידרשאל.⁶⁷³ ב-13 ביוני 1944 נרצחו מקובייצקי ואשתו, וכן

670. שם, 37-40 k.

671. עם זה, לא ניתן להכחיש את חוויותיו האישיות של "צלט" מתקופת הכיבוש הסובייטי ורשמיו משהותו בלבוב ב-1942. על שיחותיו עם פולנים מקומיים בנושא גורל היהודים ו"הסוגיה היהודית" ראו *Celt, Raport z podziemia*, pp. 73-74.

672. ראו מסמך מס' 25.

673. J. Rzepecki, *Wspomnienia i przyczynki* (Warszawa, 1956), pp. 278-280; Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy*, p. 288.

וידרשאל. פרשה עגומה זו אמנם לא נפתרה עד תום, אך אין ספק שראש המחלקה היהודית של הדלגטורה שיחק בה תפקיד מכריע. הוא, עם קצין המודיעין של המפקדה הראשית של "צבא המולדת", ולדיסלב נידנטאל (Niedenthal), בעל שם הצופן "קארול", היה אמור להעביר את תיקי הקורבנות ואת פקודת הוצאת "גזר הדין" לקצין ב"צבא המולדת", ולדיסלב יאמונט (Jamontt),⁶⁷⁴ שהעביר אותה הישר למבצעים.

לא כאן המקום לנסות לפתור את התעלומה, אולם הדעה לפיה היו ביינקובסקי ונידנטאל נתונים ל"מניפולציה" בידי קבוצה ימנית מחתרתית כלשהי, ופעלו מתוך אמונה כנה שהם מורים על חיסול סוכנים זרים⁶⁷⁵ – אינה עומדת במבחן הביקורת. ביינקובסקי הכיר את מקובייצקי היטב, לפחות מתקופת הקמתה של המועצה הזמנית לסיוע ליהודים, וכן משיתוף פעולה מאוחר יותר. לבטח ראה בו, וכן במשרד להסברה ולתעמולה כולו, את התגלמות כל החטאים של השלטונות הראשיים. דווקא הדיווח של חצ'וק שופך אור על פעילותו של ביינקובסקי, כשהוא ונידנטאל מייצגים את "האנשים הישרים", הממורמרים, הזוכים למעמד של צדיקים יחידים במדינה הפולנית במחתרת, שבה אין דין ואין דיין.⁶⁷⁶ ביינקובסקי ונידנטאל לא תקפו

674. גרסה זו של השתלשלות האירועים מובאת על ידי יאמונט, שלאחר שחרורו מהכלא (הוא נדון באפריל 1951 על ידי בית הדין הצבאי האזורי לעונש מוות, שהומר במאסר עולם; גזר הדין בוטל ב-30 באפריל 1956) העביר אותה, בין השאר, לברטובסקי ולקאז'ימיז' מוצ'ארסקי (Moczarski) (Nazarewicz) (1956) (90-94) *Z ponurych kart okupacyjnej historii*, pp. 90-94. כבר במהלך החקירה והמשפט, דבק יאמונט בעקיבות בגרסה לפיה ביינקובסקי הוא שהורה על הרצח. הוא התקש שביינקובסקי הודיע לו שעובדי המשרד להסברה ולתעמולה הנוכרים מהווים סכנה לריבונותה של פולין העצמאית, וכי קשריהם עם הבונים החופשיים ומוצאם היהודי אינם נטולי חשיבות. על כך שבית המשפט לא עמד על קביעת השתלשלות האירועים כפי שהייתה במציאות תעיד העובדה שביינקובסקי – אז ציר הסיים (Sejm) והעורך הראשי של השבועון *Dziś i jutro*, לא התבקש להופיע אפילו כעד, למרות בקשותיהם של הנאשם וסניגורו. ראו: R. Jarocki, *Opowieść o Aleksandrze Geysztorze* (Warszawa, 2001), pp. 104-120.

675. J. Marszałec, "Na obrzeżach legendy: Kontrowersje wokół działalności podziemia w latach 1939-1994", in: S. Poleszak, A. Puławski (eds.), *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów* (Warszawa, 2002), pp. 93-94; K. Moczarski, *Zapiski* (A. K. Kunert — ed., Warszawa, 1990), pp. 175-176.

676. "צלט" מסר את הדברים הבאים: "בראש ובראשונה אתיחס לשני שמות [ביינקובסקי ונידנטאל – ד"ל], האנשים אשר יכולים לטעון כי הם מייצגים השקפות שלהן שותפים רבים אחרים... הנה תמצית מחשבותיהם: אצל אנשים ישרים, המרחיקים לראות אל העתיד, ואשר מעגל הקסמים המפלגתי או הצבאי לא עשה אותם אטומים, אצל אנשים כאלה מתחיל להתעצב הרצון ברוויזיוניזם מחדש, רצון לשינויים חדשים ומועזים, אשר בכוחם להשניא את העבר ה'מחתרת' בדיוק כמו הרוויזיוניזם שאחרי ספטמבר [1944] השניא את הסנאציה ואת יצירתה. מעשיה של הדלגטורה ובמיוחד של "צבא המולדת" נחשבים לפשעים. הם מתאפיינים בחדלות אישים, באינרציה, בפרסום יתר, בהתברגות בכורסאות המשרדים, בהיצמדות לג'ובים במחתרת, בקרייריזם, ובחיפוש מקומות חדשים לעתיד. כל ה'עבודה' הזו היא הבל, רעות רוח וייאוש. המדינה נעזבה לעצמה... שום עזרה משלטונות המחתרתיים,

את המשרד להסברה ולתעמולה במישרין. הדבר מובן, שהרי פגישותיהם עם חצ'יוק התקיימו כבר לאחר רצח מקובייצקי ווידרשאל,⁶⁷⁷ ואין ספק שמקרב "כמה מאות אנשים המחזיקים ביד לא מיומנת בחוטי החיים המחתרתיים", תפסו עובדי המשרד להסברה ולתעמולה מקום מרכזי. לדעתו של ינקובסקי, שהועברה לחצ'יוק, את הפשעים האלה ביצעו "קנאים" מהארגון הלאומי הרדיקלי והכוחות הלאומיים המזוינים.⁶⁷⁸ ביינקובסקי עצמו תמך בגרסה זו אחרי המלחמה.⁶⁷⁹

מבחינת הנושאים המטופלים במאמר הנוכחי, נודעת משמעות לשני עניינים. ראשית, בין המשתתפים במבצע הסיוע ליהודים מקרב חוגי המחתרת הפולנית היו כאלה, שבמידה מסוימת התייחסו לכל העניין בצורה אינסטרומנטלית, כחלק ממשחק פוליטי רחב יותר. עצם מעורבותו של ביינקובסקי – אדם שעסק בנושאים יהודיים בדלגטורה – ברצח האנשים המעורבים ביותר בסיוע ליהודים מקרב עובדי המפקדה הראשית של "צבא המולדת", היא סמל לסתירות שאפפו את הנושאים היהודיים במדינה הפולנית במחתרת. שנית, מותם של מקובייצקי ווידרשאל סימן את קץ פעילותה של המחלקה היהודית במפקדה הראשית של "צבא המולדת". כעובד אזרחי, לא גויס הנריק וולינסקי בתקופת ההכנות למרד [הפולני]. ב-12 באוגוסט 1944 גורש וולינסקי על ידי הגרמנים מווארשה, נקלע לעיירה פודקובה לשנה (Podkowa Leśna), ולאחר קריסת המרד קשר שם קשרים עם חברי האי"ל. מאוחר יותר הגיע וולינסקי לקרקוב, שם, בדצמבר 1944, חיבר דו"ח – המצוטט לעתים קרובות במאמר הנוכחי – על פעילות מחלקתו.⁶⁸⁰ גם ביינקובסקי שהה מחוץ לווארשה בימי המרד.

שום הוראות, שום סמכות (AIP, Kolekcja Stanisława Kota, kol 25/9, Sprawozdanie "Celta", k.).
71.

677. שניהם נפגשו עם "צלט" בפעם הראשונה ב-20 ביוני 1944, ובפעם השנייה ב-4 ביולי. "קאלסקי" (Kalski) נפגש אתו מוקדם יותר, בין היתר ביום הקריטי, 13 באפריל 1944 – בפעם הראשונה הגיע בחברת בורובסקי, ובפעם השנייה בחברת "p. P" (מר פ') מקונפדרציית העם (Konfederacja Narodu) (ככל הנראה, בולסלב פייסצקי – Piasecki) (Moje prace-) (AIP, kol. 33/9, "Celt",
678. ראו: "Sprawozdanie kuriera Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z rozmów z delegatem rządu (fragmenty)", in: E. Dobraczyński, *Między Londynem*, p. 414.
679. *AŻIH*, Relacje, 301/5703, Relacja Witolda Bienkowskiego, k. 3. במהלך החקירה שהתנהלה בפרשה זו בפני בית דין חברים של "איגוד הלוחמים על חירות ודמוקרטיה" (ZBoWiD), הכחיש ביינקובסקי מכול וכול את היכרותו עם נידנטאל. באוגוסט 1959, בעקבות הצעתו של ז'פצקי (Rzepecki), הוציא בית דין החברים הראשי של ZBoWiD את ביינקובסקי משורות הארגון, בגין שיבוש הליכי חקירה.

680. *AYV*, 06/89, List Henryka Wolińskiego do Bernarda Marka, 26. III. 1957.

סיום

מסגרתו המצומצמת של המאמר הנוכחי אינה מאפשרת לפרוש תיאור מלא של כל ההיבטים של עמדתה של פולין הלוחמת כלפי השמדת היהודים. אנו זקוקים לסקירות נוספות של ארכיונים בפולין – בראש ובראשונה הארכיון של המשרד הצבאי למחקר היסטורי (מכון צבאי היסטורי לשעבר) ושל הארכיון לזיכרון לאומי (IPN), וארכיונים מחוזיים – וכן ארכיונים בחו"ל. צריך גם להרחיב את סקירת הארכיונים בלונדון ובמיוחד בישראל. סוגיות רבות, שהותו כאן בקווים כלליים בלבד, מצריכות דיון מפורט יותר וניתוח מעמיק יותר. קביעה זו חלה, למשל, על מיפוי הלכי הרוח של האוכלוסייה הפולנית כלפי השמדת היהודים, היחס אל הנמלטים מהגטאות, והיחסים ההדדיים בין יחידות פרטיזניות יהודיות לבין יחידות פרטיזניות של "צבא המולדת". מובן מאליו שהשתתפותם של יהודים במרד וארשה, באוגוסט 1944, וגורל האוכלוסייה היהודית בווארשה באותה תקופה, מצריך ניתוח נפרד.

קריסטינה קרסטן הכניסה אל השיח המדעי בנושא יחסי פולנים-יהודים את הדיכוטומיה שבין "האמת הפולנית" ל"אמת היהודית". קרסטן התכוונה ליריבות המבוססת על רגשות וסטריאוטיפים, השתקות ובורות, ופישוטים מוצדקים מבחינה פסיכולוגית של מציאות היסטורית מורכבת.⁶⁸¹ בהתייחס למודל זה, אין ברצוני להצביע על ההבדלים הקיימים, שלעתים הם משמעותיים ביותר, בטיפול של חוקרים פולנים ויהודים בנושאים המעסיקים אותי, אלא להפנות את תשומת הלב לפערים במסגרת הזיכרון הפולני והשיח ההיסטורי הפולני. בכך איני מתכוון לתיאור המגמות השולטות בהיסטוריוגרפיה שלנו, אלא לאבחון הגורם המהותי המעצב לדעתי את עמדות החוקרים.

בנוסף למקורות, עומדות לרשות ההיסטוריונים עדויות שהשאירו השחקנים המרכזיים באירועים המתוארים. מצד אחד אלה הם עדויות ויומנים של קצינים בכירים (בור-קומורובסקי, אנטוני חרושצ'יל, סטניסלב ובר), ומצד שני, של חוקרים העוסקים בנושאים יהודיים. בניגוד להערכות המובאות על ידי חברי הקבוצה הראשונה, המבליטים כמעט באופן בלעדי את מעלות הארגון שבראשו עמדו, האנשים הקרובים ביותר לעניינים הפולניים יהודיים התבטאו בנושא בצורה מאופקת ועניינית, כמו הנריק וולינסקי, או בהתרגשות תוך המעטת התפקיד שמילאו הם עצמם, כמו אלכסנדר קמינסקי. זה האחרון, אחד הפולנים שתרומתם לסיוע ליהודים הייתה מן הגדולות ביותר, סיכם בהתמררות בשנת 1946 בזו הלשון: "דבר אחד אני חייב לומר: בתקופה הנוראית כל כך עבור היהודים ומבחן האש של המוסר הפולני, נתקלתי לעתים בעמדה פולנית אשר הביאה אותי, את גב' אדמוביץ' ואת ט' קוושנייבסקי לידי ייאוש. לצד מידה רבה של רצון טוב, של הקרבה פולנית בלא גבול, של היד הצבאית הכנה המושטת לסייע, לא היה חסר טירוף מוסרי מגעיל. לא יכולנו לסייע הרבה, אבל צודקים היהודים באומרם שלא עזרנו מספיק... אני מתרשם שבשנים 1943-1944 הוצאתי רק אני לבדי יותר מסמכים עבור

681. Kersten, *Polacy*, p. 19.

יהודים מאשר הדלגטורה כולה".⁶⁸² קביעה זו מעבירה היטב את בדידותו של העורך הראשי של *Biuletyn Informacyjny* ואת תחושתו שלא הבינו אותו. אין ספק שהערכתו זו הושפעה ממותו הטרגי של בן חסותו וידידו, יז'י גרסברג (Grasberg) – ששמו נזכר פעמים אחדות בטקסט זה – שנורה על ידי אנשי "צבא המולדת" בימים הראשונים של המרד הפולני.⁶⁸³

הפרספקטיבה של דרגי ההנהגה ממשיכה להוות את מסגרת ההתייחסות של המחקר ההיסטורי הפולני בנושא עמדותיה של המחתרת הפולנית הנלחמת על עצמאות כלפי השמדת יהודים. יש לכך בלא ספק הצדקה היסטורית – ככלות הכול, דרגים אלה הגנו על כבוד "צבא המולדת", שהותקף מכל הכיוונים, לרבות על ידי ארגונים יהודיים בפולין וחוגי ותיקי המלחמה היהודים.⁶⁸⁴ עם זה, יש לומר שהטיעונים והעובדות שמציגים המנהיגים עומדים רק בקושי, אם בכלל, במבחן העימות עם מקורות אחרים. המסמכים שבהם נעזרתי במחקר הנוכחי מצביעים על תמונה מורכבת הרבה יותר של המציאות תחת הכיבוש. אין ספק שהמדינה הפולנית במחתרת נקטה פעולות משמעותיות למען האוכלוסייה היהודית. הנקודה היא שיש לראות את העניינים בפרופורציות הנכונות. המציאות שונה הן מהתמונה העולה מתיאוריו של טדאוש קומורובסקי והן – אם כי במידה פחותה – מתחושותיו של אלכסנדר קמינסקי. ראוי וצריך אפוא לראות את שתי נקודות המבט הללו.

תרגום מפולנית: יז'י מיכלוביץ'

682. "Relacja Aleksandra Kamińskiego z 1946 w odpowiedzi na ankietę Komisji Historycznej", *Harcerstwo*, 1985, no. 1, pp. 29-30.

683. נסיבות מותו נותרו לא ברורות. קשה לקבוע היום האם נחשב למרגל, או שמא נורה בשל מוצאו היהודי (J. Marszałec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*) [Warszawa, 1999], p. 259. בכל עדויותיהם מדגישים חברי האי"ל שאת הידיעה על מותו של גרסברג קיבלו מקמינסקי דווקא.

684. הנושא של מניפולציה של האמת ההיסטורית הנוגעת לעמדות "איגוד המאבק המזוין" של "צבא המולדת" והדלגטורה בתקופה שמיד לאחר המלחמה ותקופת השלטון הסטליניסטי מצריך מחקר יסודי. תמצית של פירוש תעמולתי של היבט זה של יחסי פולנים-יהודים מצויה בספרו של ברנד מרק *Mark, Powstanie w getcie warszawskim na tle*. גם הצהרותיהם של נציגי הוועד המרכזי של יהודי פולין וכן ארגוני ותיקי מלחמה יהודים אינן מותירות צל של ספק באשר לעמדות אנטי-"צבא המולדת" קיצוניות בקרב חוגים יהודיים (A. Grabski, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w [latach 1944-1949]* [Warszawa, 2002], pp. 44. 195-197).

